

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીગણિત વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૧૪૫૫૫૫ ચર્મિક

પુસ્તકનું નામ

લીર કુલપ

વિષય

વીર કુણાલ

—: પાત્રે :—

દેવી કાંચનમ્મલા.

રસપૂર્ણ ઐતિહાસિક નવલકથા.

—: અનુવાદક :—

અંડેરાજ માતાજી પંચાર.

—: પ્રકાશક :—

ધી ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિર.

સલામતપુરા-સુરત.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.)

પ્રથમાવૃત્તિ] કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ [પ્રત ૧૦૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય અમદાવાદ

ગ્રંથાલય

૧૫૫૫૫

સંખ્યાકં.

ગુજરાતી કૃતિસંગ્રહ

૧ અલોકિક યુગ્મ	૧
૨ અભિનયની તૈયારી	૬
૩ લલિત વિસ્તાર	૨૫
૪ માળાનો ચોર	૩૫
૫ સ્વપ્ન કે ભાવિ સૂચન	૪૩
૬-૭ ધર્મ-દિક્ષા તથા ભાવી સૂચન...	૫૧
૮ પૂર્વ વૃત્તાંત-ઉત્તરાર્ધ	૬૭
૯ પ્રપંચ	૭૭
૧૦ હિત્તમ શિકાર	૮૮
૧૧ સંશય બળ	૯૩
૧૨ પટરાણી	૧૦૩
૧૩ ઘોર પ્રતિજ્ઞા	૧૧૭
૧૪ તક્ષશિલાપર ચઢાઈ	૧૨૫
૧૫ ઘોર સંગ્રામ	૧૩૩
૧૬ મહારાણીની	૧૪૧
૧૭ મહારાણીની આજ્ઞા	૧૪૭
૧૮ વેરની વસુલાત	૧૫૭
૧૯ અશોક સેનાપતિ	૧૬૬
૨૦ પતિની શોધમાં	૧૭૩
૨૧ સાચો શિષ્ય	૧૭૮
૨૨ સમાધિ	૧૮૭
૨૩ બોધિસત્વ કુણાલ	૨૦૧

સ્નેહાંજલિ.

સ્નેહાંજલિ ! કેને માત્ર મહારા સ્નેહના નાયકને ?
જગતની તમામ કૃતિઓ, જગતની તમામ ભાવનાઓ,
અને જગતની તમામ સમૃદ્ધિઓથી શ્રેષ્ઠ એવી આ
સ્નેહાંજલિ, મહારા હૃદયના આણુઆણુએ વ્યાપી
રહેલા મહારા સ્નેહની આ સ્નેહાંજલિ, જેને મેં
મહાર્જી જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, જેને મહેં
મહારા વહાલપથી નવાજ્યો છે, જેને મહેં મહારા
જીવનનો સાથો બનાવ્યો છે, જેને મહેં મહારા ગણ્યો
છે, તે તેજ મહારા લાડકડા લાલને આ સ્નેહ ભુજ્યા
સ્નેહવેલાની સ્નેહાંજલિ અર્પણ હો ! લાલ તું
ચિરંજીવ હો ? એ ભાવના લઈ આ હૃદય સદા
તહારું હો-રહો ? બસ એજ મહારા આત્માની
તહારા પ્રત્યે અભિલાષ ? અસ્તુ.

લી.

હું તહારો.

પ્રકાશક.

બે બોલ

મહા કવિ પ્રેમાનંદના કાળ પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય “શું શાં પેસે ચાર”નું હતું. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યની ઘણીખરી શાખાઓ પોષાઈ નવ પદ્ધતિ થતી રહી છે, એને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવા-“બોલહિઆને” કરવા-ગુજરાતના વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતી સિવાયની અન્ય ભાષાઓમાં જે નવું હોય તે પર ભાષા નહિ જાણનારને અજ્ઞાત હોય છે. માટે પર ભાષાના સાહિત્યનાં સુંદર પુષ્પો ભાષાંતર દ્વારા ગુજરાતની સાહિત્ય વાટિકામાં રમ્મુ કરવાં એ પણ એક કર્તવ્ય છે.

પ્રસિદ્ધ બંગાળી વિદ્વાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધક મહા મહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી એમ. એ. સી. આઈ. ઇ. ઇ. ની ‘ઇંચતમાલા’ નામક અદ્ભુત-રમ્ય-કાવ્ય-કથા-(Poltic Romance) નું આ અવતરણ છે; એને માટે એમનો ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એમની પ્રગાદીના મૂળના સ્વાદમાં જે કંઈ બેસ્વાદ જણાય તે માટે વાચક વર્ગ પાસે ક્ષમા ચાચું છું સાહિત્ય મંદિરના પાયામાં માત્ર એક કાંડી પુરી કૃતાર્થ થવાના લોભમાં આજે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ગરવી ગુજરાતને ચરણે નમ્ર ભાવે ધરું છું
તા. ૧૭ ૭-૩૦ બહેરાવ માનાજી પવાર.

મુદ્રક:-ગોવિંદજી હાથિયાઈ નાયક.

મુદ્રણસ્થાન:-“અનાવિલ બંધુ” પ્રી. પ્રેસ. ખરાનપુરી ભાગળ,

ભાજવાળી પોળ-સુરત.

પ્રકાશક:-જેકીશનદાસ ત્રિભુવનદાસ પટેલ.

પ્રકાશન સ્થાન:-સલાખતપુરા-સુરત.

વીરકુણાલ

અને

દેવી કાંચનમાલા.

અલૌકિક યુગ્મ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રેક્ષકની આંખને પરમાનંદ અને શાંતિ સમાધાન આપનારાં બે ફૂલો તદ્દન એકમેકને મળતાં ખીલી રહ્યાં છે.

બંને ફૂલો અતિશય રમણીય રીતે હસે છે, પરંતુ તેમનું તે હાસ્ય એક સરખું મધુર-એક સરખું મોહક છે ! તે બંને ફૂલોની મધુર સુગંધ અહીં તહીં તળે ઉપર બસ મ્હેંક મ્હેંક અધિરહી છે ! તે એકમેકની સમીપમાં, અત્યંત પાસે પાસે ખીસેલાં ફૂલો મોટી મોટી મોજ કરે છે ! વચ્ચે વચ્ચે, યોગ્ય સંધી મળતાંજ હળવે રહીને આમતેમ દૃષ્ટિ ફેંકી, તેઓ પોતાની મધુર સુગંધના ફૂવારા ફેડે છે. પાછા એકમેક તરફ સ્નિગ્ધપણે જોઈ ગાલમાં ને ગાલમાં હસે છે. વિમલ આનંદ અને હર્ષાતિરેકની ધુનમાં એક ફૂલ એકાદવાર પોતાનું અંગ હળવે રહીને ખીજા ફૂલના અંગ પર અત્યંત મૃદુતાથી ફેંકી દે છે, ત્યારે ખીજું ફૂલ, આ પહેલા ફૂલના અંગ પર પોતાની કોમલ, કમનીય દેહયશ્નિ મનોહરપણે નાખે છે ! તેમની ક્રિડા કેટલી મનોહર ! કેટલી રમણીય ! અને કેટલી સુંદર ! કદી એક ફૂલ પોતાની એકાદ પાંખડીથી તે ખીજા ફૂલને ધીમે રહીને ક્રિડા પ્રહાર કરે છે, ત્યારે તરતજ તે ખીજું ફૂલ “જેવા સાથે તેવા” એ ન્યાયે પોતાની એ પાંખડીથી પોતાના પુષ્પ-મિત્રના અંગ પર અતિશય કોમલતાથી પ્રહાર

કરી તેના પ્રહારનો અરામર અદ્વૈતો વાળે છે ! આ પુષ્પદ્વયની આવી આ રમણીય ક્રિડા ચાલુ છે તે વેળા તેમના પરમપ્રિય મિત્ર પવનરાજ કંઈ સ્વસ્થ બેસે તેમ નથી ! તે પણ પોતાના મિત્રની ગંમત કરે છે ! તે એકવાર મોઝાંથી આ કૂત્રને તે કૂત્ર સાથે કિચિત્ જોરથી ટક્કર લડાવે છે, તો ખીછ વખત ખીજ કૂત્રને પહેલાના અંગ પર બેસાડી દોળી પાડે છે ! આવી રીતે પોતાના મિત્રોનો-તે કુસુમદ્વયનો-તાબુક ઉપદાસ કરનાર વાયુરાજની ત્યાંથી જવાની કાંદેર અનુભવતાંજ તે કૂસોએ, મનમાં કંઈ ન આણનાં તદ્દન ખુલા હૃદયથી અને પ્રકૃત અંતઃકરણથી એકખીજ સાથે કૌતુકથી ક્રિડાવિનોદ કરવાની શરૂઆત કરી છે ! પ્રિય વાંચક, આ કેવો રમણીય દેખાવ ! એક દેકાણેજ, અલગ પાસે પાસે, એક સરખી રીતે ખીસેલાં, એક સરખી રીતે હસી આખા જગતે હસાવનારાં અને એકજ મધુર સુગંધથી તમામ વાતાવરણ ભરી નાખી સર્વ લોકનાં અંતઃકરણ પ્રસન્ન કરી નાખનારાં, આ મનોહર પુષ્પના યુગ્મનું મિલન કેવું સુંદર,-કેવું રમણીય !

તે પ્રમાણેજ સર્વ આનુથી, સર્વ દૃષ્ટિથી સરખાં એવાં બે પક્ષી દેખાવમાં સુંદર રંગમાં તો જોનારની દૃષ્ટિને ભૂલજ ખવરાવે ! અંગે સારાં મજાનુત-જંગલી મજાનુતાઈવિનાનાં,-નાનુક અને જોતાંની સાથેજ પ્રેક્ષકના મનને અસર કરનારાં ! તેમનો કંઈ એટલો કામળ, સ્વર એટલો મધુર, કે સ્વર્ગના નંદન વનમાં વાસ કરનારાં મંબુલ કંકના પક્ષીનોજ આ પ્રત્યક્ષ અવતાર છે એવો વિશ્વાસ તરતજ શ્રાતાના અંતઃકરણમાં બેસે એવાં બે પક્ષી પ્રેમમદની ધુનમાં એકબેક સાથે રમે છે, આ દેખાવ કેવો સુંદર અને કેવો હૃદયરમ્ય લાગે છે ! એકવાર એક પક્ષી ઉડી ગમ્મત કરતાં કરતાં ખીજની આસપાસ ફેરા ફેરે છે, ત્યારે ખીજું પહેલાંની આસપાસ તેવાજ કૌતુકથી ફેરા ફર્યા ફેરે છે; સંપર્સપીને સાથે ને સાથેજ આકાશમાં ઉડે છે; પાછાં નીચે આવે છે; કેટલોક સમય વિશ્રાંતિ માટે બેસે છે; અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ઉડી એક ખીજનું હૃદય ખુશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પુનઃ પરસ્પરની આસપાસ ચક્કર મારી જાણે સ્પર્ધાથી એકમેકને સરતમાં હરાવવાનું કરે છે. એટલામાં એકાએક તે જોડીમાંનું એકાદ પક્ષી ખૂબ ઉચે ઉડી જઈ પોતાના જોડીદારના દૃષ્ટિપંથથી દૂર થઈ દેખાતું બંધ થાય છે. તે નહિ જણાતાંજ પેલા જમીનપરના પક્ષીની સ્થિતિ કેવળ દયાજનક થઈ જાય છે; તેને કંઈજ સુઝ પડતી નથી. પોતાના કરુણ રૂદ્ધતથી તે પોતાના હૃદયને રાત કરી નાખે છે. પોતાના દયાજનક કિલ્લખિલાટથી તે સર્વને અકળાવી નાખે છે. એટલામાં કેવળ કૌતુકથી પોતાના સોજતીની આવી મીડી મોજ કરનાર તે પક્ષી કાણ જાણે ક્યાંથી આકાશમાં થઈ ચરદામતે નીચે આવે છે ! તે દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેના તે વિરહી સોજતીની એવી વિલક્ષણ સ્થિતિ થઈ જાય છે કે બસ નહિ પુછો વાત ! તે તેને કંઈ સો સો વાર પંખાજે ! કંઈ તેની આંચમાં વારવાર આંચ ઘાસે ! કંઈ તેની આસપાસ આનંદાતિશયથી ફેરા ફેરે ! કંઈ જેલ ફેરે ! આ આનંદાતિશયથી તેને આસ્માન ઠીંગણું અને પૃથ્વી આકુચિત સાગે છે ! પુનઃ તે દમય પક્ષીઓનું કિડાકૌતુક આનંદથી શરૂ થાય છે. પ્રિય વાંચક, આવાં આ બે પક્ષીનું મિલન કેવું સુંદર-કેવું રમણીય !

બે સમાન નયનમનોહર ફૂલ અને બે સમાન નયનમનોહર સર્વાંગ સુંદર પક્ષી, એમનું મીલન ખરેખર અત્યંત રમણીય, અતિશય સુંદર ! એમાં તલમાત્ર સંશય નથી; પરંતુ તેજ પ્રમાણે જેમનાં મનનો અને શરીરનો વિકાસ તદ્દન એક સરખો થતો ગયો છે, જેમનો ઉદય એકઠાજે અને એક સરખોજ થયો છે અને જેમનો યશઃ સૌરભ જગતમાં એક સરખોજ ફેલાઈ રહ્યો છે, એવા પ્રકારનાં બે મનુષ્યનું એકજ મીલન થાય તો તેના કરતાં અધિક સુંદર, અધિક રમણીય અને અધિક સ્પ્રદણીય વસ્તુ આખા ત્રિભુવનમાં હશે શું ? જેઓ મનથી અને શરીરથી સુંદર, સખલ, તેજઃપુંજ, અને ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિમાં રહ્યાં છે, જેમને સારી રીતે ખરેખર શિક્ષણ સારા યોગ્ય ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે, જેમનો જન્મ સરખોજ ઉચ્ચ કુળમાં થયો છે, જેમને બિન્ન બિન્ન કુળનું સમ્યક્જ્ઞાન એક સરખુંજ મળ્યું છે. એવાં બે

માણસનો જે દૈવના વિરલ અનિવાર્ય સંયોગ થાય, તે તે વિના આનંદનો, ઉત્સાહનો, હૃદયસ્ફૂર્તિનો અને દિવ્ય ભાવનાનો વિષય કવિને બીજો કયો હોઈ શકે ? તેમાં પણ જે આવાં સમસર્વસ્વ મનુષ્યોનાં હૃદયેહૃદયનું ખડું મિલન થાય, અને જે સરખો વિકાસ પામેલાને એકજ સમયે હૃદય પામેલા જેમના યશની સુગંધ સર્વત્ર સરખી પસરે છે એવા હૃદયતાંતુમાં ઠેકઠેકાણે-મર્મમર્મમાં ઘટ્ટ અને સુંદર ગાંઠ બેઠેલી જણાય તો પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગમાંના દેવોને પણ અભ્માનંદ થાય છે. પ્રત્યક્ષ ઇંદ્રાદિ દેવના, તે ત્રિભુવનવિજયી યુગ્મનાં અને તે યુગ્મના વિશ્વવિજયી હૃદયની નાજુક અંધીના ભક્તિભાવે દર્શન કરવા ત્રણે કાળ હાજર થાય છે અને તેમનાં દર્શનથી અધિક પવિત્ર ને અધિક બળવાન થઈ વિશ્વ ચક્રાવવાનાં કામોમાંનાં પોતપોતાનાં કામ, અધિક ઉત્સાહથી અને અધિક જેમથી કરવા માંડે છે.

આવા અપૂર્વ સંયોગનું વર્ણન તો ખૂબ થયું ! પરંતુ આવો સંયોગ કોઈએ કોઈ પણ સમયે પ્રત્યક્ષ જોયો છે ? સ્વર્ગીય પ્રેમના નાજુક સૂત્રથી બેમાલૂમ રીતે એકત્ર થએલા હૃદયનું મિલન ખરેખરજ કોઈએ જોયું છે ? એક હૃદય આંખ આડે થતાં બીજા હૃદયનો તારો તૂટી પડી તે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થએલો કોઈની દ્રષ્ટિએ પડ્યો છે ? આંખની બે જોડ મળી એટલે પ્રાણનું પણ ભાન ન રહે, એવો ચમત્કાર કોઈએ ક્યાંક જોયો છે ? જેતાંજ વાકશક્તિથી રહેવાય નહિ, ન જેતાં તો સર્વ જગત્ ગાઢ અંધકારમય થાય, એવા પ્રકાર કોઈના દ્રષ્ટિપંથમાં કદીપણ આવ્યો છે ? નેત્રમાં શરદ ઋતુની મધુર જ્યોત, જ્ઞાનમાં અમૃતની ધારા, સ્પર્શસ્થળે અમૃતનો સાગર અને હૃદયમાં અત્યંત વિલક્ષણ, અત્યંત અવર્ણનીય પ્રચંડ મોહ, આવું અતર્ક્ય મિલન કદી કોઈએ કોઈપણ સ્થળે જોયું છે ? અપાર, અગાધ, અનંત, શાંત, નિર્મળ, અને સ્વચ્છ સાગર સાથે અપાર, અગાધ, અનંત, શાંત, નિર્મળ, અને સ્વચ્છ આકાશનું મિલન કદી પણ કોઈની દૃષ્ટિએ, પડ્યું છે ? એજ પ્રમાણે અપાર, અગાધ, અનંત, શાંત, નિર્મળ, અને

સ્વચ્છ પ્રેમરાશિ સાથે અપાર, અગાધ, અનંત, શાંત, નિર્મળ અને સ્વચ્છ અન્ય પ્રેમરાશિનો સંયોગ કોઈએ પણ કદી જોયો છે ? વળી જો તે અપાર, અગાધ, અનંત, નિર્મળ અને સ્વચ્છ, ઉભય પ્રેમસાગરનું પરસ્પર જોરથી સંધાન થાય અને તેથી અત્યંત ક્ષુધ્ધ થાય, તે વેળા તે અનંત સમુદ્રોમાં આકાશને પણ ભેદી નાખનારી પ્રચંડ છોળ ઊઠે, તે ચમત્કાર આ પૃથ્વીતલ પરથી કદી કોઈની દૃષ્ટિએ પડ્યો છે ? તેજ પ્રમાણે દર્શનના અભાવે અનંત અકાશમાં ભયંકર વાદળ ઊઠે અને તે વાદળથી અનંત આકાશ અને અનંત સમુદ્રમાં કેવળ અવર્ણનીય કલ્હોલ ઊઠે, તે ચમત્કારે કદી કોઈ ભાગ્યવાને નજરથી જોયો છે ?

આવો વિવેકાણુ, અંગને થરંધ્રાંપ કરાવનારો ચમત્કાર કોનો થયો તે શી રીતે દૃષ્ટિએ પડે ? જો પ્રેમનો ચમત્કાર દેવોનેએ દીસવો કઠિન થઈ પડે. તે આ હતભાગી પૃથ્વીતલ પર પેટની આગની ભયંકર જ્વળમાં બળી મરતાં નિર્મુક્ત માણસોની દૃષ્ટિએ તો ક્યાંથી પડે ? આ પૃથ્વી પર પણ આવી અપાર, અગાધ, અનંત, શાંત, નિર્મળ અને સ્વચ્છ પ્રેમરાશિનું મિલન કવચિત્ કોઈ વખત પણ થએલું મળી આવે છે, એવું ભ્રમમય કવિ પોત પોતાના કાવ્ય-નાટ્ય-પ્રબંધમાં લખે છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં આ ચમત્કાર કોઈને કદી પણ જણાતો નથી.

પરંતુ આવુંજો કલ્પનાતીત મિલન એક સમયે થયું છે. લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે પાટલિપુત્ર નગરમાં આવો સંયોગ પ્રત્યક્ષ થયો છે. આવો અદ્ભુત ચમત્કાર અમે તે ફેંકાણે પ્રત્યક્ષ જોયો છે. એક દિવસ સંધ્યાકાળે, ગંગા નદીના કિનારા પર, અશોક મહારાજના પ્રમોદ વનમાં આવી જાતનાં બે હૃદયોનો સંગમ થએલો અમે જોયો છે.

૨.

અશોક મહારાજના તે પ્રમાદિ વનમાં બે મનુષ્ય હારવેણી ગૂંથતાં હતાં, તે પૈકી એક પુરુષ અને બીજી સ્ત્રી હતી.

બંને વચ્ચે ફૂલના ઢગલે ઢગલા પડ્યા હતા. મલિકા, માલતી, જામ, જુદા, શેવતી વગેરે ફૂલની બંને બાજુએ બેસી તે તરુણ અને

તરુણી તે ફૂલો ગૂંથવામાં અત્યંત તલ્લીન થઈ ગયાં હતાં. અને અત્યંત સુંદર હોવાથી તેમનાં તે રમણીય રૂપ, તેમની વચ્ચેની ફૂલરાશિમાં જાણે પ્રતિબિંબિત થયાં હોય એમ જણાતું હતું; તેજ પ્રમાણે તે પુષ્પરાશિનાં મનોહર પ્રતિબિંબ પણ તે તરુણ-તરુણીનાં રમણીય શરીરની પ્રભામાં જણાઈ આવતાં હતાં. સુંદર જ્યોત્સનાથી પરિપૂર્ણ તે પુષ્પરાશિમાં તે પ્રણયિ યુગ્મનાં જ્યોત્સનામય લાવણ્યનાં પ્રતિબિંબ પડી શ્વેત પર શ્વેત અને તે પર પુનઃ શ્વેત રંગનું કંઈક વિલક્ષણ મિશ્રણ થતું હતું. ચંચલ પ્રભા પર ચંચલ પ્રભા પડી તે પર પુનઃ ચંચલ પ્રભા મળી તે સર્વ પ્રભાને ‘ચંચલતર’ ‘ચંચલતમ’ એવું અવર્ણનીય રૂપ પ્રાપ્ત થતું હતું.

તે તરુણની ઉજ્જવલ, કાળી, અને લગભગ કાન સુધી પસરેલી મોટી આંખ, એક વાર હાથમાંની માળા તરફ જતી હતી, તો બીજી વાર તે તરુણીના મુખકમળ પર પોતાની સ્તિગ્ધ દ્રષ્ટિ ફેંકતી હતી. તેની આંખની ગતિ કદી સ્થિર તો કદી ચંચલ અને કદી અગસાર્ધ ગએલી દેખાતી હતી. તે સ્થિર હો, ચંચલ હો, કિંવા અલસયુક્ત હો પણ તે અત્યંત મધુર, સદા સર્વદા મધુર હતી, તેમાં જરા પણ શંકા નહતી. તેમાં વક્તા હતી, તેમાં તીક્ષ્ણતા હતી, અને તેમાં તીવ્રતા હતી, તોપણ તે સૌંદર્ય પૂર્ણ દ્રષ્ટિનો સદ્ગુણ હતો, દોષ નહતો. તે વક્તામાં તેતીક્ષ્ણતામાં અને તે તીવ્રતામાં પણ વિલક્ષણ મધુરતા હતી. તે દ્રષ્ટિમાં તેના હૃદયનું મોહકપાણું પણ સ્પષ્ટપણે દ્રષ્ટિગોચર થતું હતું. તેના હૃદયમાંનાં સૌંદર્ય, સ્નેહ, ધીરતા અને દ્રઢતા પણ તેની દ્રષ્ટિમાં પ્રતિબિંબિત હતાં, તરુણની તે મોટી, કાળી આંખમાંથી, જેમ ગાઢ અંધકારમય સ્થળમાં એકદમ વીજળી ચમકે તેમ વચ્ચે વચ્ચે પ્રકાશનો ચમકારો ચમકી ઉઠતો હતો. પોતાના નેત્રમાંથી પોતાની પ્રણયિની તરફ તે જે દ્રષ્ટિ ફેંકતો હતો. તે પ્રત્યેક દ્રષ્ટિનિપાતમાંથી પોતાના હૃદયમાંનાં સ્નેહ મમતા, માયા અને પ્રેમની એક સરખી દ્રષ્ટિને તરુણી પર કરતો હતો. તેના નેત્રદ્વારે તેનું હૃદય ગળતું હતું અને તેથી જાણે તેની પ્રાણેશ્વરીને સ્નાન કરાવતું હતું !

તે તરુણી તે તરુણ પ્રાણેશ્વરી પણ તેના જેવી અત્યંત સુંદર હતી. મુગ્ધતા અને કમનીયતાની તો તે પ્રત્યક્ષ મૂર્તિજ હતી. આ વેળા તેણે જે કામ હાથમાં લીધું હતું તે તરફ ફૂલનાં હારવેણી ગુંથવા તરફ—તેના હૃદયની વૃત્તિ તદ્દન આકર્ષાઈ ગયેલી જણાતી હતી. તેમજ તેના મનમાં કોઈ પણ વાત માટે કંઈ પણ વિચાર ચાલતો હોય એમ પણ જણાતું હતું. તે મુગ્ધ સુંદરીના મુગ્ધ સુંદર હૃદયમાં આ વેળા કેવા વિચાર ચાલતા હતા તે અમારાથી નક્કી કેમ કહી શકાય? પરંતુ પાંચેજ એકેના પોતાના હૃદયોશ્વરના હૃદયમાં પોતાને માટે વસતા અપરિમિત, કદી તલસાત્ર પણ કમી ન થનારા, નિર્મળ અને શાંત પ્રેમ માટેજ તે વેળા તે તરુણીના મનમાં વિચાર ચાલતો હતો એવું અનુમાન કરવાને ઘણુંજ અનુકૂળ ચિન્હો જણાઈ આવતાં હતાં. જે પોતાના પ્રિયશ્વરના અગાધ, અને નિરતિશય પ્રેમ માટે આ વેળા તે સુંદરીના મનમાં કલ્પના તરંગ ઉડતા ન હોઈ, તો તેના કોમલ, સુંદર, સરસ અને રત્નપ્રભાસમ મનોહર ગાલ પર વચ્ચે વચ્ચે મધુર અને ગુલાબી લાલી કેમ દુગ્ગોચર થાત? અને વચ્ચે વચ્ચે પોતાના હૃદય વલ્લભ તરફ તેની દિનગ્ધ અને મધુર દૃષ્ટિ કેમ ફેંકાત? અરેખર તે મનોહર તરુણીની મધુર દૃષ્ટિ કંઈ વિલક્ષણુજ હતી એમાં શક નથી. એકાદ ચંચલ સ્વભાવની સ્ત્રીની ચંચલ દૃષ્ટિ પ્રમાણે તે વક્રદૃષ્ટિથી પોતાના પ્રિયતમ તરફ જોતી નહતી, દૃષ્ટિપાત કર્યા પછી અન્ય સુંદરી પ્રમાણે તે ઝટ દઈ પોતાની દૃષ્ટિ ચોરી લેતી ન હતી, પણ જ્યારે તે રમણી પોતાના વલ્લભ તરફ જોતી તે વેળા તે પોતાની ઉજ્જવળ અને મોટી આંખ તે તરુણના મુખ તરફ અત્યંત નિર્ભયપણે અને શાતપણે માંડતી હતી, અને એવી શાંત, સ્થિર દૃષ્ટિથી તેના તરફ ઘણી વાર મુઠી જોતી હતી. જાણે તે તરુણીનાં હૃદયની સર્વ વૃત્તિની એકતાન તંદ્રા અત્યંત પૂર્ણપણે પોતાના વલ્લભના મુખચંદ્ર તરફ લાગી રહેલી હોવાથી પોતાના નયન ચક્રોરને તે પોતાના પ્રિયતમની મુખચંદ્ર સુધાનું આકંઠ પાનજ દરાવતી હોય એવો ભાસ જોનારને થતો હતો.

તે પ્રણયિયુગ્મે આ વેળા ને કામ હાથમાં લીધું હતું, તે ધણીજ ઉતાવળથી પુરું કરવાની જરૂર હોય, એમ તેમના કામ પરથી જણાતું હતું; કારણ કે તેમના હાથ ધણીજ ઉતાવળથી ચાલતા હતા. કૂસનાં હારવેણી ગુંથવાના કામમાં તે બંને અતિશય કુશળ જણાતાં હતાં. તે બંનેના હાથ કોઇ પણ નિમિત્તે અટકતા નહતા. તેમની દૃષ્ટિ પરસ્પરનાં મુખ તરફ વચ્ચે વચ્ચે મળતી હતી, છતાં તેથી કંઈ હારવેણી ગુંથવાના કામમાં ગ્રીક્કુલ અડચણ આવતી નહતી.

તે ઉભયની વચમાં પડેલો ડુલનો ઢગલો જોત જોતમાં અર્ધ કરતાં એ કંઈક કમી થયો, ત્યારે તે તરુણે પોતાના હાથમાંનો હાર અને વેણી અત્યંત પ્રેમભાવથી પોતાની હૃદયેશ્વરીના ગળામાં અને મસ્તકપર અરોપ્યાં તે પ્રમાણે તે તરુણીએ પણ વ્યવસ્થા કરી. તે તરુણનું સર્વાંગ તરુણીના હાથથી શોભવા લાગ્યું.

એજ વખતે તરુણે પ્રેમભાવે તરુણીની હતુવટી કુંચી કરતાંજ આકાશમાં ચંદ્રોદય થયો હોય એવું તે તરુણીની દૃષ્ટિએ પડ્યું, પરંતુ પૃથ્વી પર પણ ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય એવું તે તરુણીની દૃષ્ટિએ પડ્યું તે બંનેએ પણ આ નયન મનોહર દેખાવ જોયો અને તરતજ તેમની હૃદયવૃત્તિ મોહિત થઈ ગઈ, તેમણે આ મધુર, અતિ મધુર દેખાવ નજર ભરીને જોયો; પરંતુ તેમની આંખની અને તેમનાં હૃદયની તૃપ્તિ કેમે કરી થાય નહિ ! કેટલોક સમયનો આવી સ્થિતિમાંજ ગયો,

કેટલાક સમય પછી કિંચિત્ બાનમાં આવી તરુણે મુખ નીચું કર્યું કે તરતજ તે તરુણીએ ઝટ મોં ફેરવી કહ્યું “આ શું વાડ !”

“શું થયું !” તરુણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ઉપર આકાશ તરફ જુઓ તો ખરા હવે આપણને જરા પણ વખત નથી હોં !”

“ખરેખર ?”

“હવે આપણે હાર ગુંથી સત્તર સળંગ થવું જોઈએ.”

“ખરું છે, પણ ક્ષણભર અવકાશ છે.”

એમ કહી તરુણે પોતાની હૃદયેશ્વરીને પોતાના આઠ્ઠાદશ વચ્ચે ઝટ ખેંચી લઈ તેના કામલ સરસ અને સ્વર્ગીય અંધરનું ચુંચન લીધું અને પછી તેને છોડી તે પોતાનો હાર ગુંથવાના કામમાં લાગ્યો.

પ્રિય વલ્લભની આ કૃતિથી તે સુંદરી ઘણીજ શરમાઈ ગઈ પરંતુ તરતજ માનમાં આવી તે ઝટ ઝટ ગુંથવા લાગી.

અભિનયની તૈયારી

પ્રકરણ ૨ જી.

તે બંનેનું વેણી અને હાર ગુંથવાનું કામ અત્યંત ત્વરાથી ચાલતું હતું, તેમના એક હાથમાં સોચને દોરો, અને બીજે હાથે ફૂલ લેવાનું કામ અપાઠ્યાંધ શરૂ થયું હતું. પાસેના ફૂલના ઢગલામાંથી તે બંને ઝટપટ ફૂલ વણી લેતાં ને યોગ્ય ફૂલની નીમણૂક કરી કામ આગળ ચલાવતાં. જે ફૂલ પછી તે ફૂલ હાથમાંની વેણી કે હારમાં ખેસવા જેવાં હોય, અથવા જે ઠેકાણે જે ફૂલ સુંદર દીપ્તી નીકળવા જેવાં હોય, તે ફૂલ બરાબર તેજ ઠેકાણે યોગ્ય રીતે દીપતાં હતાં. તે બંને હાર અને વેણી ગૂંથવાના કામમાં અતિશય કુશળ હોવાથી એકવાર ઉચકેલું ફૂલ પાંચું નાખી દેવાની બીજકુલ જરૂર પડતી નહિ. એક સરખાં હારવેણીનું કામ અપાઠ્યાંધ ચાલતું હતું. કસાએસા અનુભવી માણી તેમની બરાબરી શું કરે!

થોડાજ વખતમાં બંનેએ પુષ્કળ હારવેણી તૈયાર કર્યાં. શુદ્ધ જાતનાં ફૂલના હારનો એક ઢગલો થયો; મોટી મલ્લિકાના ફૂલની વેણીનો એક ઢગલો થયો; તે પ્રમાણેજ ઝીણી કુંદકળીની વેણીનો પણ એક ઢગલો તૈયાર થયો. કોઈ હારવેણીમાં બે જાતનાં ફૂલો તો કોઈમાં ત્રણ જાતનાં, અને કોઈમાં તો ચાર ચાર જાતનાં! લાલ, વાદળી, શુભાખી, પીળાં અને લીલાં ફૂલો જથ્થાંધ હારમાં દાખલ થઈ જતાં હતાં. તે તરુણના મસ્તક પર જે પુષ્પનું શિરસ્ત્રાણ હતું, તે ફક્ત જુઠ્ઠાના ફૂલનું તૈયાર કયું હતું, તે શિરસ્ત્રાણની બંને બાજુએ કાન પર્યંત નાની મોગરાની માળા લટકતી હતી. જેમ જેમ તે તરુણનો હાથ

માળા ગૂંથતી વખતે જોરથી હાલતો હતો તેમ તેમ તેના કાન પાસેની મોગરાની માળા હાલતી હાલતી તેના નાક આગળ આવી તેની કર્ણ-દ્રિયને પોતાના શીતલ સ્પર્શથી અને સુવાસથી અતિશય તૃપ્ત કરી નાખતી હતી.

તે તરુણીના અંગ પર સઘળા અલંકાર ફૂલનાજ હતા. તેના હાથ પર પુષ્પનાં કંકણ અને મસ્તક પર પુષ્પનો મુકુટ હતો. ગળામાં ફૂલનો ઝુમખાદાર હાર અને બીજાં અનેક ફૂલનાંજ દાગીના હતા. કાનમાં પણ નાના પ્રકારના પુષ્પાલંકાર હોવાથી તે અપૂર્વ શોભી રહી હતી. તે હાર ગૂંથતી હતી ત્યારે, અને બીજા અનેક પુષ્પાલંકાર તૈયાર કરતી હતી ત્યારે તેના અંગ પરના તે સર્વ ફૂલના અલંકાર હાલતા હાલતા હસતા રમતા હતા. તે બંને વચ્ચેનો ફૂલનો ઢગલો જેમ જેમ કમી થવા લાગ્યો તેમ તેમ તે બંને પણ ધીમે ધીમે અધિકાધિક પાસે આવવા લાગ્યાં, પરંતુ એ તેમના અગ્નિપણામાંજ બની જતું હતું. એક એક પુષ્પાલંકાર ઝપાટાબંધ તૈયાર થતો હતો. તે તૈયાર થયા પછી યોગ્ય સ્થળે મૂકવામાં આવતો હતો, અને તે ઠેકાણે તે કેવો દેખાય છે અને કેવો દીપે છે તે તે બંને ધ્યાનથી જોતાં હતાં અને હસતાં હસતાં આનંદથી તે વિષયની ચર્ચા કરતાં હતાં. તે સર્વ પુષ્પાલંકાર પહેલેથીજ નવીન ભાસતા હતા એટલુંજ નહિ પણ સ્વતઃ સૌંદર્યથી અને સૌંદર્યનિકટત્વથી તે પ્રતિક્ષણે અધિકાધિક નવીન અને રમણીય ભાસતા હતા. કમે કમે અને ધીમે ધીમે ફૂલો જેમ જેમ કમી કમી થવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તે પ્રણયિનન વચ્ચેનું અંતર તેમના અગ્નિપણમાં કમી કમી થતું જઈ તે અત્યંત પાસે આવી ઠેપાયાં. તે બંનેની પણ અંતઃકરણ પૂર્વક ગોળી ધ્રુવિષ્ટા હતી કે તમામ પુષ્પાલંકાર મરણ લાયક નિયમિત તૈયાર થાય પછી કેટલાક સમય સુધી મનપસંદ વાતો અને હાસ્યપરિહાસ કરી પછી સ્વસ્થાને જવું; વળી પોતે નાનાં વિષ્ણુ પુષ્પાલંકારોથી વિભૂષિત થઈ એક બીજાની અતિશય પાસે બેસી ફૂલપત્ર વનદિપવન આહારનિંદ્રા અને આ પાપી પૃથ્વી પરના એકેએક

વ્યવહાર ને વસ્તુનું પૂર્ણ વિસ્મરણ કરી સ્વર્ગની ઉપર જે સ્વર્ગ છે તે પર જે બીજું પુણ્યમય સ્વર્ગ છે તેના પર પણ બીજું સ્વર્ગ છે તે પરમપુણ્ય પાવન સ્વર્ગમાંનાં દેવદેવાંગના પ્રમાણે પ્રેમસુખના અપાર મોહમાં અને આનંદની અપૂર્વ મોહનીમાં બેભાન રહી માનવી આયુષ્યમાં કેવળ દુર્લભ કેવળ દુષ્પ્રાપ્ય સુખસ્વપ્નની સ્થિતિમાં મૃદુમંત્રુલ આલાપ કરવો.

જે તે ઉભયની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ હોત, તેમની પવિત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ પ્રેમજન સંભાષણમાં અને હાસ્યપરિહાસમાં કેટલોક સમય ગાળી શક્યાં હોત, તો તે સંભાષણનું અગર હાસ્યપરિહાસનું ચથાર્થ પવિત્ર સ્વરૂપ આપણને સમજાઈ ગયું હોત, તે ખરા પ્રણયિયુગ્મનો પ્રેમાળ સંવાદ અત્રે પ્રિય વાચકો માટે અહીં આનંદથી આપ્યો હોત; પરંતુ હજીએ પુણ્યનું ધનુષ્ય તૈયાર થયું ન હતું. હજી પાંચ બાણની પણ બોલકુલ તૈયારી થઈ ન હતી; હજીએ કાંચનમાળાના મુકુટ પર કળસ બેસાડવાની ફૂલની જગા ખરાબર તૈયાર થઈ ન હતી.

અને એટલામાં તો તમામ ફૂલો થઈ રહ્યાં !

(૧)

સંધ્યાકાળ થવાને હવે ઘણો અવકાશ રહ્યો ન હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ દ્વિત્તા પરંતુ હાલમુદ્ થઈ ગયા હતા, હજી તેણે પાતાલમાં ડુબકી મારી ન હતી. વાયુની મૃદુ મૃદુ ક્રોમલ લહરીથી ગંગાના વૃક્ષઃ સ્થલ પરના તરંગ જાણે પોતપોતામાંજ આનંદથી રમતાં જઈ હાલતાં ડોલતાં હોયની, એવાં જણાતા હતા.

તમામ ફૂલો થઈ રહ્યાં ! હવે શું કરીએ ? સંધ્યાકાળ પછી ટુંક સમયમાં સંકેતનું રણુશીંગ વાગશે! આ રણુશીંગનો અવાજ થતાંજ સર્વેએ યોગ્ય રીતે સજ્જ થઈ 'લલિત-વિસ્તાર' ના અભિનય માટે હાજર રહેવાની અતિશય જરૂર હતી. હવે શું કરીએ ? સંધ્યાકાળ થવાને હવે ઘણો અવકાશ રહ્યો નથી. સમગ્ર સંપૂર્ણ થવાને ફૂલોની જરૂર હતી, અને ફૂલો તો થઈ રહ્યાં! આ અભિનયની તૈયારી માટે બાગમાંની અર્ધ ખીસેલી કળી પર્યંત સઘળાં ફૂલો ચૂટેલાં હોવાથી 'ફૂલ' નામને લાયક એક પણ ફૂલ આ વેળા બાગમાં સિલક ન હતું.

કુણાસ અને કાંચનમાળા, આવી સ્થિતિમાં બે બાકળાં થઇ આમ તેમ ચારે બાજુએ ચંચલ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. કોમલ દુર્વાકુરથી આચ્છાદિત થએલો સપાટ ભૂમિભાગજ એમરે તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે દુર્વાકુરના કાળાશ મારતા લીલા રંગમાં આકાશની વાદળી આરકત પ્રભાની ઢાંચા પડી. તે મિશ્ર રંગની કંઇક વિલક્ષણ શોભા જણાતી. અશોક, કિંશુક, કુરુબક, બકુલ, નાગ, પુન્નાગ વગેરે અનેક જાતનાં વૃક્ષ વાયુલહરી સાથે નાનાં મોટાં આંદોલન પામતાં હતાં. દેવદારની જાતનાં નાનાં વૃક્ષ, વાયુ સાથે ક્રિડા કરી સ્પર્શ કરતાં હતાં. પોતાના હૃદયમાં આસમાની અને ભાલ આકાશનું સુંદર પ્રતિબિંબ ધારણ કરી ગંગાના પ્રવાહમાં નાની નાંકાની હારની હાર, કીડીની હાર પ્રમાણે આનંદે નૃત્ય કરતી ચાલતી હતી. તેમાંના નાવિક ઉમંગના ઉમળકામાં આવી ગીત ગાતા ગાતા હલેસાં મારતા જતા હતા. તેમનાં ગીતના દરથી સંભળાતા ક્ષીણ ધ્વનિના તરંગ, ગંગાપરની વાયુલહરીથી શીતલ અને સંમિશ્ર થઇ કાન પર મૃદુમૃદુ આધાત કરતા હતા.

કુણાસ અને કાંચનમાળા આ સઘળા દેખાવ જોતાં હતાં, પરંતુ તેમના મનને એક પ્રકારની ઉત્કંઠા અને ચિંતા લાગી રહેવાથી આ સુંદર દેખાવનો મર્મ ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં શક્તિજ રહી ન હતી; એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું તમામ લક્ષ હવે ફક્ત તરફ લાગી રહ્યું હતું. બાગમાંથી નિત્રભિન્ન વૃક્ષલતા, કુંજનિકુંજ અને અન્ય જગાની તે કુલોમાટે અતિશય ત્વરાથી ઝડતી લેવા લાગ્યાં. પરંતુ આ કારમાર પહેલેથીજ સંપૂર્ણ વસુલ કરવામાં આવેલો હોવાથી તેમને કોઇ પણ ઠેકાણે એક સરખુંએ મળ્યું નહિ. સમયતો સપાટાબધ જતો હોવાથી અભિનયનો દર્શવેલો સમય અધિકાધિક પાસે આવવા લાગ્યો તેથી તે બંનેની ચિંતા પણ પ્રતિક્ષણે અધિકાધિક વધવા લાગી. ચિંતાની સાથે તેમના પગની ત્વારા પણ વધવા લાગી, પરંતુ કુલો હતાંજ ક્યાં !

ત્યારે તે બંનેએ પોતપોતાના અંગ પરથી પુખ્પાલંકાર કાઢી પાસેની એક સંજેમરમરની બેઠક પર મૂક્યા. કાંચનમાળાનો અલંકાર

જમણી આંતુએ અને કુણાલનો ડાબી આંતુએ, એમ મુદ્દામ સંકેતથી તેમણે મૂક્યા.

પછી તે બંને કિંચિત્ ઉત્તર તરફ ફૂલની શોધ માટે નીકળ્યાં. અદ્ય સમયમાં પાસેના એક ડુંગર તરફ તેમની દૃષ્ટિ ગઇ. એટલે તરતજ કાંચનમાળા હર્ષના આવેશમાં બોલી ઉઠી “આ આમ જ્યાં કે ?”

પોતાની પ્રિયતમાના મુખકમલ તરફ જોઈ કુણાલ બોલ્યો “હા-”

“જેણે આ ફૂલો એકઠાં કર્યાંને, તેણે આગમાંનાં તમામ ફૂલ એકઠાં કર્યાં, એમ મને લાગે છે સમજ્યા કે ?”

“ઉધાકુંજ છે. અનુપતને એમજ લાગે કે અધિક શ્રમ કરવો” કુણાલ હસીને બોલ્યો.

તેના તરફ લક્ષ ન આપતાં કાંચનમાળા બોલી “ડુંગર પર ચઢતાં ઘણો શ્રમ પડે માટે તે પરનાં ફૂલો કોઇએજ એકઠાં કર્યાં નથી એમ દેખાય છે, તો ડુંગર પર જઈશું કે ? ઉપર જઈશું તો આપણને જોઇએ તેટલાં ફૂલો નકકી મળશે. ચાલીશું કે ?”

“કાંચન ! તારી સાથે સ્વર્ગારોહણ કરવાનીએ મારી તૈયારી છે !” એમ કહી કુણાલે પોતાની પ્રિયતમાનો હાથ, હાથમાં લીધો, અને તેણે તેજ સમયે ડુંગર ચઢવાનો પ્રારંભ કર્યો,

તે ડુંગરના શિખર પર જવાના બે રસ્તા હતા, તે પૈકી એકની આંતુઆંતુ ખૂબજ ઘાટું અરણ્ય હતું. ઝાડ ઝાડવાં, જંગલીવેલા, જળાં, નાના પ્રકારનાં નાનાં મોટાં ફૂલ ઝાડો, અન્ય વૃક્ષો અને ખૂબ ઉંચું ઉગેલું ઘાસ, આ વનભાગમાં એટલાં વિલક્ષણ ધીચ હતાં કે તેમાંથી પેલીગમ કંઈજ જણાતું નહતું. પરંતુ બે માર્ગમાં આજ માર્ગ પાસેનો, અને આ પ્રેમીયુગલ પાસે તો સમયનો પૂર્ણ અભાવ. વળી ગમે તેમ કરીને પણ ફૂલો હસ્તગત કરવાની વિલક્ષણ ઉત્કંઠા. આથી તેમણે ક્ષણભર વિચાર કરી એજ માર્ગનું અવલંબન કર્યું.

કુણાલ અને કાંચનમાળા તે વનનટિલ માર્ગે આઠ-દસ પગલાં ગયાં નહિ ગયાં, એટલામાં ખીજવાએલા નાગના ઘેર ફટકાર

જેવો ધ્રુમવી મૂકનાર અવાજ તેમના કાને આવ્યો. પરંતુ એ માર્ગે આવા કોઈ પણ પ્રકાર અનુભવવા પડશેજ, એવી તેમની પ્રથમથીજ માન્યતા હોવાથી અને તેમને પોતાના કાર્યની અતિશય કાળજી હોવાથી તે ફૂંકાર તરફ તદ્દન લક્ષ ન આપતાં તે ઉભય આગળને આગળ ચાલ્યાં.

તે હજી થોડા અંતર પર ગયાં નહિ, તેટલામાં, કોઈ ઠેકાણે જાડનો થોડો બહુ પાસો ચુંટાએસો છે, તો કોઈ ઠેકાણે જાડની ડાળીઓજ તોડેલી છે અને કોઈ ઠેકાણે જાડ નીચે ફૂંસોજ છુંદાએસાં છે એવા દેખાવ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા.

તે જોઈ કાંચન બોલી “આપણા પહેલો તર્ક ખોટો હોં કે! થોડા સમય પૂર્વે કોઈ પણ અહીં આવી ગએલાં હોવાં જોઈએ, એમ દેખાય છે.”

“તું કહે છે તે સત્ય છે!”

કંઈ પણ વધુ ન બોલતાં તે પ્રણયિયુગલ આગળ ચાલ્યું. થોડુંક આગળ જતાંજ તેમની દૃષ્ટિએ એવું જણાયું કે એક નાની જાડીનાં પાનનાં પાન તોડી પાડ્યાં હતાં. તે જાડી નીચે પડેલો પાંદડાનો કચરો પગે પગે કચડાઈ ગએલો જણાતો હતો.

તે જોઈ કુણ્ણલ બોલ્યો “જેયું કે આ? જે કોઈ ડુંગર ઉપર આવ્યાં હતાં તે આ જાડી નીચે ખેડેલાં હતાં અથવા ઉભાં હતાં. આ નીચે જે પાંદડાનો પસારો, એ પરથી શું અનુમાન નીકળે છે?”

આપતું કહેવું ખરું છે! પણ આગળ ચાલો. આપણને અહીં ઉભાં રહેવાનો સમય નથી.”

હજી થોડો ડુંગરનો ભાગ ચઢ્યા પછી તેમને સમજાયું કે કાંચનમાળાએ પહેલાં જે અનુમાન કર્યું હતું તેજ ખરું હતું. ફૂલ એકત્ર કરવા આવેલાં માણસો અધિક ઉંચે-અધિક દૂર ગયાંજ ન હતાં ડુંગરના ઉપલા ભાગ પર જોઈએ તેટલાં ફૂલો હતાં. ડુંગરના શિખર પર્યંત નિરનિરાળી તરેહનાં ફૂલજાડ ફૂલોથી આચ્છાદિત થએલાં હોવાથી

જાણે આકાશમાંના 'હલકા' વાયુને પણ પોતાનાં ફૂલોની સુગંધીથી સુવાસિત કરી નાખતાં હતાં!

તે ફૂલોની અતિશયતા દૃષ્ટિએ પડતાંજ તે ઉભયને અત્યંત આનંદ થયો. હાથમાં આવે એવાં આસપાસનાં ફૂલો ચપચપ તોડી કાઢ્યાં પોતાનાં ખોળામાં અને કુણાસ પોતાના ઉત્તરીયમાં એકકાં કરવા લાગ્યાં. ફૂલો જોડ્યા પ્રમાણે તોડવાના કામમાં પણ તેમના હાથ કુશળ અને ચપલ હોવા જોઈએ એમ જણાતું હતું. પરંતુ એ કામ ફૂલો જોડવાના કામ જેટલું કઠિન અને ચતુરાઈનું ન હતું. ચૂંટતાં ફૂલ કાઢે નહિ એટલી કાળજી રાખી કે બસ! ગરીબ બિચારાં ફૂલો અંગપર હાથ પડતાંજ ચરદા તે હાથમાંજ આવતાં!

ફૂલ તોડી એકત્ર કરવાનું કામ ઝપાટાઅંધ શરૂ થયું. ફૂલનાં ગુચ્છપર હાથ નાખ્યો, તેને ચૂંટવાં અને વસ્ત્રમાં નાખવાં! આ ફૂલ તે ફૂલ. ત્યાં પેલો કુલનો મનોહર ગુચ્છ, અહીં આ રમણીય પુષ્પ સંભાર એમ કરતાં કરતાં તે જોડી હાલતી ડોલતી આમ તેમ જતી હતી અને ફૂલના ભારથી તેનાં વસ્ત્ર અધિકાધિક ભારકાંત થતાં હતાં. ખરેખર તેમની તે ચંચલ પદગતિ આગળ નૃત્યકલાપટુની શી બડાઈ! નૃત્યકલામાં અમે પૂર્ણ પારંગત છીએ એવી વૃથા ધમંડ રાખનારી ભરતખંડની નૃત્યદેવીઓ! તે વેળા તે પ્રણયિયુગલે ચલાવેલું ફૂલ એકત્ર કરવાનું કામ જોવાનું ભાગ્ય જો તમને પ્રાપ્ત થયું હોત, તો તમારો નૃત્યકલા સંબંધીનો ગર્વ ક્યારનોએ ગળી ગયો હોત! ધડીમાં અહીં. ધડીમાં તહીં, ક્ષણાર્ધમાં આ ધટાની આ બાજુ, ક્ષણાર્ધમાં પેલા ડુંગરની પેલી બાજુ! ચટ દધ ટોચને ઉપલાણે તો પટ દધ શિલાને મથાળે! અન્ય સમયે કુણાસ જે પ્રમાણે પોતાની પ્રણયિનીની પ્રેમળ મૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં જોતો હતો—ક્ષણમાં તે મૂર્તિએ પ્રેમભારથી નૃત્ય કરતાં આવડું, ક્ષણમાં નજર બહાર નીકળી જવું, સ્થિર અને શાંત તો પળભર પણ રહેવું નહિ—તે પ્રમાણેજ આ વેળા પણ પ્રત્યક્ષ દેખાવ જોવાનો મળવાથી તેમાં તે અત્યંત રંગાઇ ગયો હતો. છતાંએ

તે સ્થિર ગંભીર ક્યાં હતો ? બંનેના પગમાં આ વેળા જાણે વિદ્યુત્તાજ ચમકતી હતી ! તે ઉભય પહાડ પર ચપચપ ચપચપ ચઢી જતાં, ફૂલો તોડતાં અને ઝટ દઢ નીચે આવતાં.

ઉભી રહે કાંચન ! ઉભી રહે ! આટલી વિસક્ષણ ઉતાવળ કર નહિ ! કુણ્ણાલ ! તું તો જરા ઉભો રહે ! આટલી ત્વરા શા માટે કરે છે ? જરા બંને ઉભાં રહે ! તમારું આ હૃદયંગમ સ્મિતિનું ચરદમ ચિત્ર પાડી લઉં ! અફસોસ ! આ વેળા મારું કોણ સાંભળવા બેઠું છું ! તમે બંને શાનાં અટકો ! અને મારે પણ તમને આ વેળા અટકાવવાનો ભળતોજ આગ્રહ શા માટે કરવો ? તમને કામની ઉતાવળ છે તે હું કંઈ જાણતો નથી ? જાઓ. તમને જોઈએ તેટલાં ફૂલ ઝપાટા-બંધ તોડી લાવો અને તમારા ધનુષ્ય, બાણ અને પુષ્પમુકુટના રહેલા ભાગ ઝટપટ તૈયાર કરો. કોઈના નેત્રસુખ માટે તમે હવે જરાએ અટકો નહિ. જે મહત્કાર્ય માટે તમે આ નિરતિશય પરિશ્રમ ચાલુ રાખ્યો છે તે તમારો પરિશ્રમ સફળ થાઓ : તે પરિશ્રમથી સ્વતઃ કૃતાર્થ થઈ ત્રિભુવનને પણ તમે કૃતાર્થ કરો. એવો મારો વિધર્મી આદ્યજ્ઞનો આશીર્વાદ જે તમને ગ્રાહ્ય લાગે તો તમને પૂર્ણ આશીર્વાદ છે.

ક્રમે ક્રમે દુલ્લ વીણતાં વીણતાં ગંધર્વ-અપ્સરા પ્રમાણે ઉજ્જવલ કાંતિનાં દેવ-દેવાંગના પ્રમાણે કુણ્ણાલ અને કાંચનમાળા છેવટે તે પર્વતના શિખર પર્યંત ચઢી ગયાં. તેમને જોઈએ તેટલાં ફૂલ હવે એકઠાં પણ થઈ ગયાં હતાં. ડુંગરના મથાળાપર વિશ્રાંતિ લેવા સંગેમર-મરના પથરની મોટી મોટી શિલા પડેલી હતી. તે પર તે બેઠાં અને પોતાના ખોળામાંથી અને ઉત્તરીયમાંથી ફૂલો કાઢી અપૂર્ણ ધનુર્બાણાદિ તૈયાર કરવામાં પુરાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. રાજહંસ આકાશમાં સ્વછંદે મોટાં ચક્ર મારતાં મારતાં અને તરતાં તરતાં ધણેજ દૂર સુધી આવી પહોંચ્યાં હતાં. તેમની દૂધના શીણુ જેવી શુભ્ર પ્રભામાં નીચેની પૃથ્વી સ્નાન કરી પાવન થવા લાગી. અત્યંત શીતળતા અને પ્રચુર સુગંધ

દેનારો મન્નયવાયુ દક્ષિણ તરફથી આવી, ગંગાપાર થઈ તેમને થંડોગાર પવન નાખવા લાગ્યો. ધનુર્માણાદિ વસ્તુ બની શકે તેટલી ત્વરાથી તૈયાર થતી હતી.

તે ખુલા, પવિત્ર ગિરિશિખર પર તે પ્રણયિયુગલનાં અમાપ, પવિત્ર હૃદય, અધિક ખુલાસાં થયાં. કુણાલે હાંક મારી “કાંચન—”
“શું કહો છો !” મૃદુ સ્મિત કરી કાંચનમાળાએ પૂછ્યું.

“કાંચન, જે સમયે હું આ પર્વતના શિખર પર આવું છું તે તે વેળા મને તે દિવસની હકીકતનું સ્મરણ થયાવિના રહેતું નથી”,

“સઘળું સમજી !” રીસનો આવિર્ભાવ આણી કાંચન બોલી.

“શું થયું ? શું સમજી ?”

“મને અહીં ફરી આવવા દેવી નથી એવાજ વિચારથી તમે આ બધી વ્યવસ્થા ચલાવેલી જણાય છે ”

“નહિ કાંચન, તેવું નથી—”

“તો પછી શું ?”

“અહીં આવતાંજ તે વાતનું સ્મરણ આપોઆપ થાય છે તેનો ઇન્કિજાન શો ? તે દિવસે ગયાશિર્ષ પર્વત પર શિકાર કરવા ગએલો હોવાથી—”

તરતજ હાથમાંથી પુષ્પવસ્તુ નીચે નાખી, કાનમાં આંગળી ધાલી કાંચનમાળા બોલી “જાઓ જાઓ ! આ મેં કાનમાં આંગળી ધાલી. જાઓ સાફ કહું છું !”

પોતાની પ્રિય વલ્લભાની તે બાલીશ લીલા જોઈ મૃદુ સ્મિત કરી કુણાલ બોલ્યો “કેમ વાર કાંચન ? તારો આવો આ ભળતોજ આવ્યહ કેમ ? જે દિવસે મને મારા ધર્મનો લાભ થયો, જે દિવસે કાંચન ! મારા જીવની જીવલગી તારાં પ્રથમ દર્શન થયાં, તે શુભ દિવસની કથા સાંભળવાને તું આટલી નાખુશ કેમ તે મારા ધ્યાનમાં બીલકુલ આવતું નથી કાંચન !”

કાંચનમાળા પરદા પોતાના હૃદયનાથ પાસે ગઇ, અને પોતાના મૃણાલ જેવા કોમળ આલુથી તેના કંઠને ઘટ્ટ આલિંગન દીધું. કાંચનને આ વેળા અતિશય દુઃખ થએલું હોવું જોઇએ એમ જણાતું હતું. ગદગદિત સ્વરે તે બોલી “હૃદયેશ્વર! તમને વાર આ શી ભળતીજ શંકા-?”

“શાની શંકા કાંચન?”

“એજ કે જેમાં મારા હૃદયેશ્વરને આટલો વિવક્ષણ આનંદ, તે વાત માત્રસાંભળવાને પણ હું નાખુશ! એમ કેમ બને વાર?”

“તો પછી કેમ?” કુણાલ હસીને બોલ્યો.

“ખરેખરે, તેવું કંઈ નથી-તોપણ-”

“તોપણ શું?” કાંચન તરફ સ્તિગ્ધ દ્રષ્ટિએ જોતો કુણાલ બોલ્યો.

“તેમાં તારી સ્તુતિની વાતનીજ ઘણીખરી ભરતી છે, તો તે સાંભળવાને તું આટલી નારાજ કેમ?”

“ના ના-તેવુંએ કંઈ નથી!”

“તો પછી શું છે?”

કાંચનમાળા નીચું જોઇ બોલી “મારીજ વાત અહીં શું કરવા કાઢવી જોઇએ? બહુ થાય તો તમારી પોતાનીજ વાત કહેવી જોઇએ!”

પ્રિય વસ્ત્રભાનું નીચું નમેલું મુખકમળ ઉંચું કરી કુણાલ હસીને બોલ્યો “હવે એવું બનવું શક્ય છે કે કાંચન?”

“કેમ વાર?”

“કાંચન” તે દિવસથી મારી ને તારી વાત તદ્દન એકજ નથી થઇ? મારી વાત કહી તોપણ તે તારીજ થઇ, અને તારી વાત તે મારીજ થઇ. શું એમ નથી?”

કાંચન કિચિત્ હસીને બોલી “તદ્દન ખરું-તદ્દન ખરું! મારું સમાધાન કરવા હીક યુક્તિ કાઢી! બોલો જે ગમે તે! તમારે જે કહેવું હોય તે તમે કહો-તે પછી મારેએ જે કહેવું હશે તે હુંએ કહીશ કેમ એ કમુલ છે ને?”

કુણાલ દસીને બોલ્યો “ તારી કંઈ વાત મને અમાન્ય છે, કે તારી આ ઇચ્છાએ મને અમાન્ય થાય? કાંચન, માઈ હૃદય ધણુંજ ઉભરાઈ રહ્યું છે માટે મને તે સર્વ વાતોની પુનરાવૃત્તિ કરવા દે. તે વાતને લગભગ આઠ વર્ષ થયાં. કાલ્યુન માસ હતો. શુદ્ધ ચતુર્દશીનો દિવસ. શિકાર કરતાં કરતાં તેની ધુનમાં હું ગયાશીર્ષપર્વતના શિખર પર્યંત પહોંચી ગયો. ત્યાંથી નજર નાખતાંજ મને એવું જણાયું કે એક ઠેકાણે વાઘ-વાઘણની જોડી આનંદે આરામ લેતી પડી છે ! મારી ધીરજ રહી નહિ. હું તેજ ક્ષણે ઘોડેસવાર થઈ તે વાઘ પર ચડાઈ કરી ગયો. તે વાઘ કંઈ સામાન્ય નહતા. તેમણે ઠીક સમાચાર લીધા. ઘણા સમય સુધી તેમની મારી ખુબ ઝટાપટી થયા પછી, તેમના તીવ્ર જોમદાર પંખના ભયંકર પ્રહારથી ઠેકઠેકાણે છિન્નભિન્ન થઈ હું અચેતન પડ્યો હતો. એટલામાં મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે એક વૃદ્ધ તપોધન ઋષિની આજ્ઞાથી તે વાઘ, પાણેલા કુતરા પ્રમાણે તેનું અંગ ચાટવા લાગ્યા. મને આવો બેભાન પડેલો જોઈ, અપ્સરાનેએ લગ્નવનાઈ રૂપમાધુર્ય જેના અંગે ખીલી રહ્યું છે, એવી એક દેવકન્યાને તે ઋષિવર્યે મારી શુશ્રૂષા કરવાને કહ્યું. તે દેવસુંદરીએ મને ધીમે ધીમે ઉંચકી એક મોટા જંગી વડના ઝાડ નીચે લાવી કુમળાં પાંદડાંની ખિછાત પર ધીમેથી સુવાડ્યો. હું ધીમે ધીમે આમતેમ ચોતરફ ક્ષીણ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવા લાગ્યો, તો સ્વપ્નામાં થોડા સમય પૂર્વે જોએલો તમામ દેખાવ તદ્દન ખરો જણાયો ! તે મોટા જંગી વડનું ઝાડ આબેહુબ તેવુંજ ! અપ્સરાની રૂપરાશિને લગ્નવનાઈ લાવણ્ય જેના અંગમાંથી નીતરે છે એવી તે દેવચાળા પણ તેજ ! અને શુભ દાઢીમૂછવાળા, રક્તવસ્ત્ર પરિધાન કરેલા ઋષિ જેવા ભવ્ય, દિવ્ય અને વૃદ્ધ તપસ્વીએ તેજ ! તે તપોનિધિની બંને બાજુએ મારી આવી દશા કરી મૂકનારા તે વાઘો તેમના પગ ચાટતા ઉભા હતા. તે ઋષિવર્ય મોઢેથી કંઈ પવિત્ર સ્મૃતિમંત્ર બોલતા હતા. તેમની શુદ્ધ અને દિવ્ય વાણીથી ઉચ્ચારેલા તે સ્તવમંત્રોથી માઈ હૃદય અત્યંત ગળી ગયું. હું તે તપોનિધિનાજ આશ્રમમાં રહ્યો. અહાહા ! તે તેવા પરમ સુખના અને

દિવ્યાનંદના દિવસ પુનઃ કોમળે કદીએ પ્રાપ્ત થશે કે ? તે પછી એક દિવસ તે સુંદર દેવકન્યા સાથે હું ગયાશિર્ષ પર્વતપર ગયો. ત્યાં તે મારી સાથે કેટલું બધું બોલી. પછી રોજ રોજ અમે તેજ પર્વત પર ફરવા જવા લાગ્યા. મને જીવદાન આપનારા તે તપોનિધિના ઉપદેશા-મૃતથી, તે દેવકન્યાની શાંત શીતળ વાણીના પ્રભાવથી અને મારા મનના પરિવર્તનથી મને પ્રથમજ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું કે ઐહિક વગર ખીજી પણ કંઈ વસ્તુ છે. ભોગ સિવાય પણ આ જગત્ ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચાલી શકે છે. મનુષ્યની આકાંક્ષાઓને ઉચ્ચ ઉચ્ચ વાતાવરણમાં વિહાર કરતાં આવડે છે. તેમને અપેક્ષાથી પણ પર અત્યાંત સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ! ધીમે ધીમે તે તપોદેવના અનુગ્રહથી મને ત્રિરત્નનો લાભ થયો અને તેની સાથે આ ચોથું રત્ન પણ હું અભાગીને પ્રાપ્ત થયું અને મારો પરમ ભાગ્યોદય થયો !

મધુ સ્મિત કરી કાંચનમાળા બોલી “બસ થયું ! હજુ કહેવાનું કેટલુંક રહ્યું છે ?”

કુણાલ આગળ બોલવા લાગ્યો “તે પછી, મેં સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો તેથી પિતાજીએ મને દેશપાર કર્યો. પછી હું કેટકેટલા દેશોમાં ફર્યો ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાંથી અને અવસ્થામાંથી હું પસાર થયો; પરંતુ મને સર્વદા એવોજ અનુભવ થતો ગયો કે ઘરમાં કે બહાર, વનમાં કે ઉપવનમાં, સ્મશાનમાં કે વસ્તીમાં, ઉદ્યાડ મેદાનમાં કે ઝાડ નીચે, અને તૃણના પથારી પર કે સુવર્ણની સુખ શય્યા પર, કાંચન ! મારી પ્રાણ ! તું એકરૂપ, એક જીવ, એકાકાર અને સમાનજ છે !”

કાંચન કૃતિમ તીવ્ર દૃષ્ટિથી પોતાના પ્રિયકર તરફ જોઈ બોલી “એ સઘળું ખરું એમ હું માની લઉં છું; પણ તે ગુણ કોનો ? તમારો કે મારો ?”

“તારો—પ્રિયતમા ! સોવાર—હજારવાર—તારો ! આજે આ પર્વત પર આવતાંજ પૂર્વની આ તમામ વાતાતું મને સાહજિકજ

સ્મરણ થયું. જે દિવસે મને નિરતનો લાભ થયો, જે દિવસે તારા જેવા શતત્રિભોવનની કિંમતના રત્નનો મને અપ્રતિમ લાભ થયો, જે દિવસે મારામાં ઔદિક અને પારત્રિક સુખનું બી રોપાયું, તો તેમાં નવીન શું છે? કારણ તે એક દિવસ તેવોજ હતો અને આપણુ એક તેવોજ દિવસ છે. કહે, કાંચન ! કહે વાર, તને એ પૈકી કયો સારો લાગે છે !”

રૂંઘાએ કહે કાંચનમાળા બોલી “જીવિતેશ્વર ! જે સમયે પ્રતિદિવસ એક વનમાંથી બીજા વનમાં અને એક પર્વત પરથી બીજા પર્વત પર, વાધતો શિકાર કરતીવેળા વાધની પીઠ પર ભાલાખરડીનો ચુરોડો કરતાં, તેજ પ્રમાણે તેનીજ પીઠ પર આરૂઢ થઈ આ ડુંગરના શિખર પરથી તે ડુંગરના શિખર પર ઉડાણ લેતાં હું મારા આ હૃદયના વીરને જોતી હતી, અને પિતાજીની સાથે સદ્ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં મારો સમય વ્યતીત કરતી હતી તે ભાગ્યના સમયનું સ્મરણ થયું કે હૃદય આનંદથી પૂર્ણ ભરાઈ આવે છે અને તેની આગળ મનને કશાનું પણ ભાન રહેતું નથી. પ્રિય ! તે સમયે પણ મારા સંબંધથી તમને કેટલું સુખ લાગતું હતું ! તે વેળા મારો તમારો પરિચય કમીજ હતો, પણ બોધિવૃક્ષના થડ આગળ આવ્યા પછી મારી સાથે નિદાન બેચાર ઘડી પણ વાત ચીત કર્યા વગર તમે જતા ન હતા ! ખરેખર, તમારા કહેવા પ્રમાણે તે દિવસ કદી પણ વિસ્મરણ ન થવા જેવો ખરોજ ! જે દિવસની હકીકત કહેવામાં તમને હંમેશ વિવક્ષણુ આનંદ લાગે છે, તે દિવસે તમે વાધના નખથી છિન્ન મિન્ન થઈ અપાર યાતના ભોગવતા હતા, તે વેળા પિતાજીએ આવી તે યાતનામાંથી આપને મુક્ત કર્યા, ત્યારે તમને થતી તે અનંત ભયંકર યાતના જોઈ મારા હૃદયને જે કંઈ વિવક્ષણુ વેદના થતી હતી તેનું વર્ણન કોઈ પણ શબ્દથી કદી પણ થઈ શકવાનું નથી તે પછી તમને જેભાન સ્થિતિમાં હું બોધિવૃક્ષ નીચે લઈ ગઈ, તે વેળા કોણુ બાણે કેમ, મારા મનને કંઈ વિવક્ષણુ અને અતિ અનુભૂત આનંદ થયો, તેજ ક્ષણે તે

બોધિવૃક્ષ પણ એકાએક ખીલ્યું ! તેની તે અવર્ણનીય શોભા કેવળ મેંજ એકલીએ જોઈ એવું નથી, પણ પિતાજીએ પણ તે જોઈ. બોધિવૃક્ષ તરફ અને તમારા તરફ જોઈ પિતાજી આનંદથી બોલ્યા “બાળા ! આ રાજકુમાર તરફથી સદ્ધર્મના યશની વૃદ્ધિ થયા વગર રહેવાની નથી !” સાચું કહું છું નાથ ! પહેલેથીજ માફ મન તમારા પર જડાયું હતું; તે પ્રમાણે તમારો અનુરાગ મારા પર પણ જડાયો હતો. એ વાતની મને ખચર નહતી એમ નહતું પણ કેવળ ભોગજ જે પ્રણયનો હેતુ છે, તે પ્રણયને ઠેકાણે મારા હૃદયની પ્રવૃત્તિ હોવી શક્યજ નહતી. જે વેળા મેં સાંભળ્યું કે તમારાથીજ મારા વહાલા સદ્ધર્મનો વિસ્તાર થવાનો છે, તમારા હાથથી ‘અહિંસા પરમોધર્મ’ નો અતિશય પ્રચાર થવાનો છે, અને સર્વ જીવમાત્રમાં સમજાનનો વિસ્તાર થવાનો છે, તે વેળા તમારા હૃદય સાથે મારા હૃદયનો સંયોગ થાઓ એવી મારા મનમાં અત્યંત ઉત્કટ ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, અને પિતાજીના અનુગ્રહથી, ચિરત્નના પ્રભાવથી અને તમારી સહૃદય અનુકંપાથી તે શુભમિલન સત્વર થઈ પણ ગયું. હૃદયેશ્વર ! તમારી સાથે આ માફ ચિરવાંછિત મિલન થયા પછી મારો એક દિવસ પણ દુઃખમાં ગયો નથી. હવે તમને જેમજેમ સદ્ધર્મપ્રચારમાં અધિકાધિક જશ મળતો જશે, તેમ તેમ મારા આનંદની સીમા પણ વધતી જશે ! જીવનવૃક્ષ ! તમને ખરું કહું તો સદ્ધર્મનો પ્રચાર અને આપનો મારા પરનો અનુલ પ્રેમ, એ બેમાં હું એટલી નિમગ્નતથર્થ ગઈ છું, કે મને હવે જગમાં કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી !”

આ પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ અને પ્રેમી હૃદયોને વિલક્ષણ મોહ પમાડનારો તેમનો પ્રેમસંવાદ કેટલોક સમય ચાલ્યો હતો. આ અવર્ણનીય મોહમાં તેમનાં હૃદય સંપૂર્ણ રંગાઈ ગયાં. તે સમે ઉંચા પર્વત શિખર પર શાંત વાયુની લહરી આહોં તહોં ભ્રમણ કરતી હતી. ઉપર ઉંચા, નિર્મલ આકાશમાં તારકોની ઉજ્જવલ જ્યોતિ દ્રષ્ટિગોચર થવા માંડી હતી. આ પ્રણયિયુગ્મના અગાધ, અપાર, અનંત અને શાંત

પ્રણયનું જગ એ જાણે પ્રતિબિંબ બન્યું હતું ! રાત્રિકીટકનો અવાજ જાણે તે યુગ્મના પ્રણયથી પરિપૂર્ણ ભરેલા હૃદયની સ્વરસહરીનો પ્રતિધ્વનિજ લાગતો હતો !

[૨]

કુણાલ અને કાંચનમાળા વચ્ચે જે પ્રણયસંવાદ ચાલતો હતો, તેથી તેમનાં હૃદયમાંના પ્રેમસાગરમાં ભરતી આવી હતી ! પાંજલી અનેક વાતો સાંભરી આવવાથી તેમનાં મન એક પ્રકારના વિલક્ષણ સુખના મોહમાં તણીન થઇ ગયાં હતાં. તે પ્રેમસંભાષણની પૂર્ણતામાં ક્રમે ક્રમે તેમનાં હૃદય આ મર્ત્યલોકમાંથી ક્યારનાંએ ઉડાણ ભારી સુખપ્રચુર સ્વર્ગલોકમાં ગયાં હતાં ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે પ્રેમની પાંખના અપાર બળ પર તેમણે ભુવોલોક, મહાલોક, જનલોક, તપોલોક વગેરે સાતસેં સ્વર્ગમાંથી ઉડી જઇ સૂક્ષ્મ, અત્યલ્પ, સુખમય અને મોહમય પ્રેમધામમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેમનાં પ્રેમી હૃદયો પરની મૃત્યુલોકની સત્તા ક્યારની નહિવત્ થઇ હતી. આપણને શરીર છે કે નહિ, તેની પણ તેમને મુઠ્ઠ રહી નહતી. તેમને માત્ર ત્રણ વસ્તુઓનું જ જ્ઞાન રહ્યું હતું. એક અમૃતમય, સુખમય અને કંઈક અવર્ણનીયમય સ્વરસહરી; એક અમૃતમય, સુખમય અને કંઈક અવર્ણનીયમય આત્મા; અને તે સાથેજ તેના જેવોજ અમૃતમય, સુખમય અને કંઈક અવર્ણનીયમય એક બીજો આત્મા ! એ સર્વ પરસ્પર સામે રહી પરસ્પરમાં ધાત-પ્રતિધાત કરતા હતા.

આવી રીતે કેવળ અનિર્વચનીય બ્રહ્માનંદમાં કાંચનમાળા અને કુણાલ હતાં. એટલામાં દૂર કોઇક વાદ્ય વાગવા માંડ્યાં; અને હવે અભિનયનો સત્વર આરંભ થશે, એવું સૂચવનારાં રણશીંગનો કર્કશ, જોરદાર ધ્વનિ પણ થયો. તે ધ્વનિએ તેમને આ પાપપૂર્ણ પૃથ્વીના અસ્તિત્વનું સ્મરણ કરાવ્યું. પૃથ્વી પરના વાયુના સ્પર્શનો તેમને હવે અનુભવ થવા લાગ્યો પરંતુ સ્વર્ગમાંથી એકાએક પૃથ્વી પર ઉતરવું પડ્યું તેથી કિંવા અન્ય કંઈ દારણથી કાંચનમાળાના હૃદયને કંઈ વિલક્ષણ ચિંતા લાગી રહી. તેના મનની કંઈ અવર્ણનીય સ્થિતિ થઇ

કંઈક પણ પોતાની અત્યંત પ્રિય વસ્તુ હરાઈ ગઈ છે, પૂર્ણ થવાની તૈયારીમાં આવેલી આશા, એકાએક કંઈ અંતરાય ઉપસ્થિત થવાથી અપૂર્ણ રહી ગઈ છે; એવી તીવ્ર ભાવના તેના મનમાં એકાએક ઉદય પામી. જે સ્વર્ગીય સુખમાં તે આટલો સમય આક્રંક નિમગ્ન હતી, તેનું જાણે આ જન્મમાં ફરી પાછું કદી પણ દર્શન થવાનું નથી, જે આશાના ઉચ્ચ મનોરથ સંબંધી તે અત્યાર સુધી વિચાર કરતી હતી તે કેવળ સ્વપ્નમય અને શૂન્યમય આશા કદી પણ પૂર્ણ થવાની નથી એમ તેને એકાએક જણાવા લાગ્યું.

કાંચનમાળા એકદમ બોલી “એ શું વાર !”

“શું થયું !” **કુણાલે** ઉત્કંઠાથી વિચાર્યું ”

“એકાએક મારા મનમાં આવો આ અતિશય વિલક્ષણ ઉદ્ભવ કેમ વાર થવા લાગ્યો ?”

“ગાંડી તું આત્માચિંતનમાં નિમગ્ન હતી તે સ્થિતિમાં તેનો ભંગ કરનાર ખીન્નેજ વિચાર એકાએક ઉપસ્થિત થવાથી તારા કાર્યનો નાશ થશે કે શું એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ મન ઉદ્વિગ્ન થયું હશે. મારી સ્થિતિ પણ એવીજ થઈ છે !”

એક મોટો નિસારો નાખી **કાંચન** બોલી “નહિ, આ તેવો ઉદ્ભવ નથી. નાથ ! કેમ તે કોણ જાણે, પણ ભયંકર સંકટ આપણા પર આવવાનું છે, એવું મને લાગી રહ્યું છે !”

“ભગતુંજ કંઈ પણ ? ચાલ વહેલી; મોટું થશે !”

બંને અપચપ પગ ઉંચકી પર્વતપરથી નીચે ઉતર્યાં.

પ્રકરણ ત્રીજું.

લલિત વિસ્તાર.

તે પર્વત પરથી નીચે આવી કુણાલ જીએ છે, તો ખરેખર ! કાંચનમાળાના મનમાં જે વિલક્ષણ ઉદ્ભવ લાગી રહ્યો હતો, જે ચમત્કારી ચિંતા લાગી રહી હતી તેનું વાસ્તવિક અને તેવુંજ નબરફત કારણ પણ બની આવ્યું હતું. જે ઠેકાણે પોતપોતાના પુષ્પાલંકાર મૂકી તે બંને શેલશય પર ગયાં હતાં, તે ઠેકાણે તે બંને આવીને જીએ છે તો માત્ર કુણાલના અલંકાર તેજ ઠેકાણે જેવાને તેવાજ હતા; પરંતુ કાંચનમાળાના અલંકાર કોઈપણ ઠેકાણે નહતા !

કેવો ચમત્કાર ! બંનેના અલંકાર જીદે જીદે ઠેકાણે-પણ પાસેજ મૂકેલા છતાં કુણાલના અલંકાર જ્યાંના ત્યાં જેવાને તેવાજ-અને કાંચનના અલંકાર પૈકી એકપણ જગા પર નહિ ! તેના અલંકાર ગયા ક્યાં ? તે કોઈ ચોરી લઈ ગયું ? ચાટલો સંધ્યાકાળ થયેલો, રાતપણ પહેલી, અને આવી વેળા તે સ્થળે અલંકાર લેવા માટેજ કોઈપણ આવવું જોઈએ. તે પ્રમાણે આવ્યું કોણ ? અને તે તે લઈ ગયું ક્યાં ? ખરું કહીએ તો આવેળા ત્યાં કોઈનો આવવાનો સંભવ પણ નહતો. વાર, હવે તે અલંકારનો એન વેળા શોધ પણ ક્યાં અને કેવી રીતે કરવો ! શોધ કરવાને સમય પણ ક્યાં હતો ? અભિનયનો આરંભ ટુંક સમયમાંજ થવાનો હતો. આરંભ સત્વર થશે એવી સૂચના આપનારો રણસીંગનો ધ્વનિ પણ ક્યારનો થયો હતો. ‘લલિત વિસ્તાર’ના ત્રીજા અંકનો આરંભ થતાંજ કુણાલ અને કાંચનમાળાનું કામ હતું. માર અને મારપત્નીએ જીદ દેવના ધ્યાનનો ભંગ કર્યો તેનો કથા ભાગ હોવાથી તે ભૂગિકા અનુક્રમે કુણાલ અને કાંચનમાળાએ લેવાનું હતું હતું.

ચાટલા પરિશ્રમથી તૈયાર કરેલા પુષ્પાલંકાર એજ વખતે શુભ થયેલા જોઈ કુણાલ અને કાંચનને આતિશય દુઃખ થયું. એ વખતે શું કરવું તે તેમને સુઝે નહિ ! મનના અત્યંત ક્ષોભને લીધે બિચારી કાંચનમાળા તો મૃતપ્રાય થઈ ગઈ ! પોતાની પ્રિય વસ્ત્રભાને સાંત્વન

કરવાનોએ આવેળા કુણાસને વખત નહતો. નાટકની પ્રસ્તાવના પુરો થવાની આ નિશાની હતી. હવે કુણાસની ભૂમિકાનો પ્રવેશ રંગભૂમિ પર આવવાને ઘણો અવકાશ નહતો.

રણસીંગનો તે ધ્વનિ સાંભળતાંજ કુણાસ ગભરાઈને બોલ્યો. “કાંચન ! પુષ્પાન્નકાર ગયાતો ભલે ગયા ! તે બદલ તું આ વેળા નાહક શોક કરતી બેસ નહિ. ચાલ, તું એમને એમ મારી સાથે ચાલ. જો તારા અંગ પર કોઈ પણ જાતના અન્નકાર નહિ હશે, તો પણ તારા અલૌકિક સૌંદર્યથી તું મારપત્નીનો ગર્વ ઉતારી નાખશે !”

પરંતુ કુણાસના આ ભાષણનો કાંચનમાળાએ કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેના મનની ચિંતા હૃદયની ઉલ્કા આ વેળા પરાકાષ્ટાને પામી હતી.

“મારા મનને જે ક્યારની ચિંતા લાગી રહી છે તે પરથી મારી ખાત્રી થઈ ચુકી છે કે આપણું કંઈપણ અમંગલ થશે ! પરંતુ મને જે અમંગલ થવાનું લાગે છે તે એજ કે તેની મજલ-નહિ, તે માટે શંકા શા માટે જોઈએ ?—મનની ચિંતા હજુ ક્યાં દૂર થાય છે ? હજી પણ આપણા પર સંકટ આવશે, તે ટળવાનું નથી એ નક્કી !”

આવી રીતની વિચારસરણીની આ વેળા કાંચનમાળાના મનમાં ઘડભાંગ થતી હોવાથી તે અત્યંત કરમાઈ ગઈ હતી. આ વિચાર-માલિકા આગળ તેનું મનજ દેકાણે નહતું તેથી કુણાસના ભાષણનો તેણે કંઈજ ઉત્તર વાળ્યો નહિ. તેનું તે ભાષણ કાંચનમાળાએ સમગ્ર સાંભળ્યું કે નહિ તેનોજ અમને સંશય છે.

પોતાની વસ્ત્રભા અતિશય ખિન્ન થઈ છે, તે જોઈ કુણાસ તેનું સમાધાન કરવાના હેતુથી પુનઃ બોલ્યો “કાંચન ! આ તું ગાંડી જેવી થું કરે છે ! છાની રહે, જરાપણ શોક કરમા. ખરેખર ! નાટકમાં મારપત્નીનું પાત્ર વિચારશીલ તો નથીજ.

અશોક મહારાજના ધર્મગ્રહણ સમયે તને આનંદ થશે નહિ એમ લાગવાથી મેં ‘મારપત્ની’ નામે નવીનજ પાત્ર નાટકમાં ઉમેર્યું

છે. માટે તું નહિ આવે તોએ ચાલશે. મારે હવે જવુંજ જોઈએ.
 ૧ નહિ તો નાટકમાં સધજોજ ઘોઠાજો થઈ જશે !”

એમ કહી પોતાની પ્રિયતમા તરફ એક વાર દૃષ્ટિક્ષેપ કરી
 કુણ્ણાલ ત્યાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો રંગમંડપ તરફ નીકળી ગયો.
 કાંચનમાળા પોતેજ વિચાર કરવા લાગી “મારા પર જે સંકટ
 આવવાનું છે તેની ઇતિશ્રી અહીંજ થઈ ગઈ.”

(૨)

કુણ્ણાલ રંગભૂમિ આગળ આવીને જુએ છે તો સર્વ તૈયારી
 ખરાખર તૈયાર છે એમ તેને જણાયું રંગભૂમિના એક ભાગમાં સઘળા
 જણા તેનીજ વાટ જોતા બેઠા હતા, અને તે વખત સર આવે છે કે નહિ
 તે માટે સૌ ચિંતાકાંત થઈ ગયા હતા તેને શોધવાને કેટલાક માણસ
 પણ મોકલવામાં આવ્યા હતા. રંગભૂમિ પર તેનો પ્રવેશ થવાને હવે
 ઘણો અવકાશ નહોતો—નથી. પાંચ દસ પણ તેને મોકુળ થયું હતું.

કુણ્ણાલે નેપથ્યશાળામાં નાહક એકસાઈ કરવામાં વખત ગુમાવ્યો
 નહિ તે ઝટદઈ રંગભૂમિપર પ્રવેશી બોલ્યો “ આ શું ? મારો સેનાપતિ
 અને કન્યા ક્યાં છે ? ”

એટલામાં મારપત્ની તરતજ પ્રવેશીને બોલી “ નાથ ! સર્વજણ
 તૈયાર છે. વસન્ત, કોકિલાનું ફૂજન, આશ્રમંજરી, દક્ષિણવાયુ વગેરે
 આપના સર્વ સૈનિક તૈયાર છે. આપની કન્યા પણ તમામ હાજર છે.”

મારપત્ની દૃષ્ટિએ પડતાંજ કુણ્ણાલ તો આશ્ચર્યથી સ્તંભિતજ
 થઈ ગયો તેના મનને વિવક્ષણ આકર્ષણ લાગી રહ્યું ! મારપત્નીની
 ભૂમિકા લઈ જે સ્ત્રી આટલા ઠાઠથી આવી, તે કોણ હશે વાર ? તે
 સ્ત્રીનું મોં તેને ખીલકુલ દેખાયું નહિ; કારણ કે તે ઢાંકી લીધેલું હતું.
 તેના કંઠસ્વર પરથી તરત માત્ર એટલી ખાતરી થઈ કે એ કાંચનમાળાજ
 નહતી ! પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય ! કાંચનમાળાએ આટલા પરિશ્રમથી તૈયાર
 કરેલા ફૂલના તમામ અલંકાર માત્ર તેના અંગપર એકે એક હતા.
 આ સ્ત્રીને તે અલંકાર ક્યાંથી મળ્યા ?

આ સઘળી કલ્પના કુણાસના મનમાં આવવાથી તે તદ્દન અસ્વસ્થ થઈ ગયો. તેને કંઈ સમજણ પડતી નહતી. તેનું મન ચોતરફ ભ્રમણ કરવા લાગ્યું.

જે તરુણીએ મારપત્નીની ભૂમિકા લીધી હતી તે અતિશય હોશિયાર, રસિક, હાજરજવાબી અને પ્રસંગાવધાની હતી. તે તરતજ બોલી “પ્રાણેશ્વર! આપને આટલી ચિંતા કેમ વારૂ થઈ રહી છે?”

વૈમનસ્યથી કુણાસ બોલ્યો “ચિંતા? ચિંતા થવી સ્વાભાવિક છે-”

“સત્યયુગમાં વિદ્યાભિન્ન વગેરે ઉચ્ચ તથોનિષ્ઠ ઋષિના ધ્યાનનો ભંગ કરી તમે તેમનું સત્યહરણ કર્યું છે, એવું છતાં આ પાપી કલ્પિયુગમાં એક સામાન્ય રાજપુત્રનું સત્યહરણ કરવા માટે તમને આટલી ચિંતા કેમ લાગી રહી છે?”

ભય અને આશ્ચર્યદર્શક સ્વરથી કુણાસ બોલ્યો “તે ખરું. પરંતુ આ સમયે મને ઘણો ભય લાગે છે. આ પ્રકરણ દેખાય તેટલું કંઈ સહેલું નથી.”

આમ બોલતાં કુણાસના હાવભાવ એટલા કુદરતી અને મનોહર થયા કે પ્રેક્ષકોને તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા અને સઘળા “વાહ! અતિ ઉત્તમ! અતિ મંદુર કામ થાય છે!” એવા ઉદ્ગાર કાઢી તેની અતિશય સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

કુણાસમાં આશ્ચર્યથી જે જડતા વગેરે વિકાર પહેલાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે હળવે હળવે નહિવત્ થતા ગયા અને હવે તે પોતાની ભૂમિકા જેવી શોભાવતી જોઈએ તેવી શોભાવવા લાગ્યો. તેને તરતજ સમજાયું કે મારપત્ની હાવભાવ વગેરે સાધનથી મારા મનને ભૂલવવા અતિશય ઉસ્તાદી બર્ષે પ્રયત્ન કરે છે. આ મારપત્નીનો વેશ ધારણ કરેલી સ્ત્રી કોણ હશે, તે સમજવા કુણાસને ઘણી ચટપટી લાગી રહી. તેના કુતૂહલને હવે સીમા રહી નહિ.

સ્વાભાવિક રીતેજ આ પ્રસંગે. કુણાસમાં તીવ્ર કુતૂહલ, ઉત્કંઠા અને વિસ્મય એ વિકાર જન્ય થયેલા હોવાથી તેનો અભિનય આજ

છતર દિવસો કરતાં અતિશય માર્મિક ને હૃદયંગમ થાય એમાં કંઈજ નવાઈ જેવું નહતું. સર્વ પ્રેક્ષક સમાજન કુણ્ડાલના વિવક્ષણ અભિનય કૌશલ્યની અત્યંત સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. કુણ્ડાલ અભિનયમાં અતિ-શય કુશલ અને હોશિયાર હતો, એ વાત કંઈ ખોટી નથી; પરંતુ આજ જે તેની ભૂમિકા આટલી સુંદર દીપી, તેનો અભિનય જે આટલો મનોરમ થયો, તેનું કારણ શિક્ષણનો ગુણ કિંવા સહજ-અભિનયપદ્ધત્ય ન હતો પણ કાંચનમાળાને બદલે મારપત્નીનો વેશ લઈ જે હિંમતવાન સ્ત્રી આવી હતી, તે કોણ હશે તેની જીજ્ઞાસાથી કુણ્ડાલના હૃદયમાં ઉત્સુકતા, કતૂહલ, વિરમય ઇત્યાદિ ભાવનાનું અવર્ણનીયમિશ્રણ થયું હતું; તે ભાવનાસંમિશ્રણથી તેનો અભિનય હંમેશ કરતાં ઉત્કટ થવાથી પ્રેક્ષકોનાં મન આટલાં ખુશ થયાં હતાં. પરંતુ કુણ્ડાલના અભિનય આજજ એટલા સર્વાંગ-સુંદર કેમ થયા, તેનું કારણ પ્રેક્ષકોને સમજાયું નહતું અને પ્રેક્ષકોને પોતાનો અભિનય આજજ આટલો મોહક અને રમ્ય કેમ લાગ્યો, તેનો મર્મ કુણ્ડાલના પણ લક્ષમાં આગ્યો નહતો.

આ હિંમતવાન સ્ત્રી કોણ હશે ? કાંચનમાળાના ફૂલના તમામ અલંકાર ખરેખર શું એણે ચોરી આણ્યા હશે ? કાંચનમાળાના અલંકારની ચોરી ખાસ એણેજ કરેલી હોવી જોઈએ. નહિ તો દેવોને એ દુર્લભ અલંકાર-ખુદ કુણ્ડાલે તૈયાર કરેલા આ સઘળા અલંકાર આ સ્ત્રીના અંગપર કેવી રીતે આવે ? વિશેષ શું કરવા ? પેલો જીવો તેના મસ્તક પરનો મુગટ ! કાંચનમાળાના મુગટનો જે ભાગ તૈયાર કરવો બાકી હતો, બરાબર તેટલોજ ભાગ તે સ્ત્રીના એ મુગટમાં નહતો ! મુગટનો એ ભાગ તૈયાર કરવા ફૂલની તાણ પડી હતી અને તે ફૂલો લાવવા માટે તે કિડાપર્વતના શિખર પર કાંચનને અને કુણ્ડાલને જવાની જરૂર પડી હતી અને તેથી બિચારી કાંચનના મનને આટલી વિવક્ષણ યાતના નિષ્કારણ ભોગવવી પડી હતી ! આ પરથી ઉઠાડું નથી કે કાંચનમાળાનાજ પુષ્પાલંકાર આ સ્ત્રીએ ચોર્યા

હતા પણ એ સ્ત્રી કોણ હશે ? અને એ કેમ સમજાય ? ગમે તેની પણ એ સ્ત્રી ! એના મોં પરનો પડદો દૂર કરી ચહેરો ન જોઈ શકાય ? જો એ કોઈ અમાન્યમાની હોત, જો અને તેવી કંઈ આશાએ હોત, તો કંઈ પણ તેવીજ હિંમત ભરેલી યુક્તિ કરી તે પણ જોયો હોત. પરંતુ આ ચોરટી સ્ત્રીના મોં પરનો પડદો દૂર કરી એને મારે ઝાળખવી ? આ ચોરટી સ્ત્રીનો આવી રીતે પરિચય કરવો ? નહિ નહિ ! એ મોટી રાજ્યની રાણી કાં નહોય ! ચોર તો ખરી ! નિદ્રાન ચોરીનો માલ એણે વેચાતો લીધેલો હો અથવા ખીજ કોઈ પણ રીતે મેળવેલો હો પરંતુ અમારી મહેનત પર એ મલકાય છે ખરી ! નહિ-એ ચોરટીની સંગતે ન જોઈએ ! ખાસ આ ચોરી એણે પોતેજ કરી હોવી જોઈએ. નહિ તો ફૂલની ચોરી કરવા ખીજું કોણ જવા બેઠું છે ? ચોરી પકડાઈ જવાનીએ એને ભીતિ લાગતી નથી એનીએ કેવી વિવેકક્ષણ હિંમત ! જેની એણે ચોરી કરી, તેનીજ સામે તેજ ચોરીનો માલ લઈ આવી ઉઘાડે છોગ એ તેની સાથે ભાષણ કરે છે ! જાણે એના હાથે કોઈ કાળે કોઈ પણ દુષ્ટત્વ થયુંજ નથી ! કેવું વિવેકક્ષણ સાહસ એનું !

ખચિત એ સ્ત્રી કંઈ સામાન્ય જણાતી નથી પરંતુ એણે આ ફૂલની ચોરી કરી કેમ અને હિંમતભરે ચોરીનો માલ બેધડક અંગે ધાલી પ્રત્યક્ષ રાજધિરાજની સભામાં એ આવી કેમ ? તમે તેના સઘળા પ્રકાર જોયા નહિ કે ? કુણાલના અંગને અંગ ઘસી એ વચ્ચે વચ્ચે તેની સાથે ધાલમેલ કરે છે શું, અને ખીજાએ અનેક ખીભત્સ આળા કરે છે શું ? કુણાલને ઉદ્દેશી બોલતી વેળા પ્રત્યેક વખત એનો કંઈસ્વર જડ અને ગદ્ગદિત કેમ થાય છે ? એના તમામ હાવભાવ તરફ અને ચાલચલગત તરફ તમારું લક્ષ છે ને ? તમને તે ઠીક દેખાય છે ? તેને તો મોટી આયતી સંધિજ મળી ગઈ છે ! આ કાંચનમાળા છે, એવોજ તમામ લોકને ખબર છે. આ કાંચનમાળા નથી, એ વાત કુણાલ સિવાય કોઈનેજ ખબર નથી ! બિચારી કાંચન

તો પોતાના દુઃખમાં ચૂર થઈ નાટક જોવાનેએ આવી નહતી ! આથી આ કાંચનમાળાજ છે, એમ લોકો જાણે તો તેમાં કંઈ નવીન નહતું. આ દુષ્ટ ચાંડાણીને આની તમામ કલ્પના બરોબર હોવાથીજ તેને આ તમામ વાતનો ઉત્તમ ફાયદો મેળવતાં આવડ્યો. મારપત્ની અને કાંચનમાળા એ બંનેની ભૂમિકા એકી વખતે લઈ તેણે પોતાના અભિનય અતિ નિર્ભયપણે ચાલુ રાખ્યા હતા.

પ્રથમજ જ્યારે આ સ્ત્રી મારપત્ની બની કુણ્ડાલની સન્મુખ આવી, ત્યારે તે જો કે આશ્ચર્યથી સ્તંભિત થઈ તેની સામે ‘આ’ કરી જોઈ રહ્યો તોપણ તરતજ ભાનમાં આવી તેણે પોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે સફળ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. બુદ્ધિને મજેલો જબરા પ્રહારનો ધક્કો ધીમે ધીમે કમી થતો ચાલ્યો, અને નાટકપુરતું તમામ વિસરી કુણ્ડાલે તમામ લક્ષ્ય તૂર્ત પોતાની ભૂમિકા તરફ અને અભિનય તરફજ આપ્યું. તે દુષ્ટ ચાંડાણી એકાએક ક્યાંક ‘યઃ પલાયતે’ નહિ કરે તેટલા પુરતી માત્ર તે ચોરટી દુષ્ટ સ્ત્રી પર તેણે નજર રાખી હતી. પોતાની ઉપર કુણ્ડાલની એક સરખી નજર છે એવું જોઈ તે સ્ત્રી પર નિરાળીજ અસર થઈ. વાદ્ય જાળમાં સપડાયો, એવીજ તેની સમજ હતી.

નાટકમાં મારપત્નીને જે પ્રમુખ ભાગ ભજવવાનો હતો તે—એટલે નૃત્ય—તે હવે મોટા ઉલ્લાસથી કરવા લાગી. સામેજ અંશોકનો દિક્ષા-ગુરુ, બૌદ્ધ ધર્મનો મુખ્ય આધાર રૂપ ઉપગુપ્ત બુદ્ધની ભૂમિકા લઈ, બોધિવૃક્ષ નીચે આંખ મીંચી ધ્યાનનિમગ્ન થઈ બેઠો હતો. ઉપગુપ્તની મૂર્તિ અત્યંત શાંત, અને દેહયષ્ટિ સ્થૂલ હોઈ તેના મસ્તકનું મુંડન કર્યું હતું તેના અંગ પરના વસ્ત્રમાં માત્ર એક લાલ રંગની કૌપીન હતી ! એકાદ સ્થિર પર્વત પ્રમાણે તે શાંત નિશ્ચલ બેઠો હતો. તેનીજ સમાધિનો ભંગ કરવા માર અને મારપત્ની પોતાની વસંતાદિ સેના અને મારકન્યા વગેરે ટાંકું લઈ ત્યાં આવ્યાં હતાં.

મારપત્ની નૃત્ય કરવા લાગી. સુંદરી ! જે હોય તે ભલે હો, પરંતુ આવું નૃત્ય કર નહિ. આહા ! કેવું દષ્ટિમનોહર તારું આ નૃત્ય !

શામાસ ! શામાસ ! તને ધન્ય છે ! ખરેખર યુદ્ધદેવ કેવળ પાપાણુ, માટેજ તારા નૃત્યથી તે ભૂલ્યા નહિ. સુંદરી ? તારું આ નૃત્ય ધ્યાનને પણ દુર્લભ, કામનાની અપેક્ષા બહાર છે, એમાં શક નહિ, આવું સુંદર નૃત્ય કર નહિ. તારા આ નૃત્યથી પ્રેક્ષક-કેવળ માણુસજ છે તે-દેહ-ભાન વિસરી જશે, એટલુંજ નહિ પણ અશોક રાગ દિક્ષાએ છોડીને પાછા જશે ! આટલું નૃત્ય મા કર. આ હૃદયભેદક નૃત્ય સાથે વળી આ બીજું શું ! કટાક્ષ ! આહા ! રહી રહીને વિજળીની જ્યોતિ ચમકે છે ! વાર એની યોજના કોના પર છે ? કુણ્ણસ ! તું સોનું છે કે સીસું તે આજ અમને સમગ્રજ જશે. તારા ધર્મની, તારી વિદ્યાની આજ ખરી પરીક્ષા થશે એમાં કંઈ શંકા નથી. કુણ્ણસ ! આ શું ? તારા તરફથીએ આરંભ થએલો જણાય છે ને. તું પણ કટાક્ષ ફેંકવા લાગ્યો, તારું કલાનૈપુણ્ય ? માત્ર પ્રેક્ષકનાં મન રીઝવવા ખાતર તું પણ કટાક્ષને કટાક્ષથી જવાબ આપવા લાગ્યો કે ? કાયના બદલામાં તું કાંચનમાળાનો વિક્રય કરતો જણાય છે ! નહિ-નહિ ! તારા કટાક્ષનો ખરો અર્થ અમારા લક્ષમાં આવ્યો. બીમા-આ કુભારજ કયાંક મસાણુમાંએ નાસી જતી નથી. તારું મદન જેવું અત્યંત સુંદર લાવણ્ય જોઈ જે અતિ ભ્રમિત થઈ ગઈ છે, તેને તું મુદ્દામ હાંકી નહિ કાઢે ત્યાં સુધી તે કહીં પણ જતી નથી એ નક્કી !

પરંતુ આ શું ? એકાએક જ્યાં ત્યાં શાંત સ્તમ્બ કેમ થયું વાર ? સોય પડે તોએ તેનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાય એટલી સ્તમ્બતા એકાએક ચોમેર કેમ પ્રસરી ? સભામંડપના એક ભાગમાં પોતાના રાજ પરિવારાર્થિક સાથે મહારાજ અશોક અને બીજા ભાગમાં અશોકના માંડલિક અને મિત્ર રાજ, મધ્ય ભાગમાં મંત્રી પ્રાડ્વિવાક, મહામાત્ર વગેરે સઘળાજ એકદમ સ્તમ્બ કેમ થયા ? સર્વે એકી દૃષ્ટિએ મનની એકાગ્રતાથી યુદ્ધદેવની તે શાંત મૂર્તિ તરફ જોતા હતા અર્હત્ત્રેય ઉપગુપ્તનું ધ્યાન છેવટે ભંગ પામ્યું ! તે કંઈ બોલતો ન હતો; માર કન્યા તેને નાના પ્રકારે મોહ પમાડતી હતી; તે પણ એને

પ્રશ્નના ઉત્તર આપતો હતો. અહાહા ! આ કેવો ગંભીર દેખાવ ! તેનો સ્વર તો કેટલો ગંભીર ! ઉપગુપ્ત જે ગંભીર સ્વરમાં દેવ, અસુર, યક્ષ, નર, અને કિન્નરની સામે સદ્ધર્મનું વિવરણ કરતો હતો, જે સ્વરના યોગે આખી ઐદ્ધસભા મંત્રની મોહિનીથી મૂઠ થઈ જતી હતી, તેજ સ્વરમાં આજ ભગવાન ઉપગુપ્ત મારકન્યા સાથે સંભાષણ કરતો હતો.

ઉપગુપ્ત કહેતો હતો “ તમને જે નિર્જાણના માર્ગ મને ખતાવી દેતાં આવડતો હોય, તો અવસ્ય ખતાવી દો. ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી માફ મન તમારા ભોગની આશામાં કદી પણ જાંખી જોશે નહિ. સુદ-રીઓ ! હવે તમે અહીંથી જાઓ. મારી ચારે ગમ જન્મ, જરા અને મરણનાં દુઃખની ભયંકર જ્વાળામાં અસંખ્ય પ્રાણી બળી મરે છે. આવી સ્થિતિમાં જાણી જોઈને ઉઘાડી આંખે પુનઃ દુઃખમાં હું કેમ પડું ! મારા પ્રાણનોએ ત્યાગ કરી આ અસંખ્ય જીવોની મુક્તિનો ઉપાય હું તેમને ખતાવી આપીશ. નિર્જાણના લાભનો માર્ગ તેમને દેખાય એમજ હું કરીશ. તમે મને ભૂલાવી શકશો. એવું તમને ખરેખર લાગે છે ! ”

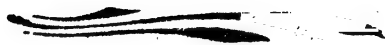
આ પ્રમાણે મારકન્યા અને ઉપગુપ્ત વચ્ચે જુદી જુદી જાતનો સંવાદ ચાલતો હતો. અતિશય શાંત અને સ્તબ્ધ રહી સર્વશ્રોતાઓ પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાના મુખમાંથી બહાર પડતાં વચનામૃતનું પાન પોતાના કાન ભરીને કરતા હતા. આ વેળા આપણા જીવનનું ખરું સાર્થક થયું, એમ તેમને લાગતું હતું કુણ્ડાલની આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પડવા લાગ્યા.

ચોરનું ચિત્ત ચોરીમાંજ હોય ! તે દુષ્ટ જાંખણી હજવે હજવે કુણ્ડાલની પાસેને પાસે આવતી જઈ કુદડી ફરવા લાગી. ઉપગુપ્તના ગંભીર વક્તૃત્વથી સર્વ શ્રોતા મોહિત થઈ જતા હતા; પરંતુ આ દુષ્ટ હૃદય ચંડાળણીના મનને તેની જરાએ અસર થઈ નહતી. તેના કાન તે ઉપદેશ તરફ બીલકુલ નહતા. કોઈ પણ વાત સાંભળ્યા સિવાય શ્રોતાના મનપર તેની અસર થાય ખરી ! કુણ્ડાલ સાથે કોઈ પણ નિમિત્તે હસવું, ખેલવું નાટકમાંના ભાષણ સિવાય તેની સાથે બીજી રીતે સંભાષણ

કરવું એવા તે દુષ્ટાના તમામ પ્રયત્ન આડુ હતા. પરંતુ ધર્મમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એવો કુણ્ડાલ, ઉપગુપ્તના ધર્મ-વક્તૃત્વથી અતિ મૂઠ થઈ ગયો હતો. ઉપગુપ્તનું વક્તૃત્વ જ્યારે ખરા રંગપર આવવા લાગ્યું ત્યારે કુણ્ડાલનાં નયન આંસુથી ભરાઈ આવ્યાં. પેલી કુભારજાનું તમામ લક્ષ તેની તરફ ન હતું તરતજ તે પોતાના પાલવથી કુણ્ડાલની આંખ લુછવા તૈયાર થઈ ! દુષ્ટ પણ કેવી ! તેનું એ કૃત્ય કુણ્ડાલને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તરત જાગૃતિએ ખસી તે ઉપગુપ્તની ઘણીજ પાસે જઈ ઉભો રહ્યો.

બૌદ્ધધર્મ પર કુણ્ડાલની અતિશય ભક્તિ અને અત્યંત પ્રેમ હતાં. જોકે નાટકમાં મારની ભૂમિકા લઈ આવ્યો હતો. તોપણ તે પાટલીપુર રાજધાનીમાં પહેલો બૌદ્ધ હતો ઉપગુપ્તના વક્તૃત્વ તરફ તેનું હૃદય સંપૂર્ણ એક જીવ થઈ ગયું હતું.

કેટલેક સમયે મારકન્યાના પ્રસોભનનો પૂર્ણ પરાજય કરી ઉપગુપ્ત પુનઃ ધ્યાનનિમગ્ન થઈ જોડો. બીજાં પાત્રો રંગ ભૂમિ છોડીને જેને જોણી ગમ જવાનું હતું તેણી ગમ નીકળી ગયાં. કુણ્ડાલે બહાર આવી જે સ્ત્રીએ મારપત્નીનો વેશ લીધો હતો. તે સ્ત્રીની ખૂબ શોધ કરી. પરંતુ તેને તે કોઈ પણ ઠેકાણે મળી નહિ, ત્યારે તે કાંચનમાળાનું સાંત્વન કરવા અને તેને આ બનેલી અદ્ભુત હકીકત કહેવા ઉતાવળો ઉતાવળો કાંચનમાળાના મહેલ તરફ ચાલતો થયો. અશોકમહારાજને આશીર્વાદ આપવા તેને અને કાંચનમાલાને રંગભૂમિ પર આવવાનું હતું, અલંકાર ન હોય તોપણ કાંચનમાળાને તે પ્રસંગે સાથે લઈ આવવી એવો કુણ્ડાલે તે વેળા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો.

પ્રકરણ ચોથું.

માળાનો ચોર.

કુણાલ કાંચનમાળા તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે તેના મનમાં જુદા જુદા વિચારોએ ગરજ કરી મૂકી હતી. તે તેના મનને કહેતો હતો. ‘અરેરે! ગરીબ બિચારી કાંચન! તેને હું તેવીજ સ્થિતિમાં મૂકી આગ્યો, ત્યારથી તેના મનને કેટલી યાતના થઈ હશે! તેને શું લાગ્યું હશે! આ નાટકમાં ભાગ લેવો એવી તે બિચારીને અંતઃકરણથી ઘણી હોંસ હતી. હું હમણા તેનું સમાધાન કરવા નીકળ્યો છું ખરો. પણ તે આ વેળા મને કઈ સ્થિતિમાં જણાશે વાર? કદાચિત્ત શય્યાપર તળમળ તળમળ કરતી તે આંખ મીચીને મારીજ વાટ જોતી હશે! કદાચિત્ત મનને કશામાં ગુંચવી રાખવા ખાતર, કાંચન ગૃહકૃત્યમાં નિમગ્ન થઈ ગએલી જણાશે. કદાચિત્ત મહેલની બારીએ ઉભી રહી તે શુન્ય દષ્ટિથી રસ્તા તરફ જોતી હશે. અથવા મારા હૃદયની દેવતા, પ્રત્યક્ષ પ્રેમની મૂર્તિ આ વિમલ ચંદ્રપ્રકાશમાં નહાઈ, જ્યોત્સ્નામાં મળી જઈ ઉભી હશે, તો પહેલી ક્ષણે તેને હું ઓળખી શકવાનોએ નથી.’”

આવી રીતે કલ્પના પર કલ્પના રચતો કુણાલ અપાટખંધ પગ ઉંચકીને ચાલતો હતો. એટલામાં રાજવાડામાંથી એક દાસી તેની પાસે આવી બોલી “માહરાજ તમારા ફૂલની જોણે ચોરી કરી તેને જોવાની ઇચ્છા છે કે?”

કુણાલ આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો “ઇચ્છા છે એટલે? ચાલ બતાવ મને—”

“ત્યારે તો માહરાજે આ લતાકુંજમાં દાખલ થવું!” દાસીએ લતાકુંજ બતાવી ખરી, પરંતુ આવી વેળા તે સ્ત્રીને મળવું ઉચિત છે કે નહિ, તે માટે કુણાલના મનમાં ‘भवति न भवति’ શરૂ થઈ. પરંતુ પુષ્પાલંકાર કાણે ચોર્યા અને તે ચોરવામાં તે ચોરનો હેતુ શો હતો તે જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા કુણાલના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ.

આ બધી હકીકત જો મને સમજાય તો કાંચનમાળાનું સમાધાન ઉત્તમ રીતે કરી શકાય એવો એક પ્રમુખ હેતુ કુણાલની તીવ્ર જિજ્ઞાસામાં હતો.

મનની આ ઘડભાંગમાં કિંચિત્ વેળ ગુમાવી, દાસીએ ખતાવેલી લતાકુંજમાં દાખલ થવુંજ, એવો નિશ્ચય છેવટે કુણાલે કર્યો.

[૨]

તે સ્ત્રી રંગસ્થળ પરથી કયે રસ્તે છટકી તેની અમને જરા પણ ખબર નથી; પરંતુ અહીં સુધી આવી તે કુંજમાં દાખલ થઇ, એ વાત કંઇ ખોટી નથી ભોગવિલાસની નાનાવિધ સામગ્રી તે લતાકુંજમાં તૈયાર હતી. કોઇ સ્થળે મધુરમિષ્ટ વાસવાળા પાણીથી ભરેલી નાની મોટી ઝારી હતી, તો કોઇ સ્થળે માત્ર સુવાસવાળું પાણી હતું. મિષ્ટ, રમિકર અને સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોથી ભરેલી થાળીઓ પણ ત્યાં જણાતી હતી. એવા ખીજાંએ વિલાસનાં સાધનો ત્યાં આણી રાખ્યાં હતાં.

અમે કાંદખરીકારોને અમારાં કથાપાત્રનાં મનના વિચાર વિના-પ્રયત્ને સહજ સમજાઈ જાય છે. તે સ્ત્રી પોતાના મનમાં કહેતી હતી—
“કુણાલને એકવાર આંખભરીને ક્યારે જોઈશિ, એવી આજ કેટકેટલા દિવસ થયા મારા મનને આશા લાગી રહી હતી, તે આજ પૂર્ણ થઇ. પણ ખરેખર પૂર્ણ થઇ કે ? જે દિવસે અશોક મહારાજના વાડામાં કુણાલ મારી દૃષ્ટિએ પડે, તે દિવસથી મારા મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય થઇ ગઇ ગયો કે આ વૃદ્ધ પતિરાજના જર્જરિત સંસારમાં કુણાલ સિવાય મારી હવે ગતિ નથી ! કુણાલના મનમુરાદ દર્શન કરવા, કેટલા દિવસ, કેટલી રીતે મેં પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ કોઇ પણ રીતે તે સફળ થયા નહિ. જાતજાતના નિમિત્તથી કુણાલને ખોલાવી લાવવા મેં કેટલા હોશિયાર હોશિયાર માણસને મોકલ્યાં, પરંતુ તેઓ હાથ હલાવતાંજ પાછા આવ્યાં અને તેની સાથે ધિક્કાર અને અવગાનો મને હિપરથી લાભ થયો ! આજે પેલા પહાડપરથી મારા પ્રાણુવિસામાને આંખ ભરીભરીને મેં જોયા હોં કે ! અને આવતાં ફૂલની માળા ચોરવાની કદી ન મળનારી સંધી મને મળી તેથી મારું કામ સધાયું ! અહાહા ! પણ કેવી મઝા આવી. તેથી હું ખરી કાણુ તે કુણાલને રંગભૂમિ પર જરાયે સમજાવ્યું નહિ ! મારો પ્રાણુ, મારું હૃદય, અને સર્વસ્વજ હું મારા

તે જીવિતેશ્વરને ચરણે અર્પીશ! તેને 'નાથ'ના મીઠા શબ્દથી બોલાવવાની સંધિ મેં આજ સાધી, આજે હું તેની સાથે કેટલું કેટલું બોલી! આજે મેં તેના હૃદય પર કેટલા કેટલા ઝેરી કટાક્ષ માર્યા! મને લાગે છે કે તે કટાક્ષથી કુણ્ણાલને ભારે મુઠવણ થઈ! પણ એ ખરું કે? તેનું મન થોડું બહુ ઢળ્યું ખરું કે? હવે તેમાં શંકાજ શાની. એકવાર બેવાર કેટલી વાર તે મારા તરફ ધારી ધારીને ન્હોતો જોતો કે? જરૂર તેનું મન મારા તરફ ચળાયમાન થયું! ગમે તે હો મારા આખા આયુષ્યમાં આજનો દિવસ મંગળકારી ખરો, આજે મેં મારા મનમાં જે જે યોજ્યું તે તે મારી ઈચ્છા પ્રમાણે આબેહુબજ બન્યું! કુણ્ણાલના આંખ ભરી દર્શન કરવા એવી મારા મનમાં હોંસ થઈ—આજ તેનાં દર્શન મને થયાં પણ ખરાં. ખૂબ આંખ ભરી—પ્રાણુની શાંતિ યાય ત્યાં સુધી! રંગભૂમિ પર તેની સ્ત્રી થઈ તેની લગભગ પાસે ઉભા રહેવું એવો સંકલ્પ મારા મને કર્યો—પરમેશ્વરે તેવી સંધિ મને આણી આપી! તેણે ફૂલના અલંકાર મારા રસ્તામાં આણી મૂક્યા. તે પછી મેં રંગભૂમિ પર જોજો કંઈ જોયું, તે પરથી મારીતો પાકી ખાત્રી થઈ કે દૈવ મને અનુકુલ છે. આહા! કુણ્ણાલની આંખ તે કેવી! દ્રષ્ટિએ કેવી! નહિ નહિ એવી આંખ મારા જીવામાં આવીજ નથી, ખરેજ હું મરી ગઈ! તે આંખોએ ભરી ભરીને જે મારા પર કટાક્ષ ફેંક્યા, તેથી તો જાણે મારો પ્રાણજ હરાઈ ગયો! તે આંખના કટાક્ષથીજ હું આવી બાવરી ને બેહોસ થઈ ગઈ છું. પણ હું જે આ નીન જાળ પસારી બેઠી છું તેનું શું! તે માત્ર હાલવાએ લાગી નથી, એ જાળમાં સાપજ સપડાશે કે! સપડાવવો—સપડાશે. એ નક્કી! આજનો દિવસજ તેવો છે!”

ગમરાએલે મને, અનેપ્રેમોદ્રકથી ભરેલા અંતઃકરણે તે સ્ત્રી તે કુંજ બહાર દ્રષ્ટિ માંડી ધણી વાર સુધી બેઠી હતી, તે વખતે કુણ્ણાલ પોતાના મન સાથે ઝુઝતો કુંજની બહાર ઉભો હતો, થોડી વાર રહી કુંજમાં જવું એવો તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો એ ઉપર કહ્યુંજ છે.

કુણ્ણાલ જે વખતે બહાર વિચાર કરતો ઉભો હતો. તે વખતે

લતા કુંજની અંદર તિથ્યરક્ષા ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતી આતુર હૃદયે બેસી હતી આ તિથ્યરક્ષા કુણ્ડાલની સાયત્ર સાવકી માતા હતી !

(૩)

લતા કુંજની બહાર કુણ્ડાલ ઉભો છે. એ તિથ્યરક્ષાને સત્વર સમજાવ્યું. સાવજનો સ્પર્શજ થવાથી પોતાની પસારેલી જાળ હાલવા લાગી એ તેને ઝટ સમજાયું. હવે કુણ્ડાલ લતાકુંજમાં પ્રવેશ કરશે એ પણ તેને તરત સમજાયું. જેમ જેમ કુણ્ડાલનું એક એક પગલું કુંજની દિશા તરફ પડવા લાગ્યું. તેમ તેમ તિથ્યરક્ષાનો આનંદ ગગનમાં એ નહિ માહવા લાગ્યો. તે આનંદ આગળ તેને ત્રિભુવને તુચ્છ લાગવા માંડ્યું. કુણ્ડાલ કુંજમાં આવે છે એવું જોઈ તે કુંજના દરવાજાની આડે લપી પ્રેમાતુર દષ્ટિએ તેની હાલચાલ જોતી હતી.

કેટલીક ક્ષણે કુણ્ડાલ કુંજગૃહમાં આવી ઉભો, પરંતુ તે જુએ છે શું? અંદર કોઈનું ન મળે! તે જોઈ તેની ચમત્કારી સ્થિતિ થઈ. તે મભરાએલી નજરે અહીં તહીં જોવા લાગ્યો.

તેની તે સ્થિતિ જોઈ તિથ્યરક્ષા દરવાજા આડેથી હસતી હસતી બહાર આવી બોલી “કેમ, કેમ, રાજકુમાર! જોળખાણ પડી કે?”

રાજકુમારે તેની તરફ જોયું. તિથ્યરક્ષાના અંગપર હજુએ અભિનય સમયનો વેશ હતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો “પડી-પૂર્ણ પડી.”

“હું કોણ?”

“ચોર-અલંકાર ચોરનારી પાંકી ચોર!”

“તો પછી આટલી રાતે. આ એકાંત સ્થળે, ચોરની પાસે કેમ વાર આવ્યા રાજકુમાર?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી કુણ્ડાલને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. શાંતપણે પણ ગંભીર સ્વરે તે બોલ્યો “તેવુંજ કારણ હોવા વગર હું અહીં આવે વખતે આવું નહિ.”

તિથ્યરક્ષાએ મૃદુતાથી હસી કહ્યું “તે કહેવાની કૃપા થશે કે?”

હું તમારી પાસે એ સમજવા આવ્યો છું કેકાંચનના પુષ્પાલંકારની ચોરી તમે કેમ કરી?”

ખરું કારણ કહું? ગુસ્સો તો નહિ લાગે?”

પ્રશ્નથી કહો—”

“હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું છું, તેથી તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને સહજ મળી જશે.”

કુણાલ કંઈજ ઉત્તર ન આપતાં તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યો.

“હું તમને સામી પૂછું છું કે તમે મારા મનની ચોરી કેમ કરી?”

તિષ્ઠરક્ષાના આ વિલક્ષણ અને અનપેક્ષિત પ્રશ્નથી કુણાલ અતિશય ઉદ્વેગ થઈ ગયો. પંચવાર ગભરાએલી નજરે તેની સામે જોઈ તે અચકાતો અચકાતો બોલ્યો “તમે શું કહો છો, તેનો મર્મ મારા ધ્યાનમાંજ આવતો નથી!”

તિષ્ઠરક્ષા આટલી આતુરતાથી જે સંધિની વાટ જોતી હતી તેજ આવી મળી. પાપી તિષ્ઠરક્ષાના મનમાં જે પાપી વાસના, જે પાપી આકાંક્ષા તનમનાટ કરી રહી હતી, તેનું પ્રદર્શન તેણે કુણાલ સામે નિર્લજ્જપણે, સ્ત્રીમુલબ વિનયને દૂર ફેંકી દઈ, મોકળા મને કર્યું. પોતાના અંતઃકરણમાં જે પાપવન્દીની જ્વાલા ભડકી રહી હતી, તેનું મુકતકંઠે વર્ણન કર્યું. પોતાના વૃદ્ધ પતિ વિષે, પોતાના મનમાં કેટલો ધિક્કાર, કેટલો દ્રેષા આપી રહ્યો છે, તે દુટ ચાંડાલણીએ કુણાલને એધડક કહી સંભળાવ્યો. પોતાનો અને પોતાના હૃદયનો ખરેખરો પાપ-પરિચય કરી બતાવ્યો.

અત્યંત આતુરતાથી, ઉત્કટ સ્વરે તિષ્ઠરક્ષા બોલી. “કુમાર! મારા આ પ્રસ્તાવથી તમારા મનની શી સ્થિતિ થઈ હશે, તેની મને યથાર્થ કલ્પના આવી નથી એમ નથી. તમને પાપનો સ્પર્શ થશે, તમે પાપી ઠરશે એવી તમને શંકા થશે, એ ઉઘાડું છે; પરંતુ આ જગમાં શુદ્ધ, પુણ્ય એવું ક્યાંક છે કે? આપણાં મન પર પાપ અને પુણ્યની કલ્પના છે. જન લોક જેને પાપ કહે છે, તે તેવું હોય છેજ એવું નથી. કુમાર! તમારું મન મોટું છે, હૃદય વિશાલ છે. તેમાંનો થોડોક ભાગ, માત્ર એક તરફનો ખુણો મને આપો. તમારા હૃદયમાં કોઈ પણ સ્થળે મને સ્થાન આપો, કુણાલ તરસથી હું મરું છું. મને પાણી આપી મારો જીવ બચાવવાનું પુણ્ય તમે લો.”

કુણાલ મોઢા સંકટમાં પડ્યો. હાથ જોડી ને બોલ્યો “ માતા માતા ! ”—

તિથ્યરક્ષા તેને તરજ અટકાવી બોલી “ કુમાર ! એ નામે મને નહિ બોલાવો. એ નામ મારી નજર સામે ન જોઈએ, તમારા મોઢામાંથી નીકળતા શબ્દો તો મને વિષ સમા લાગે છે—”

માતુઃશ્રી ! તમે આ શું બોલો છો ! આવા ભળતા ગલિચ્છ શબ્દ તમે મોઢામાંથી મા કાઢો.

કુણાલ ! મારા પ્રાણ હૃદયેશ્વર ! તમારી પાસે મારી બીજી માગણી કંઈ નથી. આ દાસીને તમારા ચરણનો આશરો આપો. મારી આ વિનંતી તમે કમુલ કરશો તો મારા લીધે તમારું કેટલું કલ્યાણ થશે તેની તમને કલ્પનાએ નથી. અશોકરાજ તો કેવળ મારા હાથમાંનું રમકડું છે. તેમનું હૃદય, તેમનો પ્રાણ કેવળ મારા પર અવલંબે છે હું તમને સોગન લઈ વચન આપું છું કે મગધના વિશાલ સામ્રાજ્યનો તમામ ઉત્તરાધિકાર હું મહારાજ પાસેથી તમનેજ અપાવીશ. તમને ખબર છે જ કે તમને સો કરતાં અધિક ભાઈ છે—તેથી મગધનો રાજ્યાધિકાર તમારા હાથમાં આવવાનો સંભવ અતિશય કઠીન છે. નથીજ એમ કહીએ તોચાલે. રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાં તમારા અતિશય શત્રુ છે એ વાતની તમને ખબર નથી એમ નથી સઘળા હિંદુધર્મના અનુયાયી તમારો દ્વેષ કરે છે. તમારો પ્રાણ લેવા કેટલા લોકો તો તલ્લી રહ્યા છે. તમારો હિતકર્તા મિત્ર વિશાલ સામ્રાજ્યમાં કોઈ એક પણ હોય, એવું મને લાગતું નથી. કુણાલ ! તમારા જેવા સદ્ગુણી સાધુશીલ પુરુષને ખરો મિત્ર મળવો ખરેખર કઠણજ છે. માટે કહું છું જો તમને ખરા મિત્રની જોડ જોઈતી હોય, મગધ જેવા વિશાલ અને સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યનો ઉત્તરાધિકાર તમારા હાથમાં લેવાની ઇચ્છા હોય તો હું માગું છું તે ભિક્ષા મને આપો. એથીએ અધિક મહત્ત્વની વાત કહી નાખું છું. અશોકરાજનો પ્રાણ મારાજ હાથમાં છે. તમારી તેવી ઇચ્છાજ હોય તો મગધનો અધિકાર કાઢેજ તમારા હાથમાં આવે એવી વ્યવસ્થા હું સહજ કરી શકીશ !”

કુપ્રુદ્ધિ બોલી “શિક્ષા વળી કેવી ?”

“ ને ફજેતી થઇ તે હજુ બરાબર નહિ થઇ ખરું !”

“ એમાં તે વળી ફજેતી ? કોઇ પણ વાતને! અંદાજ એકવાર તો આપણે જ પડેને ?

“ એ અંદાજ કે ? પણ છેવટે ખાત્રી તો થઇને ? ”

ધન્ય છે તેને ! આ ખાત્રી ! મેં એકાદ દિવસ કોઇ વાતની આશા છોડી એટલે થયું !”

હજુએ તને આશા છે ખરી ! મને લાગે છે કે ફરીથી તેના તરફ જશે ખરી !”

“ કેમ નહિ જાઉં ! આજ તે મારા તરફ આવ્યો, ને કદી પણ હું તેના તરફ જઇશ.”

ધન્ય છે ! અને પાશુ તેવું જ થાયતો ? તેવું કંઈ સંધાન દેખાયું કે ? ”

“ નહિ ! કંઈ દેખાયું નહિ !”

“ તો પછી પુનઃ પ્રયત્ન કેમ કરે છે ? માત્ર કષ્ટ ભોગવશે ! તે આશા તું છોડી જ દે !”

“ વાહ ! તું સારી સલાહ આપે છે ! આટલું આટલું મેં કર્યું આટલું અપમાન મેં સહન કર્યું તે આશા છોડવા માટે જ કે ? ”

“ તારાથી તે પકડી તો શકાયો નહિ— કે તેં જ છોડ્યો ? વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી શા માટે કષ્ટ પામે છે ? માટે કહું છું તે આશા જ છોડી દે કુણાસ અત્યંત સુશીલ છે,”

થોડા સમય પછી તિષ્ઠ્યરક્ષાના હૃદયમાં સુખુદ્ધિએ અને દુઃખુદ્ધિએ પોતપોતાના સ્થાન કિચિત્તુ બદલેલા જણાયા, સુખુદ્ધિ બોલી “ હું પૂછું છું કે આ અપમાનનો બદલો તું કેમ લેતી નથી ? જે બરોસા પર અધાર રાખી તું જવાની છે તે ખોટો છે.”

“ હા રે હા ! એ મસલત ઠીક છે. તેવી જ કંઈ શેઠ પહોંચાડીએ તો કદાચ ઠેકાણે આવે તો આવે ? ”

“ તો પછી તેજ ઠીકજે-મનું !”

આ સંવાદ પછી સુખુદ્ધિ અને દુઃખુદ્ધિ કિચિત્તુ શાંત થયા જેવી જણાઇ, તિષ્ઠ્યરક્ષા હજુ કેટલોક વખત ત્યાં બેસી રહી પછી લતાકુંજનો ત્યાગ કરી તે ક્યાંક નીકળી ગઇ.

પ્રકરણ પાંચમું.

સ્વપ્ન કે ભાવિ સૂચન.

કુણાલ ન્યારે તિબ્બરક્ષાનો મોહ છોડી તે લતાકુંજમાંથી બહાર પડ્યો તે વેળા તેની મનઃ સ્થિતિ અતિશય ખિન્ન થતી હતી. પોતાની સાવકી માતાના અત્યંત અસ્લાધ્ય. અત્યંત પાપી વર્તન માટે તેને અત્યંત તિસ્કાર છુટતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેનો તે પાતકી પ્રેમનો વિષય પોતેજ થયો તે બદલ તેને પોતાનોએ તિસ્કાર છુટતો હતો.

પરંતુ આ વાત તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાને તેને દુરસદ્ગ્ન ન હતી. તે વેળા તેને તે કરતાંએ એક મહત્વની વાત તરફ લક્ષ આપવું અત્યંત જરૂર હતું. અત્યંત વ્યાકુલ અને બયભીત ચિત્તે તે પ્રજ્ઞ કાંચનમાળાની શોધ માટે ગયો. પહેલાં તે અંતઃપુર તરફ ગયો. પણ ત્યાં કોઈ પણ ઠેકાણે કુણાલને પોતાની પ્રિયવસ્ત્રભાની શોધ લાગી નહિ. ત્યાંથી તે પુષ્પોદ્યાનમાં ગયો અને ચોતરફ ફરી અતિશય બારી કાઢી કાંચનની શોધ કરી, પરંતુ ઉદ્યાનમાંએ તેનો પત્તા લાગ્યો નહિ.

કુણાલને અતિશય ચિંતા લાગવા માંડી તે અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયો. અભિનય સૂચક રણશિંગાનો ધ્વનિ થવાથી કાંચનમાળાને જે ઠેકાણા છોડી તે ઉતાવળો ઉતાવળો રંગમંડપ તરફ ગયો તે ઠેકાણે કુણાલ ઘણીજ વાર સુધી ચિંતાકાંત સ્થિતિમાં ઉભો હતો. મનમાંની દારણ ચિંતા તેને સ્વસ્થ ઉભો રહેવા દે નહિ. પાસેજ એક મઠ હતો તે તરફ તેના પગ સ્વાભાવિક રીતે વળ્યા. મઠમાં હજી પણ દીવો બળતો હતો. ત્રિરત્નની સેવા માટે કાંચનમાળા દરરોજ આ મઠમાં જતી હતી. પરંતુ આટલી રાત્રે તે ત્યાં કદી પણ આવતી ન હતી. કુણાલને છોડી રાતે કદી જતીજ નહિ. આજ મને છોડી તે ગઈ એવું જણી તેનું અંતઃકરણ બળી ગયું. આટલી રાતે કાંચન ક્યાં ગઈ હોવી જોઈએ તેનો તેને અંદાજજ જણાય નહિ કદાચ તે પેલા મઠમાં તો ગઈ ન હોય એવી ઝાંખી શંકા મનમાં આવવાથી ત્યાં જઈ શોધ તો કરે. એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, અને તે મઠ તરફ ઉત્કંઠિત ચિત્તે અને બીતિવ્યાકુલ હૃદયે તે જવા લાગ્યો.

અહીં કુણ્ડાલ રંગસ્થળ ભણી ઉતાવળો ઉતાવળો નીકળી ગયા પછી કાંચનમાળા ઘણા વખત સુધી તે ઢેકાણે બેસી રહી. આ વેળા મારું પોતાનું માણસ કોઇજ નથી, મને સહાય કરવાને કોઇજ નથી; આવી કલ્પનાથી તે અત્યંત દુઃખી થઈ. તેનું વ્યથિત હૃદય પાણી-પાણી થઈ ગયું અને તે તેનાં નયન વાટે વહેવા લાગ્યું.

મારા પર કોઈ પણ જામરું સંકટ આવશે એવી ભીતિદાયક કલ્પના જે એકવાર કાંચનના મનમાં ઉદય પામી, તે કેમે કરી નીકળે નહિ ! પોતાના પતિરાજ નીકળી ગયા છે તે પુનરપિ પોતાની દૃષ્ટિએ પણ પડશે નહિ, એવું તેના મનને પકડું લાગ્યું. આ કલ્પનાથી તેનો ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ નહિવત્ થઈ તેનું હૃદય શૂન્યવત્ થયું. કંઈ કરું નહિ, ક્યાંએ જાઉં નહિ, અને જગા પરથી હાલું નહિ, એવુંજ તેને લાગવા માડ્યું.

કુણ્ડાલ રંગમંદિર તરફ નીકળી ગયા પછી કાંચન અંતઃપુર તરફ ગઈ નહિ. રંગમંડપ તરફ મોજ જોવા જવાનેએ તેને ઈચ્છા થઈ નહિ. ક્યાંએ જાઉં નહિ એમ લાગવાથી તે કેટલી વાર સુધી તો બેઠેલી જગાએજ બેસી રહી. કાંચન સ્વભાવથીજ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ની હતી, તેથી આ વિષમ સંકટ કાળે તેનું હૃદય પરમેશ્વર તરફ આકૃષ્ટ થાય, એમાં કંઈ નવું ન હતું.

તે બેઠી બેઠી ત્રિરત્નનું ધ્યાન ધરવા લાગી. હાથ જોડી તે બોલી “ભગવાન! આ સંકટમાંથી અમારું રક્ષણ કર. સંકટ આવે, એવી તારી મરજીજ હોય તો તે સઘળું મારા પર આવવા દે. પરંતુ મારા કુણ્ડાલનો વાળ વાંકો ન થાય એમ કર. એવી કૃપા દૃષ્ટિ તારા વગર મારા પર કોણ રાખે? ભગવાન તને જે ગમે તે કર, પણ મારા કુણ્ડાલને સુખી રાખ, તેમને તલમાત્ર પણ દુઃખ દે નહિ. નાટક સમાપ્ત થયા પછી મને તેમના દર્શન થાય એમ કર.”

એવી ત્રિરત્નની પ્રાર્થના કરતી કાંચનમાલા કેટલોક સમય તો ત્યાંજ બેસી રહી હતી. કુણ્ડાલ સિવાય અને તે કાલ્પનિક ભીતિ

સિવાય તેને આખા જગમાં બીજું કંઈજ જણાતું નહતું. બીજી વખતે કદાચ તે એકલીને ત્યાં બેસતાં અતિશય બીક લાગી હોત; પરંતુ આ વેળા અન્ય સર્વ વિકાર તેના અંતઃકરણમાંથી નીકળી જવાથી તેને કશાની બીકજ લાગતી ન હતી.

આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી કાંચનમાલા શૂન્ય મસ્તકે એકલીજ બેસી રહી હતી. ધીમે ધીમે રાતનો અમલ વધતો ચાલ્યો. મઠમાં સંધ્યાકાળની પૂજનો આરંભ થયો. તેથી તેનું લક્ષ સ્વાભાવિકજ ત્યાં ગયું. કાંચન ઝટ લઇ જગા પરથી ઊડી, અને હળવે હળવે મઠ તરફ આવી.

મઠમાં આવ્યા પછી કાંચનમાલાએ પૂજની સર્વ તૈયારી પોતાના હાથેજ કરી. પૂજ સંપૂર્ણ થયા પછી અર્હતાની અનુમતિ લઇ તે ત્રિરત્નની મૂર્તિ સામે બેઠી અને તેની ચથાસાંગ પૂજ કરી. પછી કેટલાક સમય સુધી તો તે મૂર્તિના સ્તવનમાં અને પ્રાર્થનામાં તે નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી. મઠમાંના ઘણાક માણસો નાટક જોવા ગયા હતા; તેથી, બાઇ સાહેબ ! તમે આ વેળા અહીં કેમ ? “ છોકરી ? બલતાજ વખતે તું અહીં આવી, તેથી તારા પર કંઈ સંકટ આવેલું જણાય છે. શી બીના છે. મને કહે ? ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક ચોક્કસાઇના પ્રશ્નના ઉત્તર, તેના સુદૈવે તેને આપના પડ્યા નહિ.

ચથાસાંગ પૂજાર્ચન કરી, મૂર્તિ આગળ નમ્રતાથી પ્રણત થઇ કાંચન પ્રાર્થના કરવા લાગી “ હે ધર્મ ! હે સંઘ ! હે બુદ્ધ ! મારા મનને જે આ વિલક્ષણ ચિંતા લાગી રહી છે તે દૂર કર, મારા પતિને સુખી રાખ. તેમનું કોઈ પણ રીતે અમંગલ ન થાય એમ કર. મારા કુણાલને સુખરૂપ અને સુરક્ષિત શરીરે સત્વર મેળવી આપ. એ સિવાય આ દીન કન્યાની બીજી એકે પ્રાર્થના નથી. ”

આજ વખતે કુણાલ કાંચનમાલાને શોધતો શોધતો તેજ મઠમંદિરમાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્રિરત્નની સન્મુખ ઉભો રહી નમ્રપણે મનમાં મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો “ હે ત્રિરત્ન ! હે ત્રિશરણ !

મારી સામે અજાન્ય અને ભયંકર સંકટ ઉભાં છે, એવું મને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ વેળા મારા મનરાએક્ષા મનને સ્થિર કર. મેં આજે આ આંખે જે કંઈ જોયું, મેં આજે આ કાને જે કંઈ સાંભળ્યું, તેથી મારું હૃદય અગ્નિજ્વાળામાં બડબડ બળતું હોય એમ મને લાગે છે. મારું મન અતિ વ્યાકુળ થઈ ગયું છે. મારા ધૈર્યનો સિંધુ તદ્દન સુકાઈ ગયો છે. પ્રભુ! મારા હૃદયને સ્થિર કર. મનને બળ આપ. જેથી મારું હૃદય તમારા પ્રતિ અદ્ભુત રહે, તલમાત્ર પણ કદી વિચલિત થાય નહીં, એમ કર. મને રાજ્ય ન જોઈએ, ધન ન જોઈએ, માન ન જોઈએ, કંઈજ ન જોઈએ. કોઈ પણ ઔદિક સુખની મને વાંછના નથી. સદ્ધર્મનો અને તેટલો પ્રચાર કરવો એટલીજ આશોકમાં મારી મજા છે. જેથી મારી આ ઈચ્છા પાર પડે, સદ્ધર્મનો પ્રસાર થાય, તે કર. એટલીજ મારી નમ્ર વિનંતી છે. મારું પાપમાંથી રક્ષણ કરો- રક્ષણ કરો ! ”

કાંચનમાલા અને કુણ્ડાલના એ અંતઃકરણ આ વેળા ગદગદિત થઈ ગયાં હતાં. બંનેની આંખમાં અશ્રુમિંદુ ઉમરાઈ આવી મૂગે મોઢે રૂદ્ધ કરતાં હતાં. તે બંનેનાં મન ત્રિરત્નમૂર્તિની પ્રાર્થનામાં મગ્ન થયાં હતાં. કુણ્ડાલ પોતાની પાસે આવી ઉભો રહ્યો છે, એ વાત આ ક્ષણ પર્યંત કાંચનમાલાના લક્ષમાં બીજકુલ આવી ન હતી. કુણ્ડાલે પણ કાંચનમાલાની ધ્યાન પ્રાર્થનામાં અત્યાર સુધી વિદ્ધિ નાખ્યું ન હતું. પરંતુ પ્રણયિજનના હૃદયમાં કંઈ પણ વિધુત્ત પ્રવાહ વહ્યા કરે છે એમાં સંશય નથી. આવિધુત્ત પ્રવાહથી બંનેનાં અંતઃકરણના ખળભળાટનો આ વેળા પરસ્પરને થોડો બહુ પરિચય થયો. કોઈ પણ મારી પાસે આવી મારાં કાનમાં સુખની વાત ગણગણે છે, એવો સુખકર બાસ બંનેને થયો.

તરતજ કાંચનમાલાના મનમાં પ્રવૃત્તતાનો સંચાર થયો. ધનધોર વાદળ થઈ આવી પ્રચંડ વૃષ્ટિ થાય, અને પછી આકાશ સ્વચ્છ થઈ તે વાદળ કિંવા પર્જન્યનું ચિહ્ન પણ ન દેખાય એવી તેના અંતઃકરણ-

ની સ્થિતિ થઈ. જાણે દારૂણ ગ્રીષ્મનો ભયંકર ઉકળાટ પછી હળવે હળવે શાંત શીતલ મન્નય વાયુની મુગંધિત લહરી વહેવા લાગી.

પ્રભુ હવે મારા પર નક્કી પ્રસન્ન થયા છે, એવી કલ્પના થવાથી કાંચનમાલા આંખ ઉઘાડી ઉપર જુએ છે તો શું! પોતાનો હૃદય વક્ષભ પાસેજ ઉભો છે! હજુ કુણ્ડાલ ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન હતો તેના ધ્યાનનો ભંગ કરવો કે નહિ, તેનો કાંચનમાલાને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પરંતુ અમંગલનું ભાવિદ્ધન ઉત્તમજ હોય છે, એવી તેના મનની ખાતરી હોવાથી તેણે નિર્ભય અંતઃકરણે કુણ્ડાલના ધ્યાનનો ભંગ કર્યો.

મનને અતિશય ચિંતા લાગી, અતિશય ત્રાસ થઈ, અનેક ભાવી અમંગલના સંકટમાંથી છૂટયા પછી તે પ્રણયિયુગ્મની આ પહેલી મુલાકાત હતી. આ સમયના પરસ્પર દર્શનથી તે ઉભયની શી સ્થિતિ થઈ હશે, તેની કલ્પના કરવાનું કામ પ્રિય વાંચકનેજ સોંપવું, એવું અમને લાગે છે.

ગદગદિત કંઠે કાંચન બોલી “નાથા! ખરેજ, મારા પર ત્રિરત્ન પ્રસન્ન થયા, તેમાં શક નહિ. મારા પર કંઈ પણ સંકટ આવશે, આવશે, એવી અમંગલ ચિંતા મને સતત લાગી રહી હતી. પરંતુ ત્રિરત્નની કૃપાથી મને શુભફળજ પ્રાપ્ત થયું! નાથા! આ વેળા હું તમને એક વિનંતી કરું કે ? ”

“તું શી વિનંતી કરશે, કાંચન?”

“હૃદયેશ્વર! રાજવાડાનાં સર્વ સુખ ખરેખર દુઃખમય હોય છે. તેમાં પગલે પગલે સંકટ, ચિંતા, ઉત્કંઠા, ચટપટી હોય છેજ. સંપત્તિના સુખમાં પ્રતિક્ષણે વિપત્તિ, પ્રતિક્ષણે અડચણ હોયછે, એવોજ અનુભવ આપણને આજ પર્યંત થયો છે નહિ વાર ? ”

“કાંચન! તારું કહેવું ખરું છે!” દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી કુણ્ડાલ બોલ્યો.

“માટેજ મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો છે. કહું કે?”

“કાંચન? તું મને કહેતાં આટલી કેમ અચકાય છે?”

“તો પછી કહું છું. મને એવું લાગી રહ્યું છે કે સંપત્તિના અને ઐશ્વર્યના આ વૃથા સુખભોગનો ત્યાગ કરી સદ્ધર્મના પ્રચારાર્થે આપણે તીર્થે તીર્થે, શહેરે શહેર અને ગામે ગામ ફરતા ફરીએ. આ ઐશ્વર્યએ પુરું થયું અને આ રાજ્યભોગ પણ પુરો થયો— નાથ ! મારી આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે તો આપણો વિયોગ થવાની ભીતિ કદી પણ રહેવાની નથી. વિશેષે કરીને જે માટે મારું મન આટલું ઉત્સુક થયું છે, તે પણ આ આચરણથી સારી રીતે અમલમાં આવશે, એમ મને લાગે છે.”

કુણ્ડાલ કેટલીક ક્ષણ સુધી પોતાની નિર્મળ હૃદયવલ્લભ તરફ જોઈ જ રહ્યો.

“મારું કહેવું તમારા ધ્યાનમાં નથી આવતું?”

“કાંચન ! ગાંડી ! તને એમ લાગે છે કે હું સુખોપભોગ માટે, રાજ્યૈશ્વર્ય માટે પાછો રાજવાડામાં આવ્યો છું? ધનવૈભવનો કિંવા યશઃ કીર્તિનો લોભ મારા મનને કદી ક્ષણભર પણ અડક્યો નથી.”

“તે હું જાણું છું નાથ !”

“કાંચન ! અહીં આવવાનો મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જો હું મહારાજની મરજી સારી રીતે સંપાદન કરી શકું, અને જો હું તેમનો પ્રિય પુત્ર જ થાઉં, તો આપણું સદ્ધર્મ પ્રચારનું કામ કરવાને આપણને કેટલીક ઉત્તમ સંધિ મળે.”

“તે ખરું છે !”

“મારે હાથે કંઈ પ્રત્યક્ષ જો, અગર ન જો, પણ રાજ પરિવારમાંના કોઈ કોઈ માણસોને અમારો મત ગ્રાહ્ય થતો ચાલ્યો છે. ખુદ મહારાજે સદ્ધર્મની દિક્ષા લીધી છે, એટલું જ નહિ, પણ ઉપગુપ્ત પાસેથી સદ્ધર્મની દિક્ષા તે પુનઃ લે છે. સદ્ધર્મનો ખરો પ્રકાશ તેમના હૃદય પર પડી તેનો પ્રસાર કરવાને મહારાજના પ્રયત્ન શરૂ થશે, તે વેળા મારાથી કેટલાક મહત્વનાં કામ થશે, એવી મને ખાત્રી છે.” કુણ્ડાલના તેજઃ પુંજ સુખમંડળ તરફ જોઈ

કાંચનમાળા બોલી “નાથ ! તમારા મનમાં આવા કેટલાકો મોટા મોટા ઉદ્દેશ છે તે શું હું જાણતી નથી ? તોપણ — તોપણ —”

“તો પણ શું કાંચન ! ?”

“ તમને આજે એક વિનંતી કરવી એવું મારા મનમાં આવે છે.”

“તે શું ?”

“આજે પૌર્ણિમાની પવિત્ર રાત. આ ક્ષણ પણ અત્યંત શુભ છે, કારણકે આ ક્ષણે ત્રિરત્ને આપણા પર-મારાપર અતિશય કૃપા કરી છે.”

“કેવી કૃપા, કાંચન ?” કુણાલે તેના સામે કૌતુકથી જોઈ પૂછ્યું.

“મારા મનમાં અતિશય ચિંતા થઈ રહી હતી, કે મારાપર જબરદસ્ત સંકેટ આવશે-તમે ફરી પાછા મારી દૃષ્ટિએ પડવાના નથી; પરંતુ ત્રિરત્ને સહૃદય થઈ મને આપનાં દર્શન કરાવ્યાં,—માટેજ હું કહું છું કે આ ક્ષણ અત્યંત શુભ છે.”

“તેમ હોય તો—”કુણાલ હસીને બોલ્યો “ખરેખર આ અત્યંત શુભ ક્ષણ છે.”

“આ પૌર્ણિમાની રાત્રિએ, બીજા પ્રહરે, આ અત્યંત, મંગળ શુભ ક્ષણે, આ દેવતાની સન્મુખે ઉભાં રહી, સદ્ધર્મના પ્રચારાર્થે આપણે આપણાં જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ.”

“કાંચન ! તારી આ પવિત્ર આજ્ઞા મારાથી અમાન્ય કેમ થાય ?”

કાંચનમાળા અને કુણાલ બંને તરતજ તે મૂર્તિ સામે ઘુટણ ટેકી બેઠાં. તેમણે પોતાની આંખ મીંચી લીધી, હાથ જોડી માથું નમાવ્યું, અને ચિત્તનો સંયમ કરી મન ત્રિરત્ન તરફ લગાડ્યું. સમસ્વરે તે ઉભય બોલ્યાં “ હે ત્રિરત્ન ! હે ધર્મ ! હે સંઘ ! હે બુદ્ધ ! હે બોધિસત્વ ! પ્રત્યગ્બુદ્ધ ! શુદ્ધ ! જીવન્મુક્ત ! તમેજ સાક્ષી છો. અમે પતિપત્ની આજ શુભ દિવસે, શુભક્ષણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે સદ્ધર્મની ઉન્નતિ, વૈભવ અને યશની વૃદ્ધિનો પ્રચાર કરવા માટે

અમારા ધર્મનો અવશિષ્ટ ભાગ અમે આનંદે અર્પણ કરીએ છીએ. જેના યોગે સદ્ધર્મની ઉન્નતિ થાય નહિ, જેના યોગે યુદ્ધદેવનો મહીમા વધે નહિ, એવા પ્રકારના કાર્ય અમે હવે પછી કદી પણ કરીશું નહિ. ઐશ્વર્ય, વૈભવ, સંપત્તિ, ધન અને વિદ્યાનો જે અમે આજ પછી કદી પણ અભિલાષ કરીએ તો તે માત્ર આજ એક કાર્ય માટે ! બીજા કોઈ પણ કાર્ય માટે એ વાતનો અમે કદીપણ ઉપયોગ નહિ કરીએ ! હે ત્રિરત્ન ! હે યુદ્ધ ! હે બ્રહ્મિસત્વ ! અમારાં અંતઃકરણ દૃઢ મનને બળ દે, હૃદયને સ્થૈર્ય દે ! ”

એવી રીતે સદ્ધર્મના પ્રચારાર્થે જીવન ગાળવાની પરમ પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા દેવ સન્મુખ કર્યા પછી કુણ્ડાલ અને કાંચનમાળાના મનને કંઈ વિલક્ષણ, કંઈ અવર્ણનીય શાંતિ લાગવા લાગી. આનંદ સિવાય આ જગમાં અન્ય કંઈ છેજ નહિ એમ તેમને લાગવા લાગ્યું. કેટલેક વખતે તે આનંદમાંથી તેઓ ભાનમાં આવ્યાં. દિક્ષા આપ્યા પછી અશોક મહારાજને આશીર્વાદ આપવા અને દેવદંપતિનો વેશ ચલાવવા તે ઉભય ત્યાંથી હળવે હળવે નીકળી ગયાં.

પ્રકરણ છઠું

ધર્મ—દિક્ષા

તિથ્યરક્ષા પોતાની સુયુદ્ધિ અને દુર્યુદ્ધિનો ઝગડો સાંભળતી ઘણી વાર સુધી લતાકુંજમાં બેસી હતી. તે કુંજગૃહમાંથી બહાર પડી, તે વેળા તેના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર-વિકારે ધાંધલ મચાવી મૂકી હતી. આ વેળા તેના વિચાર કુણાલ સંબંધીજ હોય એમાં નવાઈ નથી.

હવે કુણાલને કોઈ પણ તેવો ભય બતાવ્યા વિના પોતાનો હેતુ સિદ્ધ થશે નહિ, તેમજ કોઈ પણ જળરહસ્ય શેઠ આપ્યા વગર કુણાલ પોતાના મન પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર થશે નહિ, એવો વિચાર-કલ્પનાનો નિષ્કર્ષ તિથ્યરક્ષાએ થોડાજ સમયમાં કાઢ્યો. તેને એ નીતિની શેઠ આપવા માટે કોઈ પણ યુક્તિ કરી અશોક રાજાને અમુક એક દિશામાં ચલાવવા ઉચિત્ત હતા. રાજાને ગમે તેમ કરી આ વેળા પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખવાની જરૂર છે, એવો તેણે ક્યાસ કર્યો. રાજા પોતાના હાથનું રમકડું કેવી રીતે યાય, એ વિષે કયો ઉપાય કરવો, આ એકજ વિષય તરફ તિથ્યરક્ષાનું તમામ ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું. અશોકની મરજી તામડતોમ સંપાદન કરવા એકજ—પણ તત્કાળ ગુણુ આપે એવો સરસ ઉપાય છે એમ અલ્પ સમયમાંજ તિથ્યરક્ષાના ધ્યાનમાં આવ્યું. અશોકની રાણીઓમાંની એકે પણ હજી ઐશ્વર્ય ધર્મની દિક્ષા લીધી નહતી, એ અતિશય મહત્વની વાત તે યુદ્ધિમતિ સ્ત્રીના ધ્યાનમાં એકદમ આવી. જો હું રાજા સાથે આજને આજ ઐશ્વર્ય ધર્મની દિક્ષા લઉં તો તેમની મારા પર અતિશય પ્રીતિ થાય અને એ કૃતિથી રાજા મારી મુઠ્ઠીમાંનું રમકડું થઈ રહે, એવું તેને ખાત્રી પૂર્વક લાગવા માંડ્યું. પોતાનો હેતુ પારખાડવા ધર્મ જેવા પવિત્ર વિષયને પણ તિલાંજલિ આપવા દુષ્ટ મનુષ્યના મનમાં કદીપણ ધ્રાસ્કો પડતો નથી! પોતાની પાપ—વાસના પૂર્ણ કરવા એક ધર્મનો એકદમ ત્યાગ કરી બીજો ધર્મ મહણ કરવા તે પાપિણીનું મન તરતજ તૈયાર થયું.

તિષ્ઠરક્ષા ઝપાટાખંધ પોતાના મહેલમાં ગઈ અને લખવાની સામગ્રી લઈ અશોક રાજ પર તાખડતોખ પત્ર લખવા બેઠી.

તિષ્ઠરક્ષાના પત્રનો સારાંશ આવો હતો:—

“આજ કેટલાક મહીના અને કેટલાક દિવસ થયાં મને એક મોટું ચમત્કારી સ્વપ્ન આવે છે. પ્રત્યેક વેળા ભગવાન બુદ્ધ મને સ્વપ્નમાં દર્શન આપી પોતાનો ધર્મ ગ્રહણ કરવા આગ્રહપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે. લોકોને શું! આવા પવિત્ર ધર્મની ક્ષત્રે તેમ કેંકડી કરવાનેએ તેઓ આગળ પાછળ જોતા નથી, એવી ખીક લાગવાથી મેં આ વાત આજ પર્યંત કોઈની પાસે પણ પ્રગટ કરી નહતી; પરંતુ મહારાજ આગળ આ વાત છુપાવવા બદલ માફ મન મને અતિશય ખાતું હતું. એક વાર આ વૃત્તાંત મહારાજના કાન પર નાખવો, એવી આજ કેટલાક દિવસ થયા મારા મનમાં ઉત્કંઠા લાગી રહી હતી; પરંતુ જન—લોક શું કહેશે, એ નીતિથી અને આટલા દિવસ આવા વિલક્ષણ મહત્વની વાત મહારાજની ગુપ્ત રાખી મૂકવાથી મહારાજ પણ આદીન દાસી પર ક્રોધાયમાન થશે એવી આશંકાથી, આ વાત મહારાજને ચરણે નિવેદન કરવા મને આજ પર્યંત ધૈર્ય આવતું નહતું, આજ સવારથી તો હું આ વિચારમાં ગાંડીજ બની ગઈ છું. આજે મોટો ઉત્સવનો દિવસ. આજ તો મહારાજને એ વાત જાહેર કર્યા વિના રહુંજ નહિ, લોકો ભલે ગમે તેમ બોલે, એવી મારા મનમાં સવારથી ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી. પણ મનમાં ધીરજ રહે નહિ. પરંતુ હવે આ વાત મહારાજના ચરણે નિવેદન કર્યા વિના રહેવાતુંજ નથી માટે આ પત્રદ્વારે તેમ કરવા નમ્રતાથી પરવાનગી માગું છું. દીન દાસીની આ પ્રાર્થના ઉપર યોગ્ય વિચાર થાઓ, એટલીજ મહારાજાધિરાજના ચરણ આગળ નમ્ર વિનંતિ છે.”

પત્ર લખાયો. તે પાછો એકવાર વાંચ્યો. તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી તરતજ તિષ્ઠરક્ષાએ દાસી સાથે પ્રાણ્વિવાહ પર મોકલ્યો. પ્રાણ્વિવાહ પહેલેથીજ જુદા જુદા કારણને લીધે આ દુષ્ટ દુશ્ચારિણી સ્ત્રીના હાથમાંનું

રમકડું થઈ રહ્યો હતો. થોડી વારમાં તે પત્ર તેના હાથમાં ગયો. પ્રાડવિવાકે તરતજ તે પત્ર સભાસ્થાને ખેડેલા અશોકના હાથમાં આપ્યો. પત્ર વાંચી જોતાંજ રાજાના આનંદને સીમા રહી નહિ. તેજ ક્ષણે તિષ્થરક્ષાનો એદિક્ષા સમારંભ કરવો, એવો તેણે હુકમ કર્યો, અને તે ગંભીર પ્રસંગાનુરૂપ રક્તવસ્ત્ર પરિધાન કરી તિષ્થરક્ષા એ સભાસ્થળે આવવું, એવી બાતમી પણ તેણે તિષ્થરક્ષા પર મોકલી.

મોટા આનંદે, હર્ષથી ગાંડા જેવો બની રાજા તિષ્થરક્ષાનો પત્ર પોતાના અધિકારીને બતાવવા લાગ્યો. મહારાજ અશોકની પ્રિય રાણી દેવી તિષ્થરક્ષાનો એ દિક્ષાવિધિ આજજ થશે, એવી વાત થોડાંજ સમયમાં જેના તેના મોંમાંથી નીકળવા માંડી !

[૨]

મહાહંત ઉપગુપ્ત, બુદ્ધની ભૂમિકા લઈ, ગંભીર, શાંત, નિસ્તબ્ધ, અને નિર્વાત સાગર પ્રમાણે બોધીવૃક્ષની નીચે ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ખેડો હતો. તેનાં સર્વ વિદ્મ, સર્વ સંકટ અને સર્વ બાધા નાશુદ થઈ જવાથી ધીમે ધીમે તેના શાંત મુખમંડળ પર હર્ષાનંદનાં ચિન્હ વિકાસ પામવા લાગ્યાં હતાં. તેનાં નેત્ર ધ્યાનનિમગ્નતાને લીધે મીંચાએલાં હોવા છતાં તેના મુખ પર હાસ્યરેષા ઉદય પામવા લાગી હતી. આનંદાતિશયે તેના સર્વાંગમાં કંપ છૂટ્યો હતો.

આવી સ્થિતિમાં બીજો એ કેટલોક વખત ગયો. મહાહંત ઉપગુપ્તે ધીમે ધીમે આંખ ઉઘાડી. ગંભીર અને શાંત સ્વરે ત્રિશરણુ નામ તેના મોંમાંથી હળવે હળવે નીકળવા લાગ્યું.

એટલામાં સ્વર્ગમાંથી એક સિદ્ધ પુરુષ નીચે આવી તેને કહેવા લાગ્યો “મગધના આપની તપસિદ્ધિનો ઉદ્દેશ શો છે ?”

ઉપગુપ્તે ધીર ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો “મગધ સામ્રાજ્યમાં ચોમેર ધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. ત્યાં સદ્ધર્મનો પ્રચાર થાય, એટલેજ મારો ઉત્કટ હેતુ છે.”

તરતજ તે સિદ્ધ પુરુષનો વેશ લીધેલા પુરુષે અશોક રાજાને હાથ પકડી તેને ઉપગુપ્ત આગળ આણી ઉભો કર્યો, અને હાથ જોડી

બોલ્યો “મહારાજ ! આપના ચરણ આગળ એક નમ્ર વિનંતી છે.”
“તે શી ?”

“સદ્ધર્મની દિક્ષા મેળવવાને મહારાજના મનમાં ઉત્કંઠા થઈ રહી છે. મહારાજની સાથે તેમની પ્રિય રાણી દેવી તિષ્થરક્ષાને પણ સદ્ધર્મની દિક્ષા મળે એવી તે ઉભયની ઇચ્છા છે.”

“તથાસ્તુ!”

યુદ્ધવેશધારી ઉપગુપ્તે એક હાથે અશોકનો અને બીજા હાથે તિષ્થરક્ષાનો હાથ પકડી ઉચ્ચ સ્વરે એક ધર્મગાથા ગાવાનો આરંભ કર્યો. ઉપગુપ્તના તે ગંભીર સ્વરે મધ્યરાત્રિની નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો. સભાસ્થાને એકત્ર થયેલા સર્વ લોક ઉપગુપ્તની ગાથા એક તાનથી સાંભળવામાં તल्लीન થઈ ગયાં હતાં.

આ સમારંભ ઘણા વખત સુધી ચાલ્યો હતો; એટલામાં ઉપર સ્વર્ગમાં દેવતું એક જોડું આવી વિરાજમાન થયું. તે ઉભયના અંગ પર અસંકાર વગેરે કંઈ ઘણા નહતા છતાં તેમનાં શરીરની પ્રભાથી સભામાં સળગતા તમામ દીપક એકાએક નિસ્તેજ જણાવા લાગ્યા.

આશીર્વાદના શાંત ગંભીર સ્વરે તે દેવદંપતિ બોલવા લાગ્યાં.

“અહા સાગરાંબર, સદ્ગ્રીપ પૃથ્વીના અધીશ્વર સમ્રાટ આજ સદ્ધર્મની દિક્ષા લે છે; હવે હુંક સમયમાં સાગરાંબર, સદ્ગ્રીપ પૃથ્વી ઐશ્વર્ય ધર્મના મહીમાથી વ્યાપ્ત થઈ જશે એમાં તલમત્ર સંશય નથી. મહારાજ અશોકના શુભ યશકીર્તિ કલાપે દિગ્દિગંત ભરાઈ જશે. હવે મહારાજને જન્મ ગ્રહણ કરવાનું કંઈજ કારણ રહ્યું નથી; કારણકે તેમને આજ લોકમાં, આજ જન્મે નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થશે, જે પ્રમાણે કૌમુદીનો પ્રવાહ એકજ દિવ્ય ઝરણામાંથી બહાર પડી અવિરત અખંડિત સ્રોતથી આખાવ્રહ્માંડને ભરી દેશે’ તે પ્રમાણે મહારાજ અશોકનો યશ એકજ ઉગમ સ્થાનમાંથી બહાર પડી દિગ્દિગંત ભરતાંએ વધે ! ,,

સભાસ્થળે એકઠા થયેલા સર્વ લોક સ્વર્ગીય દંપતિએ આપેલો આ આશીર્વાદ મુઝયિતે સાંભળવા લાગ્યા. ન્યાં ત્યાં શાંત નિસ્તબ્ધતા હતી !

અશોક ચોમેર જોવા લાગ્યો, એટલામાં તેને એક વિલક્ષણ દેખાવ જણાયો. તમામ દિવ્યલય સમુદ્રના અથાગ પાણીથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયાં છે. સમુદ્રના કેંદ્ર સ્થાને જે એટ છે ત્યાં આપણે બેઠા છીએ. આપણી સામે એક સરખા એટનાં ટોળાંને ટોળાં આવી રહ્યાં છે. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઈશાન્ય આગ્નેયી, નૈઋત્ય, વાયવ્ય જે દિશા તરફ જુઓ તે તરફ એટપર એટ, એટપર એટ—અનંત દ્વીપમાલા અનંત દિવ્યલયમાં ગુંથાઈ રહી છે. પ્રત્યેક એટમાં એકએક બોધિવૃક્ષ છે. એકેક વૃક્ષને કરોડ કરોડ શાખા, કરોડ પાંદડાં કરોડ કરોડ ફૂલ અને કરોડ કરોડ ફલ ! કોઈ વૃક્ષની શાખા સંગેમરમરની, તો પાંદડાં પાનાનાં, સ્ફટિકનાં ફૂલ અને સોનાનાં ફલ ! એકાદ વૃક્ષને નીલમણીની શાખા, શ્વેત હીરાનાં પાંદડાં, પીળાં રત્નનાં ફૂલ અને કૃષ્ણ રત્નનાં ફલ ! એકાદ બોધિવૃક્ષ ને કોઈ પાંદડાં નીલાં તો કોઈ પાંદડાં લીલાંછમ—પણ તમામ તેજસ્વી રત્નનાં ! સઘળાં બોધિવૃક્ષ મૂળથી ટાચ સુધી તેજસ્વી ફિરણો બહાર ફેંકતાં હતાં. સર્વની ઉપર ધર્મજ્યોતિ ચંદ્રજ્યોતિ કરતાં અધિક શુભ્ર અને અધિક સિન્ધુ ફિરણોની વૃદ્ધિ કરે છે. દુગ્ધ સમુદ્રમાં માખણના એટ તરતાં તરતાં વહીરહ્યાં છે, એવોજ જાણે બાસ થતો હતો. બોધિવૃક્ષ નીચે એક એક બોધિ સત્ય ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ બેસી રહ્યા છે. કોઈ નેવ્યાણું કાટીકલ્પ ધ્યાન કરે છે. કોઈ કોઈ નું ધ્યાન તે કરતાં કમી પણ હતું. કોઈ કાટ્યોનિથી માંડી એંસી કાટિ ચોતિ બ્રમણ કરીને પણ આક્ષણે મનુષ્યદેહ ધારણ કરી ધ્યાન ધરે છે.

કોઈ કોઈ બુદ્ધ થાય છે, નિર્વાણની પદવી પામે છે, તેમના અધરો પર હાસ્યરેખા વિરાજમાન થાય છે, અને દંતપંક્તિમાંથી શુભ્ર, નીલ, પીળાં, લીલાં, તેજકિરણ બહાર પડી જગદ્બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરી ગાઢ અધકારમાં ખદબદા કરતાં જીવ પર્યાંત ધર્મજ્યોતિનો શીતલ, શાંત પ્રકાશ પહોંચાડે છે !

તિષ્ઠ્યરક્ષાની એ દૃષ્ટિએ એક દેખાવ જણાયો; પરંતુ અશોકે જેએલાં દેખાવ કરતાં તે ધણોજ ભિન્ન હતો ! ચોમેર અધકારનું

સામાન્ય. તે અધિકારમાં ચોર્યાસી નરકકુંડ ! “અધિકાર” કહ્યો તે સંપૂર્ણ ખરો નહિ. પ્રકાશે નહિ અને અધિકાર નહિ એવી કંઈ અવર્ણનીય પરિસ્થિતિ—લક્ષ લક્ષ લોક આ અધિકારમાં ચીત્કાર કરે છે! એક નરકકુંડમાં ગંધકની આગ બળતી હોય એટલી દુર્ગંધ છુટી છે કે તેથી સર્વની ધ્રાણેદ્રિય બળી જશે કેશું એવો ભાસ થાય છે! સર્વ પાપી પ્રાણીનાં શરીરને બચકર અને અસહ્ય વેદના થાય છે! તે પ્રાણીઓની વેદના જોઈ અને તેમની ચીસ સાંભળી તિષ્ઠરક્ષાને અંગે કાંટા આવ્યા અને તેણે ફડ લઈને આંખ ઉઘાડી!

પરંતું આંખ ઉઘડતાંએ શું વળે? માત્ર આંખ ઉઘાડવાથી તિષ્ઠરક્ષાનો છુટકો કેમ થાય? તે વખતે ઉપગુપ્તના હાથમાંજ તેનો હાથ હતો. તે નરકનો દેખાવજ તેને જણાવા લાગ્યો. તે તરફ જોતાં જોતાં તિષ્ઠરક્ષાને એવું જણાયું કે અવલોકિતેશ્વર રૂપે કાંચનમાળા લોકોના રક્ષણાર્થે આવી છે. ને નરકકુંડમાં પડનારા લક્ષ લક્ષ પાપી લોક તે નરકકુંડનો ત્યાગ કરી એકદમ ઉપર આવવા લાગ્યા. કાંચનમાળાએ ખુદ તિષ્ઠરક્ષા તરફ જોયું એ નહિ! તે સર્વ પાપી લોકોનો ઉદ્ધાર કરી જતી રહી. તે પ્રકાશાધિકારમાં—હવે ત્યાં અધિકાધિક ધોર અધિકાર પસરવા માંડ્યો હતો—તે ચોર્યાસી નરકકુંડમાં તિષ્ઠરક્ષા—હમણા તે માત્ર એકલીજ રહી! તેના બચની સીમા રહી નહિ. બચથી એઆકળા બની જઈ સભાસ્થાનમાંજ એકદમ કીડીયારી પાડી ઉડવાની તૈયારીમાં હતી; એટલામાં ઉપરથી એક રમ્ય શાંત કિરણ તેના ચહેરા પર પડ્યું. તે કિરણના અનુરોધે તિષ્ઠરક્ષાએ લક્ષપૂર્વક ઉપર જોયું, તો કાંચનમાળા સદાનુભૂતિના સ્વરથી તેને ‘આવ આવ અલી!’ કહી હાંક માંરે છે, અને કુંણાવ તેની પાસે રહી કુત્સિતપણે હસે છે; એવું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું.

અશોક અને તિષ્ઠરક્ષા આવી રીતે પોતપોતાના સંબંધના અત્યંત વિલક્ષણ દેખાવ જોતાં હતાં એટલામાં ઉપગુપ્તે તેમના હાથ છોડી દીધા, તે વખતે જાણે પોતાનો પુનર્જન્મ યજ્ઞ પાછાં મૃત્યુલોકમાં આવ્યાં હોયની, એમ તેમને લાગ્યું. ભાનમાં આવતાંજ તેમણે ઉપગુપ્તને નમ્રતાથી પ્રણામ કર્યાં.

આમતેમ જ્ઞેષ્ઠ ઉપગુપ્તે પૂછ્યું કુણ્ડાલ અને કાંચનમાળા ક્યાં છે ?

કુણ્ડાલ અને કાંચનમાળાએ પણ આશીર્વાદ આપવો એવી ઉપગુપ્તેની ઇચ્છા હતી, તે ઉભયે પણ અત્યંત ધાર્મિક-ધર્મ માટે અતિશય ક્લેશ સહન કર્યા છે. એવો પણ તેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

મહાર્હત્ ઉપગુપ્ત જેવા ધર્મપ્રમાણુ ગુરુના મુખથી પ્રિય પુત્ર સંબંધી ઉદ્ગાર સાંભળી અશોકને તેને માટે અત્યંત ધન્યતા લાગવા માંડી, તેને અતિશય આનંદ થયો. તેણે તરતજ પુત્રને બોલાવી લાવવા માણસ મોકલ્યા. તે વેળા કુણ્ડાલ ઉપર બેઠો બેઠો તિષ્ઠરક્ષાનું વર્તન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતો હતો. તેના એકંદર પરસ્પર વિરોધી વર્તન સંબંધી તેને અતિશય ચમત્કાર લાગ્યા વિના રહ્યો નહિ. થોડાજ સમય પૂર્વે તે પાપીણીએ પોતાની સાથેજ ચલાવેલા પાપ વર્તનનું સ્મરણ થઈ તેના હૃદયને દુઃખ થવા લાગ્યું. કેવો ચમત્કાર ! કેવળ બે પ્રહર પૂર્વે તે લતાકુંજમાં તે અસ્વીકૃતિ કરતી શું અને હમણા એકાદ પરમ સાધ્વી પ્રમાણે પોતાના પતિ પાસે બેસી દિક્ષાસૂચક આશીર્વાદ લેવો શું ?

આ વેળા કુણ્ડાલને સ્ત્રી જાતિના બે આત્યંતિક નમુના દેખાતા હતા. કેવળ ધર્મની ભૂતિરૂપ કાંચનમાળા તેની પાસે હતી, તેમજ કેવળ ભૂતિમાન અધર્મરૂપ તિષ્ઠરક્ષા, ધર્મનું વસ્ત્ર ઓઢી પોતાના બોળા પિતા પાસે બેઠેલા જણાતી હતી ! ઉભયમાં ભયંકર વિરોધ જોઈ કુણ્ડાલના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ !

કુણ્ડાલ આ પ્રમાણે આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે, એટલામાં મહાર્હત્ ઉપગુપ્ત પોતાને બોલાવતા હોવાથી મહારાજાએ પોતાની શોધ માટે માણસ પણ મોકલ્યા છે એવું તેને જણાયું.

તરતજ કાંચનમાળા સાથે લઈ કુણ્ડાલ સપાટાબંધ નીચે આવ્યો અને પિતાના ચરણે અભિવાદન કરી તેનો આશીર્વાદ લઈ તે ઉપગુપ્ત પાસે આવી ઉભો રહ્યો. તેના મસ્તક પર હાથ મૂકી ઉપગુપ્ત આશીર્વાદની ગાથા ઉચ્ચારવા લાગ્યો.

કુણાલને એવું જણાયું કે જેત વનમાં યુદ્ધદેવ સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. સિદ્ધ, ચારણ, દેવ, નર, કિન્નર, સધળા જન તે ઉપદેશ લક્ષ પૂર્વક સાંભળે છે. યુદ્ધ પૂર્વ જન્મની કહાણી કહેતો હોય ક્રમે ક્રમે યુદ્ધ કેવી રીતે થાય, તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરે છે. તે કથામૃત પાનથી હૃદય પુલકિત થઈ શરીર રોમાંચિત થાય છે, એટલામાં યુદ્ધ દેવે પોતાને હાથે કુણાલને ખેંચી પોતાની પાસે બેસાડ્યો, કે તરતજ એકઠા થએલા સર્વ લોકોના મૂખમાંથી એકદમ જય કુણાલ ! જય કુણાલ ! એવો હર્ષધ્વનિ થયો.

કાંચનમાળાને એવું જણાયું કે હું બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાનમગ્ન થઈ બેસી છું. મારા નિર્વાણનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. લગભગ દશમી ભૂમિ પણ ઓળંગી છે, તે વેળા બ્રહ્માંડમાંના પશુ પક્ષી, કીટ, પતંગ, દેવ, દાનવ, સિદ્ધ, ચારણ પોતાની સાથે ઉભાં રહી પૂછે છે “માતા ! અમારી શી અવસ્થા કરી જાઓ છો !” એમ કહી તે સર્વે રડવા લાગ્યાં. તે વેળા કાંચનમાળાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘હું પણ અવલોકિતેશ્વરના જેવી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જ્યાં સુધી બ્રહ્માંડમાં એક પણ પ્રાણી નિર્વાણશુન્ય રહેશે, ત્યાં સુધી મને પણ નિર્વાણની ઇચ્છા થશે નહિ ! સમ વર્ગ, સમ પાતાલ પૃથિવી, ચોર્યાસી નરક એ સર્વમાં તેના નામનો પ્રચંડ જયધ્વનિ થયો ! અને ભગવાન અવલોકિતેશ્વરનો તેજઃપુંજ મૂર્તિ તેની દેહમાં મળી ગઈ એવો ચમત્કાર સર્વેએ જોયો.

તે જયધ્વનિ કુણાલ સાંભળે છે, એટલામાં આશીર્વાદ પૂર્ણ થયો. કુણાલ અને કાંચનને ગાઢ આલિંગન દઈ ઉપગુપ્તે રાગને કહ્યું “મહારાજ ! તમારા આ પુત્ર અને આ પુત્રવધુ જેવાં માણસ આ પૃથ્વી પર નથી ! સદ્ધર્મના પ્રચારાર્થે એમણે પોતાના જીવનનો સંન્યાસ કર્યો છે.”

બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારથી કુણાલ અને કાંચનમાળા પર અશોકનો અત્યંત પ્રેમ જડાયો હતો. આજે ઉપગુપ્તના મુખે તેમની અત્યંત પ્રસંશા સાંભળી તેનો આનંદ બમણો થયો. તેણે રનેહનિર્ભર

હૃદયે તેમને ગાઢ આલિંગન કીધું. તે વેળા જય ધર્મ ! જય સંઘ ! જય બુદ્ધ ! જય મહારાજ ! જય ધર્મશોક ! જય કુણ્ડાલ ! જય જય કાંચનમાળા ! જય મહારાણી તિષ્થરક્ષા ! ” ઇત્યાદિ પ્રચંડ જય ધ્વનિ થયા, અને તેમાં સર્વ સભાજન રાતના ત્રીજા પહોરે પોત પોતાને ઠેકાણે વિશ્રામ માટે નીકળી ગયા.

પોતામાં રહેલી પરમ કુટિલતાથી કુણ્ડાલના હૃદયને ધાવ કરી કેવળ એકજ પ્રહરમાં પુનઃકાલિકપણે પોતાની ધર્મપ્રવૃત્તિથી દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખનારી તિષ્થરક્ષાએ બીજે દિસે સવારે શું કર્યું, તે કહેવા પહેલાં તિષ્થરક્ષા કોણ, ક્યાંની, કયા પ્રકારની સ્ત્રી હતી, તેનો પૂર્વવૃત્તાંત શો, ઇત્યાદિ વાત અહીં કહેવી ઇચ્છે છે.

તિષ્થરક્ષા એક નાપિતની પુત્રી. તિષ્થરક્ષાનો જન્મ થયા પછી કર્મધર્મસંયોગે કોઈ એક હોશિયાર જ્યોતિષીએ તેનું ભવિષ્ય જોયું તેણે તેના ગ્રહનક્ષત્ર સંબંધી ઘણી મહેનતથી ગણિત કર્યું, અને પ્રસન્ન મુદ્રાથી ‘આ છોકરી આગળ જતાં રાગની રાણી થયા વિના રહેનાર નથી’ એવું તેના આપને કહ્યું.

પોતાનું આ ભવિષ્ય તિષ્થરક્ષાને કાને નાનપણથીજ પડ્યું હતું. ત્યારથીજ તેને રાગની રાણી થવાની લાગતી લાગી રહી હતી. તે ભવિષ્યથી તિષ્થરક્ષાના મનમાં જન્મરહસ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ હતી, કદી ન કદી પણ એ ભવિષ્ય ખરું કરી પોને રાજસિંહાસન પર બિરાજમાન થશે એવો તેના મનને પાકો ભરોસો હતો.

છોકરાના અથવા છોકરીના નાનપણમાં તેમના ભવિષ્યની ઉન્નતિનું ભવિષ્ય, જ્યોતિષીએ અથવા બીજાએ ભાખેલું હોય છે; પરંતુ તેટલા પુરતુંજ તે તરફ લક્ષ્ય અપાય છે. આવાં ભવિષ્ય આગળ જતાં તદ્દન વિસરી જવાય છે, અને તેનું કોઈને કદી સ્મરણ પણ થતું નથી. તિષ્થરક્ષા સંબંધીના આ ભવિષ્યની એવીજ વાત બની. જ્યારે જ્યોતિષીએ પ્રથમ આ ભવિષ્ય કહ્યું ત્યારે તેનું ખૂબ કૌતક થયું. કેટલાક દિવસ તિષ્થરક્ષા ‘રાણી, રાણી’ કહેવા લાગી. પરંતુ કાલના અતિક્રમથી એ

વાત બૂલાતી જઈ તે નાપિતના ધરમાં તેનો ઉચ્ચાર થતોએ બંધ પડ્યો. ઉઘાડુંજ છે? ક્યાં હજમનું ધરાણું અને ક્યાં રાજસિંહાસન? આની સ્થિતિમાં જોશીની ભવિષ્યનીસત્યતા લોકોના અને નાપિતનાં ધ્યાનમાં ઉતરે કેમ અને તેપર તેમનો ભરોસો એસે કેમ?

ધીમે ધીમે તિષ્ઠરક્ષા મોટી થઈ અને તેના વિવાહની ખટપટ પણ શરૂ થઈ. તેના 'રાણીપણા'ના ભવિષ્યનું સ્મરણ કોઈને રહ્યુંજ ન હતું. કદાચ તેનો ઉદ્દેશ્ય ભૂલથી થાય તો મશ્કરીએ થતી તિષ્ઠ-રક્ષાનો આપ તેના વિવાહની ખટપટમાં હતો, પ્રથમ તિષ્ઠરક્ષાએ તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યું પરંતુ જ્યારે એક ઠેકાણે લગ્નસંબંધ જોડાશેજ, હવે કેમે કર્યું એ સંકટ ટળતું નથી, એમ લાગ્યું, ત્યારે તેણે આપને ખખડાવીને કહ્યું, કે

“જે હું રાજની રાણી થવાનો સંભવ ન હોય તો શૂર્પણખા પ્રભાણે લગ્નને દિવસેજ હું મારાજ વૈધવ્યનો કંઈ પણ ઉપાય શોધી કાઢ્યા વગર રહેવાની નથી, એ પાકું ધ્યાનમાં રાખી જે કરવું હોય તે કરો!”

ખિચારો નાપિત તો છોકરીની આ ધમકીથી ખૂબજ ગભરાયો. છોકરી નાનપણથી હતીજ તેવી. તેના સંતાપી સ્વભાવનો તેને અત્યાર સુધીમાં ઘણો અનુભવ થયો હતો તેણે નસીબને તમામ હવાશે સોંપ્યો, અને જોશીને લાખો ગાળ દઈ તે સ્વસ્થ બેઠો.

એજ સમયે મહારાજ ખિંદુસારનો પુત્ર અશોક અતિશયજ દુર્વૃત્ત બન્યો હતો. તેની ઉંમર કંઈ બહુ નહતી. પરંતુ તેટલી નાની વયમાં તેણે નાના પ્રકારનાં દુષ્ટત્વ બદલ ખૂબ કાર્તિની કમાઈ કરી મૂકી હતી. અશોકના દુર્વૃત્તનની આગમાં ખુદ રાજા ખિંદુસાર, તેનો મંત્રી, તમામ રાણીવાસ, અહીં તહીંની આખી પ્રજા, રાજ્યમાંના તમામ વેપારી, વાણીઆ અગ્રણીઆ સઘળાજ જળીબળીને નીકળતા હતા, અશોકને લીધે આ સર્વેના 'નાકમાં જીવ' આવી લાગ્યો હતો. આવા દીવા જેવા ચિરંજીવીને રાજ્યમાં રાખવામાં આવે, તો રાજ્યની ધૂળધાણી થતાં વાર લાગશે નહિ એવી ખિંદુસાર મહારાજને ખાતરી થવા વગર

રહી નહિ, અને તેણે તેનો ઉપાયે કરવા માંડ્યો. ક્રીકટ દેશની દક્ષિણના અરણ્યમાં પિંગલવત્સ નામનો એક 'ઉસ્તાદ' ઋષિ રહેતો હતો. અશોક જેવાં વઠેલ 'જનવર' ને ઠેકાણે લાવવાના કામમાં તેની ધણી ખ્યાતિ હતી. બિંદુસારે આ પિંગલવત્સ ઋષિને ત્યાં અશોકને શિક્ષણ સંપાદન કરવા મોકલી દીધો. આ પિંગલવત્સ ધણો વિદ્વાન હતો. સર્વ શાસ્ત્રકલામાં અત્યંત પારંગત હતો અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તો તેની ગતિ વિશેષ હતી. તે દુર્ગમ નિમિત્ત અરણ્યમાં રહેતો હોવાથી છોકરાં વઠેલ થાય અથવા દુષ્ટતાના ચાળા કરતાં થાય કે આ પિંગલવત્સ પાસે શિક્ષણ લેવા તેમને મોકલી આપવા. એવો તે કાળના લોકમાં શિરસ્તોળ પડી ગયો હતો, એમ કહીએ તો ચાલે.

બિંદુસાર રાજ્યએ પોતાના વઠેલ ચિરંજીવીને-અશોકને -પિંગલવત્સ પાસે મોકલી દીધા પછી થોડાજ દિવસમાં તિષ્ઠ્યરક્ષાના આપનો પણ એવોજ વારો આવ્યો. તિષ્ઠ્યરક્ષાએ પણ પોતાના ગુણથી પોતાના આપને 'સડો કે મરો' કરી મૂક્યો હતો! નિત્યની નવી કટકટથી તે સંસારથી કંટાળી ગયો હતો. એટલામાં તેને આતમી મળી કે ક્રીકટ દેશની દક્ષિણે જે ધોર અરણ્ય છે, ત્યાં રહેતા પિંગલવત્સ નામના ગુરુ, તિષ્ઠ્યરક્ષા જેવાં વઠેલ જનવરને જોત જોતામાં ઠેકાણે આણે છો! આ આતમી સાંભળતાંજ તેનો જીવ કિંચિત્ સ્થિર થયો, અને તાત્પર્યપૂર્વક પોતાની દીવાની જોત જેવી ચિરંજીવીને લઈ તે પિંગલવત્સના આશ્રમમાં આવ્યો, અને પોતાની છોકરીને તેને ચરણે સોંપી તરતજ પોતાનો રસ્તો સુધાર્યો. આવી રીતે પિંગલવત્સના આશ્રમમાં બે વઠેલ જનવરનો મેળાપ થયો. બે દુષ્ટ, દુર્વૃત્ત, નિષ્ઠુર અને ખલસ્વભાવી તરુણતરુણીની પહેલી ભેટ એક શાંતદાંત ઋષિના આશ્રમમાં થઈ ગઈ! ઈશ્વર આવોજ વિલક્ષણ યોગ કદીકદી મેળવી આપે છે.

આ પૂર્વેજ અશોકનાં બે ત્રણ લખ થઈ ગયેલાં હોવાથી તેની તે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ હયાત પણ હતી. પિંગલવત્સ એક પ્રખ્યાત

જ્યોતિષી હોઇ, ખિંદુસાર મહારાજના પુત્રોમાં તેની પછી અશોકજ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થશે, એવું પણ તેણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. આશ્રમમાં પોતાની સાથે રહેલા પોતાનો સોગતી ‘અશોક’ રાજ થયા વગર રહેવાનો નથી એવું ગુરુજીએ ભવિષ્ય ભાખ્યું છે, એ ખાતરી ધૂર્ત તિષ્ઠરક્ષાના કાનપર જવાને વિજ્ઞાપ્ય થયો નહિ. તે સાંભળતાંજ તેનો આનંદ ગગનમાંએ માયો નહિ. પોતાને માટે એક જોશીએ ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તેની જોડ ગુરુજીએ અશોકને માટે કહેલા ભવિષ્ય સાથે મળ્યા શિવાય રહેનાર નથી, એવો તેણે તાખડતોખ ક્યાસ કર્યો.

હવે ગમે તેમ કરી આ આશ્રમમાં રાજકુમાર પર મોહિની નાખી તેને આપણા કમળમાં લઇ લેવો, એજ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે, એવું તિષ્ઠરક્ષાએ પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું. આપણા જન્મની મહત્વાકાંક્ષા અને જીવનની પરમ ઈચ્છા સફળ થવાની વેળ અને સ્થળ આજ છે, એવી તેની ખાતરી થયાથી તે નિરલસ વૃત્તિથી તે ઉદ્યોગમાં લાગી. તિષ્ઠરક્ષા રૂપે કંઈ ઘણી સુંદર નહતી; પરંતુ ટાપટીપ, ઠસ્સો અને ચપળતા એ ગુણ તેનામાં પરાકાષ્ટાના હતા, અને પ્રત્યક્ષ દિવ્ય સૌંદર્ય કરતાં આવા દ્વિગુણિત ગુણની પુષ્કળ લોકો પર વિશેષ અને તાખડતોખ છાપ પડે છે. જે પ્રમાણે તિષ્ઠરક્ષામાં ખરું સૌંદર્ય ન હતું, તે પ્રમાણેજ તેનામાં વિદ્યા કિંવા કોઈ પણ કલા ન હતી. વિદ્યા કે કલાના યોગે રાજકુવરને વશ કરવાનુંએ અશક્ય હતું. રૂપ, વિદ્યા, કલા, વગેરે સદ્ગુણ તિષ્ઠરક્ષામાં નહતા, છતાં એક જબરદસ્ત ગુણ તેનામાં હતો—અને તે દૃઢ નિશ્ચયનો હતો. અમુક એક વાત હું પાર પાડીશ, એવો તેણે એકવાર નિશ્ચય કર્યો એટલે પોતાના દૃઢ મનના અને વજ્રવત્ હૃદયના જોર પર, તે નિશ્ચય સંપૂર્ણ કરી બતાવતી હતી. તિષ્ઠરક્ષામાં દૃઢ નિશ્ચય પ્રમાણે ખંતીલાપણું પણ અજળ હતું.

છેક નાનપણથી કલૂષિ, યુક્તિ અને મસલતની બાબતમાં તિષ્ઠરક્ષા અદ્વિતીય પંડિત હતી. ગમે તે વાત કેવી રીતે પાર પાડવી, તેની યુક્તિઓ તેના મસ્તકમાં એકદમ આવતી, અને તે તે બિન્ન

મિન્ન ઉપાયોથી તામડોતો અમલમાંએ આણતી. પિંગલવત્સના આશ્રમમાં અશોકનો પહેલો મેળાપ થયા પછી તિષ્વરક્ષાએ જુદા જુદા ઉપાયોથી તેના ઉપર પોતાની મોહિનીના જાળ પસારવાનો સતત ઉદ્યોગ કરવા લાગી હતી, તિષ્વરક્ષા હઝકા કુળની છે, ગમે તેવી પણ હાનિની છોકરી, આવી કલ્પનાથી રાજપુત્ર અશોક પહેલેથીજ તેના અણગમો બતાવતો હતો, તે દૃષ્ટિએ પડતાંજ અશોકના કપાળમાં આંટી પડતી ! ભરપૂર પણ વાંકી વળી જતી, અને ડોકીએ ઝટક ધીજી બાજુએ ફરતી ? રાજપુત્ર પોતાનો આટલો અણગમો બતાવે છે, એ વાત સારી રીતે સમજાયા પછી પણ તેનો પીકો છોડતી નહિ. મેળાપ થતાંજ નાના પ્રકારના ઉલ્કટ હાવભાવથી, કુટિલ વિચારિ દૃષ્ટિક્ષેપથી તેના હૃદય પર પ્રભુત્વ મેળવવા તિષ્વરક્ષા પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરતી.

એક દિવસે તો તેના આ પ્રયત્નની સીમાજ ન રહી, તે હિંમતવાન છોકરીએ અદ્ભુત હિંમત કરી અશોકને પોતાની સાથે લગ્ન કરવાની પ્રત્યક્ષ વિનંતી કરી ! અશોકના પગ પર આજોટી પડી અને અશ્રુવૃષ્ટિથી તેના પગ બીંજીવી દીધા અને તેટલા મૃદુશબ્દોથી અશોકના હૃદયને પીગળાવવા તિષ્વરક્ષાએ પ્રયત્ન કર્યા.

પોતાના જેવા રાજપુત્ર સાથે--ભાવિ રાજ સાથે-- આ ક્ષુદ્ર છોકરીનો વિવાહ થાય, એવી માત્ર કલ્પનાથીજ અશોકના પગતળીઆની આગ મસ્તકે ગમ્મ. પરંતુ આ સંતાપના બારમાં પણ પોતે ગુરુજના પવિત્ર આશ્રમમાં છે એ વાત અશોકથી નહિ વિસરાવાથી, તે તિષ્વરક્ષાને કોઈ પણ પ્રકારનું શાસન કરી શક્યો નહિ. કોઈથી નખ-શિખ લાલ થઈ તેની સાથે એક શબ્દ પણ ન બોલતાં તેની તરફ એક વાર તુચ્છતાપૂર્વક જોઈ અશોક ત્યાંથી સપાટાબંધ નીકળી ગયો.

અશોકના આ ધિક્કારની તિષ્વરક્ષાના દૃઢ મન પર નિરાણીજ અસર થઈ. તેને ઠેકાણે એકાદ ધીજી સ્ત્રી હોત, તો આવા નિષ્કુર પ્રિયકરનો નાદ છોડી તે ક્યારનીએ સ્વસ્થ બેઠી હોત ! પરંતુ તિષ્વરક્ષા સામાન્ય સ્ત્રી નહતી. અશોકના આ અધિક્ષેપથીજ તેનું મૂળનું વળવળ

હવે અધિકાર વચ્ચેનું થયું. હરપ્રયત્ન અશોકની અને તેની સાથે રાજસિંહાસનની પણ પ્રાપ્તિ કરી લેવીજ, એવો નિશ્ચય તેણે તે વેળાએ કર્યો.

તિષ્પરક્ષાએ પોતાના હેતુ માટે ધર્મ પર અને શરમ આપર પર પાણી ફેરવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તે ઉદ્યોગમાં તે લાગી. તે વેળા અશોકને પાપપુણ્ય, ધર્મઅધર્મ અને સારાંનરસાનો કંઈજ ભેદ સમજાતો નહતો. પશુને ધર્માધર્મનું અને પાપપુણ્યનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ! અશોકની આવી સ્થિતિ હોવાથી કુટિલ હૃદયની તિષ્પરક્ષાને પ્રતિજ્ઞા આપી પીલકુલ પ્રયાસ કરવા પડ્યા નહિ. જો કે અશોકને હવેના ધર્મ સાથે ધર્મ વિવાહ કરવો માન્ય નહતો તો પણ તિષ્પરક્ષા નો હેતુ અન્ય રીતે પાર પાડવામાં પોતે કંઈ અધર્મ કરે છે, એવી કલ્પનાએ પણ અશોકના મનને કદી સ્પર્શ કર્યો નથી. પાપી તિષ્પરક્ષાના પાપી હેતુ અશોકથી ટુંક સમયમાંજ પરિપૂર્ણ થયા. આવેગની અતિશયતામાં તિષ્પરક્ષા સ્વવર્મને વકરો કર્યો ખરો, પરંતુ તરતજ તે મોટા સંકટમાં આવી પડી. થએલી ગુપ્ત વાત જો મારાથી ઉઘડી જાય તો અશોક નક્કી જ્ઞાન પર હાથ મૂકે. અને પોતાનો જન્મનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કદી પણ રહે નહી, એવી તેના મનમાં પાકી ખાતરી હતી. વાર, તેવાત જો તે જ્ઞાતી ગુપ્તજ રાખે તો તેપણ પંચાત. જો માટે પોતે આટલા ઉદ્યોગ કર્યા તે રાજસિંહાસન મેળવવાનો હેતુ ત્યાં ને ત્યાં રહી જાય ! જો એ વાત આપોઆપ પ્રગટ થાય તો તે પણ ઘોંટાળો ! આવા ચમત્કારી પ્રવચનમાં તિષ્પરક્ષા પડી. મોટા મોટા ડું ડું કહેનારા માણસો સંકટ દૂર હોય ત્યાં સુધી બડાઇ મારે, પણ તે એક વાર પ્રત્યક્ષ સામે આવીને પડે ત્યારે ગભરાઇ ગયા વગર રહેતા નથી. તિષ્પરક્ષાની સ્થિતિ પણ આ વેળા એવીજ થઇ. આગસ્ટું ધોરણ બાંધી તે કર્મ તો કરી બેઠી; પરંતુ તે ચક્રવ્યૂહમાંથી અચૂક કેમ છૂટવું તે તેને સમજાય ના !

એવટે વિચાર કરી કરીને પોતાના વડીલને પત્ર લખી થએલી વાત જણાવવી, એવો તિષ્પરક્ષાએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે તે પ્રમાણે વડીલ પર

પત્ર લખી જણાવ્યું કે ‘અડી’ જુદી જુદી જાતના દુષ્ટ લોક ધણા છે, તેમની મને અતિશય ખીક લાગે છે. મેં જે સ્થિતિ જણાવી તે સ્થિતિમાં જો હવે તમે અધિક દિવસ રાખશો, તો મારા પર ભયંકર અત્યાચાર થવાનો પાકો સંભવ છે માટે તાત્કાલિન આવી મને અહીંથી લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી. હવે ક્ષણનો પણ વિવ્રંચ કરતા નહિ, નહિતો તમારી લાડકી છોકરી તમને અને આ જગતને કાયમની તજ જશે, એમ સમજજો.’

છોકરીને આ પત્ર પહોંચ્યાંજ ખરી સ્થિતિ શી છે, તેના પિતરાજના લક્ષમાં આવવાને ઝાઝો વિવ્રંચ થયો નહિ. કોઈ પણ દેશમાંનો હો, પણ હજમભાઈ ધણે ભાગે અતિશય ચાણાક્ષ, ધૂર્ત અને હોશિયાર હોય છે. તિબ્બરક્ષાનો આપ આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ ન હતો. તેણે તરતજ તપેલા તવા પર રોટલા શેકી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો, અને તે પિંગલવત્સના આશ્રમ તરફ ત્રણથી નીકળ્યો. આશ્રમમાં આવતાંજ છોકરીને મળી તેણે સર્વ હકીકત સવિસ્તર કહાવી લીધી, અને પોતે કેટલાક વખત સુધી પોતાના મનમાં વિચાર કરી તે ધીમે ધીમે પિંગલવત્સના કાન પર યુક્તિએ યુક્તિએ લખી છેવટે મુનિવર્યના પગ પકડી કરુણ સ્વરે તે બોલ્યો ‘છોકરીના કાથે અપરાધનો અક્ષમ્પ થયો છે એમાં શક નથી. પરંતુ જેના થોગે અમારી જાત વગોવાય નહિ, અને અમે લોકોમાંથી અજગા પડીએ નહિ એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા મહારાજે સંધ્ય અંતઃકરણે કરવી. અમે આપના શરણે આત્મા છીએ!’

તે પવિત્ર મનનાં સાંધુ પુરુષને આ વાત સાંભળી અત્યંત સંતાપ થયો આ નાદાન છોકરાંઓ એ પોતાના પાપી આચરણથી મારા પવિત્ર આશ્રમને અપવિત્ર કર્યો. એવી કલ્પનાથી પિંગલવત્સ નખશિખ થરથર કંપવા લાગ્યો. તેણે અશોકને બોલાવી મંગાવી કોષકંપિત સ્વરે ધમકાવીને તમામ હકીકત પૂછી. તે તપોનિધિનું જામદગ્ન્ય સ્વરૂપ જોઈ અશોકનું પાપી હૃદય પણ કંપી ગયું. તેણે ઇત્યંભૂત

તમામ હકીકત પોતાના ગુરુને કહી, અને પેતાના અપરાધની ક્ષમા કરવા તેના ચરણ પર આજોડી પડ્યો.

હવે અન્ય કોઈજ ઉપાય નથી એમ સમજી પિંગલવત્સે રાજપુત્ર અશોક સાથે તે નાપિત કન્યાના-તિષ્ઠરક્ષાના- બલ્લપૂર્વક વિવાહ કર્યો અને બનેલી સર્વ હકીકત બિંદુસાર પર માંડીને લખી અને છેવટે લખ્યું ” આવા દુર્દૃત, અધમ રાજકુમારને શિક્ષણ આપવું એ માફ કર્તવ્યનથી, એમ હું સમજું છું. હવે પછી એને મારા આશ્રમમાં સૂકવાની ઈચ્છા નથી, આપના આ દીવા જેવા ચિરંજીવીને અને આપની પુત્રવધુને અહીંથી તાત્પર્યે લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી. મારો આશ્રમ આવાં છોકરા-છોકરી માટે નથી. ,,

આપડો બિંદુસાર તે શું કરે ! તેણે મુંઝે મોઢે પોતાના દીવા જેવા ચિરંજીવીને અને પુત્રવધુને રાજધાનીમાં આણ્યાં. પુત્રને મળતાંજ તેના આશ્રમમાંના નિંદા આચરણ માટે ખૂબ ઝટકણી કરી, અને શાસન કરવાનો ભય પણ બતાવ્યો. રાજાએ પુત્રવધુને એ ઉપદેશનાં શબ્દ કહી અંતઃપુરમાં રવાના કરી. અત્યંત દીનહીન ભાવે તિષ્ઠરક્ષા બાહ્ય અંતઃપુરમાં એકેક દિવસ વ્યતિત કરવા લાગી. તેનો હેતુ 'યેન કેન પ્રકારેણ, પૂર્ણ થયો ખરો, પરંતુ તેથી તેને ખરું સુખ નહતું. તેના અંતઃકરણને કોઈ પણ જાનની-અતૃપ્તતાની-દારણ યાતના લાગી રહી હતી

રાજપુત્ર અશોકની, સાકરમાં આવેલાં અને ધીમાં તળેલાં કડવાં કારેલાંનીજ સ્થિતિ થઈ. પિંગળવત્સ જેવા તપોધનના સાનિધ્યની અથવા શિક્ષણની તેના મન પર તત્કાલા અસર થઈ હોય એમ જણાયું નહિ. આશ્રમમાંથી આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં તેનો પ્રતાપ એમરે તીવ્રપણે જણાવા લાગ્યો. તેના નાનાવિધ ઘોર અત્યાચારથી નગરની સર્વ પ્રજાને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી મૂકી ! રાજા બિંદુસાર મોટી પંચાતમાં આવી પડ્યો. હવે શું કરવું કે જેથી પોતાના આ કુળદીવાની આગલી કૃતિ કંઈક ઢંકાય, તે કંઈ બિચારાને સમજાય ના. રાજધાનીમાંથી કોઈ પણ ઉપાયે પાછો એને ખસેડવો જોઈએ, તે સિવાય ગતિ નથી, એવી રાજાને ખાતરી થઈ. તેને માટે કયા ઉપાયની યોજના કરવી, તેના વિચારમાં રાજા બિંદુસાર હતો, એટલામાં તક્ષશિલા આગળ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ બંડ કર્યું છે, એવી ખાતરી લઈ એક દૃત રાજધાનીમાં આવ્યો. પોતાના મનનો હેતુ પાર પાડવાને પરમેશ્વરેજ આ ઉત્તમ સંધિ મેળવી આપી એવો રાજાને કુદરતીજ વિચાર થયો. આ તક નકામી ગુમાવવી કામની નથી, એવો વિચાર કરી રાજાએ અશોકને સેનાપતિ નીમી તક્ષશિલાનું બંડ સમાવવા તેને રવાના કરી દીધો.

અશોક સાથે ધર્મવિવાહ થયો, તોપણ પોતાની ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા પ્રમાણે પોતાના હાથમાં સિંહાસન આવે, એવો કંઈજ સંભવ તિબ્બરક્ષાને જણાયો નહિ; કારણકે બિંદુસારને અશોક કરતાંએ મોટા કુંવરો હતા. કોઈને કોઈ યુક્તિએ પણ તે સર્વની આંખમાં ધૂળ નાખ્યા સિવાય અશોકને સિંહાસન મળવાનું નથી અને આપણને રાષ્ટ્રીપદ મળવાનુંએ નથી, એ વાત તિબ્બરક્ષાને સૂર્યપ્રકાશ પ્રમાણે સ્પષ્ટ જણાતી હતી. કોઈ ન કોઈ ઉપાયે પણ આ સવ કાંટા વણીને દૂર ફેંકી દીધા સિવાય પોતાનો ચિરવાંછિત હેતુ પૂર્ણ થવાનો નથી,

એ તિષ્ઠરક્ષાને પૂરી રીતે માહીત હતું. કામ તો મહત્ત્વનું અને ભયંકર પરંતુ તે ફેટલુંએ ભયંકર હોય તો પણ તિષ્ઠરક્ષા હાથપગ નેડી સ્વસ્થ બેસે એવી બાઈ થોડીજ હતી ! તે કંમર કસીને પોતાના ઉઘોગે તાખડતોખ લાગી.

પોતાની સાસુ દેવી સુભદ્રાંગીને કોઈપણ ઉપાયે પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખી મૂકવી નોંધએ, એવો તિષ્ઠરક્ષાએ તાખડતોખ ક્યાંસ કર્યો. સાસુની આગળ આગળ કામ કરી, તેની એક સરખી સેવાચાકરી કરી, તેનું મન રાજ થાય એવી હરધડી વ્યવસ્થા કરી, થોડાજ સમયમાં તિષ્ઠરક્ષા પોતાની સાસુની વહાલી વડુ તો થઈ બેડી. આખા રાણીવાસમાં તિષ્ઠરક્ષા જેવી ઉત્તમ વડુ નહિ, એમ ચોતરફ એકદમ વાત ફેલાઈ. તિષ્ઠરક્ષા હળમતી છોકરી બસે હો, પરંતુ સ્વભાવે તેના જેવું કોઈ માણસ નહિ, એવી ખ્યાતિ હળવે હળવે રાજના કાનપર પહોંચી. ખુદ મહારાણી દેવી સુભદ્રાંગીએ મહારાજા પાસે શિક્ષારસ કરી કે તિષ્ઠરક્ષા એ સ્વર્ગમાંના એક દેવી છે. તેના જેવી સુશીલ, નમ્ર અને શુરજન પ્રત્યે પરમ આદર રાખનારી વડુ મેળવવાને આપણે ખરેખર સાત જન્મ તપશ્ચર્યા કરેલી હોવી નોંધએ ! થયું ! ખુદ મહારાણીની આવી શિક્ષારસ-પછી બીજું શું નોંધએ ! રાણીવાસમાં તિષ્ઠરક્ષાના માનસન્માનની સીમા રહી નહિ. તેની તેનાતમાં પુષ્કળ દાસદાસી નીમવામાં આવ્યાં.

આ સર્વ વાતનું પરિણામ જે આવવાનું હતું તે આવ્યું અંતઃ-પુરની સર્વ સ્ત્રીઓ-વિશેષે કરીને રાજસ્તુપા-થોડાંજ સમયમાં તિષ્ઠરક્ષાની કદી શત્રુ બની. તિષ્ઠરક્ષા સર્વની આંખમાં ખુંચવા લાગી. સર્વ સ્ત્રીઓ તેની વિરુદ્ધ થઈ, તો પણ તિષ્ઠરક્ષા કંઈ કમી નહતી. તે સર્વને કુડી જાય એવી હતી. રાણી પાસે બેસી અંતઃપુરમાંની તમામ સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ એકમેક ખરી ખોટી વાત યુક્તિએ યુક્તિ કહી તે પણ તે રાણીનું મન સર્વની વિરુદ્ધ કલુષિત કરવા લાગી. પોતાની વિચારિ છુપી વાતનું રાણીના મન પર નોંધએ તેવું ઇષ્ટ પરિણામ થયા સિવાય રહેતું નથી,

એ જોઈ તિથ્યરક્ષાએ પણ પોતાનો કાન ટુંકવાનો ઉદ્ધોગ સતત ચાલુજ રાખ્યો હતો. રાણીના કાનમાંનું રાજના કાનમાં અને મનમાં રૂપાંતર થઈ રાજનું એ મન ધીમેધીમે અન્ય વહુઓની વિરુદ્ધ સારી રીતે ભરાયું થોડાજ વખતમાં તિથ્યરક્ષા રાણીવાસમાં કરતી કારવતી થઈ બેઠી, તિથ્યરક્ષા કહે તે પૂવ દિશા તેના સિવાય અંતઃપુરમાંનું એક પાંદડુંએ હાથે નહિ; આવી સ્થિતિ તેના અપ્રતિમ કૌશલ્યથી ટુંક સમયમાંજ ઉત્પન્ન થઈ.

એજ સુમારે રાધગુપ્ત એ રાજવાડામાં પ્રથમજ નોકરીએ રહ્યો. સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબીતિજ અને જગદ્રિપ્તિજ મહામુતસદી આર્ય ચાણાક્યનો રાધગુપ્ત પદ શિષ્ય હતો. પોતાના ત્રિભુવનવિજયી ગુરુની કેળવણીમાં રાધગુપ્ત સંપૂર્ણ તૈયાર થયો હતો, જુદાજુદા પ્રપંચ કેવા ઉપસ્થિત કરી પોતાના કુટુંબ રાજનીતિના ભયંકર પેંચ પાડવા, તેમજ વિવાદિકના ગુપ્તપણે પ્રયોગ કરવા ઈયાદિ કેટલીક બાબતોમાં તો રાધગુપ્ત પોતાના ગુરુવર્ય આર્ય ચાણાક્યનો આબેહુય જોડાજ હતો.

શિષ્યવર રાધગુપ્તની આવી વિવક્ષણુ યોગ્યતા હતી, તો પણ તે હજી સુધી દુનિયાની નજરે પડી નહતી. તેની કરામતની ઓળખ સોંકોને હજી થવાની હતી. કંઈ પણ મોટો ઘોંટાળો ઘાલ્યા વિના આપણી ખરી યોગ્યતા જગતને સમજાવવાની નથી, એવી ખાતરી રાધગુપ્તના મનમાંએ થઈ ચૂકી હતી. માટે તે પણ રાજ્યમાં ઘોંટાળો થવાની તકની વાટ જોતો બેઠો હતો.

પોતાની જાતના કૌશલ્યથી રાજકીય અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ થઈ બેઠેલી હાજમની છોકરીની ખાતરી રાધગુપ્તના કાન સુધી પહોંચવાને જરાએ વાર લાગી નહિ. આ હાજમની છોકરીની વિવક્ષણુ મદદ આપણને અનેક બાબતમાં મળી શકશે, એવો રાધગુપ્તે તાજડતોજ કયાસ કર્યો. તિથ્યરક્ષાએ માણસનો ચહેરો જોઈ પરિક્ષા કરવામાં પારંગત હતી. રાધગુપ્ત દ્રષ્ટિએ પડતાંજ, આ માણસ જે

આપણા હાથ પર ચઢે તો રાજની રાણી થવાની પૂર્વેની ઇચ્છા પુરી થાય એવો આ નાપિત કન્યાએ પણ પોતાના મનમાં અંદાજ બાંધ્યો.

આ પ્રમાણે મહાત્વાકાંક્ષાના માર્ગની બરાબર મધ્યમાં રાધગુપ્ત અને તિબ્બરક્ષાનો મેળાપ થયો. બંનેએ પરસ્પરના મનની કસીને પરીક્ષા લેવા માંડી. કંઈ પણ જાન્યરદસ્ત ઘોંટાળો એકદમ ઉપસ્થિત કરી આપણને જોઈએ તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, એમ રાધગુપ્ત અને તિબ્બરક્ષાને સમજવાં લાગ્યું.

તે બંનેને ઘણો વખત વાટ જોવી પડી નહિ. તેમને જોઈતી હતી તેવા સંધિ તરતજ ઉપસ્થિત થઈ.

આ સંધિ ઉત્પન્ન કરવાનું માન રાજા ત્રિંદુસારના વડીલ પુત્ર સુપ્રીમને મળ્યું. યુવરાજ સુપ્રીમ રાજાનો અતિશય લાડકો પુત્ર હોઈ અનેક કામમાં અનેક રાજકારણમાં પણ રાજા તેની સલાહ લેતો હતો, અને સુપ્રીમની સલાહ બહુધા ચોગ્યજ નીવડતી હતી. રાજકુમાર સુપ્રીમમાં ખરેખર અનેક સદ્ગુણ વાસ કરતા હતા. તે બુદ્ધિમાં અતિશય તીક્ષ્ણ અને તે પ્રમાણેજ મોટો વિચિક્ષણ હતો. તેનો સ્વભાવ શાંત, ધીર અને ગંભીર હોવાથી કોઈ પણ વાતમાં તે અવિચારથી અંપલાનો ન હતો. ચોક્કસ બુદ્ધિથી પ્રત્યેક બાબતની ઉંડી તપાસ કરી પછીજ જે કરવું હોય તે કરતો હતો. વિવિધ શાસ્ત્રમાં અને વિદ્યાકલામાં તે અત્યંત પારંગત હતો. રાજકુમાર સુપ્રીમમાં એ પ્રમાણે અનેક સ્પૃહણીય સંદગુણ હતા, તોપણ તે સર્વને ધૂળમાં મેળવવા જેવો એક મોટો દુર્ગુણ પણ હતો. તે ઘણો વિપથી હતો અને આજ તેના દોષથી તેના પર રાધગુપ્ત અને સામ્રાજ્યનો મુખ્ય સચિવ અતિશય નાબુશ હતા.

રાધગુપ્ત અને તિબ્બરક્ષા જે વેળા રાજ્યમાં કંઈ પણ ગરબડ થવાની તકની રાહ જોતાં હતાં, તેજ સુમારે રાજપુત સુપ્રીમે પાટલિ પુત્રના એક ઉચ્ચ વંશમાંના શ્રેષ્ઠી કુટુંબની એક સ્ત્રી પર દારુણ અત્યાચાર કરવાથી આખું નગર રાજપુત વિરુદ્ધ અતિશય ખળભળી ઊઠ્યું હતું.

તમામ લોકો તેના પર અતિશય ક્રોધાયમાન થએલા હોવાથી તે ક્યારે નજરે પડે, અને આપણે તેના ક્યારે રાધરાધ જોટલા કકડા કરીએ, એવું તેમને લાગી ગયું હતું. નગરમાંના શિષ્ટ મંડળે મહારાજ બિંદુસાર પાસે જઈ રાજપુત સુધીમને તાબડોતોબ હદપાર કરવો, એવી વિનંતી પણ કરી હતી. આ ઉપસ્થિતિ થએલી ઉત્તમ તક રાધગુપ્ત અને તિબ્બરક્ષા નકામી જવા દે કે? મુખ્ય સચિવ અને આ બંને સુધીમની વિરુદ્ધ ઉછળેલી આ લોકસમુદ્ધની છોળ અધિકાધિક કેવી રીતે ઉછળે, તેનીજ વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. તેમણે વિવિધ યુક્તિ યોજી તમામ લોકમત રાજકુમાર વિરુદ્ધ ખળભળાવી મૂક્યો, છેવટે આ તમામ બીનાનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજકુમાર સુધીમને રાજવાડામાં રહેવાનું એ કડિન થઈ પડ્યું. સુધીમ પર રાજનો અત્યંત પ્રેમ હતો, પરંતુ તે હતો તેથી શું? ખળભળી ઉડેલી લોકગંગાને તેનાથીએ ખેંચી પકડાય એમ નહતું. ત્યારે પુત્રરક્ષણનો બીજો કંઈજ ઉપાય નથી એમ જાણી રાજાએ સુધીમને તક્ષશિલા તરફ રવાના કર્યો, અને પૂર્વે ત્વં સેનાપતિ તરીકે મોકલેલા રાજપુત અશોકને રાજધાનીમાં પરત આવવા હુકમ મોકલ્યો.

રાજાનો હુકમ પહોંચી તક્ષશિલાથી પરત પાટલિપુત્ર આવવાને અશોકને સુમારે એક મહીનો લાગ્યો, રાજપુત અશોક પાટલિપુત્રમાં આવી પહોંચ્યા પછી બે કે ત્રણજ દિવસમાં રાજા બિંદુસાર અને તેનો મુખ્ય સચિવ એકાએક મરણ પામ્યા. કોઈના મનમાંએ નહિ અને ચિત્તમાંએ નહિ. બંનેની તનદુરસ્તી પણ અતિશય આરોગ્ય; આવી સ્થિતિમાં મહારાજ અને મુખ્ય મંત્રી એકાએક કેવી રીતે મરણ પામ્યા તે કોઈનેજ સમજાય ના! તેમના મૃત્યુની ચર્ચા ચારે દિશામાં સપાટાવધ ફેલાઈ પરંતુ તેમના અકાલ મૃત્યુનો ભેદ કોઈથીજ ભાંગે નહિ. તેમના મૃત્યુની ચર્ચા જોરમાં શરૂ થઈ, પરંતુ કોઈથીજ તે ઉભયના અકાળ મૃત્યુનું કારણ શોધાયું નહિ.

ધીમે ધીમે નગરવાસી મંડળોમાં ચાલતી ચર્ચામાં કોઈ કોઈ સાવધપણે વિષ ! વિષ ! કહી એકમેકના કાન આગળ ગણગણવા લાગ્યા. ‘મહારાજને અને મુખ્ય મંત્રિને વિષપ્રયોગ થયો !’ એવી ઘેરઘેરથી ગલીકુચીમાંથી ગુપ્ત રીતે ચર્ચા શરૂ થઈ ખરી, પરંતુ તે વિષપ્રયોગ કોણે કર્યો તે બદલ કોઈનોજ તર્ક ચાલે નહીં ! સર્વ લોકો હોલેદીન જેવા થઈ ગયા.

એટલામાં લોકોના ખળભળેલા મનને એક નવીજ દિશા મળી, અને વિષપ્રયોગની વાતનેજ જાણે વિષપ્રયોગ થયો હોય તેમ તે જ્યાંની ત્યાં ઠંડી પડી ગયા જેવી જણાવા લાગી. એક એ દિવસમાંજ નવીન રાજના રાજ્યાભિષેકની મોજમાં આખું પાટલિપુત્ર શહેર ખૂબ રંગાવા લાગ્યું ! તે રંગમાં મિંદુસાર રાજ કેવો અને તેનો વિષ પ્રયોગ કેવો ! તેના આકસ્મિક મૃત્યુની વાર્તાએ જાણે લોપ પામી !

રાધાગુપ્તે ઉઘાડે છોગ અશોકને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેજ રાજનો મુખ્ય મંત્રિ થયો. અશોકની મુખ્ય પત્નિ પરિષ્વરક્ષિતાજ હવે રાજ્યની પટરાણી થઈ સિંહાસનના અર્ધ ભાગનીએ માલિક થઈ,

અશોકના રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવમાં પાટલિપુત્ર નગર ખૂબ રંગાર્ધ ગયું હતું. લોકોને શું ! તેમનાં મન જેમાં આનંદ પામે એવું કંઈપણ ‘નવીન’ તેમને મળ્યું એટલે થયું ! આ ઉત્સવ આગળ તેમને આગળ પાછળ, આગળઆગળ કંઈજ જણાતું નહતું આવી સ્થિતિમાં સાત આઠ દિવસ ગયા, અને રાજ્યાભિષેકના ધૂમધડાકાના આનંદતું હવે બચમાં રૂપાંતર થશે, એવાં ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં રાજકુમાર સુધીમ એકદમ ઉતાવળે તક્ષાશલાથી પોતાની વિજયી સેના લઈ પાટલિપુત્ર તરફ આગ્યો, અને તેણે એકદમ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો !

સમય ઘણો નોકપલ્લકનો હતો. રાજ અશોક મોટા સંકટમાં પડ્યો. તે જે કે મહા પરાક્રમી વીર હતો, તોપણ મેં બીજાનું ન્યાયી અધિકારનું રાજ્ય ખુંચવી લીધું છે, એ સમજ તેનાં મનને ખાતી હતી. આવી સ્થિતિમાં ભાઈ સાથે-સુધીમ સાથે સંગ્રામ કરવો કે

રાજ્યનો એકાદ દુકડો તેના મોં પર ફેંકી તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેના વિચારમાં તે પડ્યો. એકવાર તેને આ માર્ગ સારો લાગે, તો બીજી વાર તેને તે માર્ગ પસંદ પડે. કેમે કર્યો તેના મનનો હામ નિશ્ચય થતો ન હતો.

શહેરને ઘેરો ઘાવેલો હોવાથી કેનાપર ચડાઇ થવાનેએ વાર નહતી. મનનો નિશ્ચય થવો અને તે પણ અતિશય ઝટપટ થવો અત્યાવશ્યક હતો, અશોક રાજ્ય અસ્થિર ચિન્તે પોતાના મન સાથેજ **भवति न भयती** કરતો હતો એટલામાં તિબ્બેરક્ષા ત્યાં આવી,

પતિના મનની વિલક્ષણ અસ્થિરતા જોઈ તિબ્બેરક્ષા બોલી
“ મહારાજ ! તમારું મન ઘણુંજ અસ્થિર જણાય છે. ”

“ એ શું પૂછે છે ? પ્રસંગ કયો આવ્યો છે—”

“ ખરું છે ! હું એક ઉપાય સૂચવું ? દીન દાસીની હિંમત અદલ ખોટું તો નહિ લાગે ? ”

અશોક ખિન્નપણે હસીને બોલ્યો “ તું શું સૂચવવાની છે ? ”

“ મહારાજ ! હું જે તમારી જગાએ હોત તો આવા પ્રસંગમાં આવ્યા પછી આટલી અવધિમાં આગમાંનાં તમામ ફળ, ફૂલ, એટલુંજ નહિ પણ તમામ ઝાડ પણ પાર કરી નાખ્યાં હોત ! આગનો એ ધુમાડો ઉડાવી દીધો હોત ! કશાની વાત જોઈ નહોત અને ડાઘનો વિચારે લીધો નહોત ! ”

આ વેળા તિબ્બેરક્ષાના અવાજમાં જે એક પ્રકારની મર્દાની કઠિનતા હતી, તેના હાવભાવમાં જે અજબ દૃઢતા હતી, અને ફળ, ફૂલ તથા તમામ ઝાડ સાથે આખો આગ ફના કરી મૂકવાની અમાનુષ સૂચના કરવામાં તેના હૃદયની જે વિલક્ષણ ફૂર કર્કશતા જણાઇ આવતી હતી, તે સર્વનું આ વિલક્ષણ પ્રસંગે અશોકના હૃદય પર કંઈ અવર્ણનીય પરિણામ થઇ તેના મનમાં પણ વિલક્ષણ ફૂર દૃઢતા આવી.

થોડાક સમય સ્થિર દૃષ્ટિએ તિબ્બરક્ષા તરફ જોઇ અશોક દૃઢ સ્વરે બોલ્યો “ આ હું નીકળ્યો. આ વેળા તારીજ સલાહ મને બરાબર યોગ્ય લાગે છે. જ્યાં સુધી બાગમાં એક પથ્થુ ઝાડ ઉભું છે, ત્યાં સુધી હાથમાંની કુહાડી નીચે મૂકનાર નથી, એજ મારી પ્રતિજ્ઞા ! ”

એમ કહી રાજા અશોક શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઇ પોતાના મિત્ર સાથે આવી પહોંચ્યો, અને તેણે સુધીમ સાથે ઘેર સંગ્રામ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

અશોક એ અત્યંત પરાક્રમી હોઈ તે કાળનો તે એક અતિશય પંકાએલો વીર હતો. પાટલિપુત્રને ઘેરો ઘાલી એકેલા પોતાના ભાઈના સૈન્ય પર તે વકરાએલા વાઘ પ્રમાણે તૂટી પડ્યો. તે વેળા જે ધન-ઘેર સંગ્રામ થયો, તેમાં અશોકે અવર્ણનીય પરાક્રમ દાખવ્યું. તેના અલૌકિક ભૂજબળથી આખું શત્રુસૈન્ય નિસ્તેજ થઈ ગયું, અને જોત જોતામાં પરાજય પામી ચોતરફ નાસી છૂટ્યું. આ લડાઈમાં સુધીમનો પરાજય થઇ તે રણાંગણમાં ફાર થયો.

તે પછી ચંદ્રગુપ્તના વંશ પૈકી ગર્ભસ્થ બાળક પર્યંતના સર્વનો ક્રૂરતાથી એક સરખો સંહાર કરી અશોક વિશાલ અને વિસ્તીર્ણ મગધના સામ્રાજ્યનો એકજોજ અધીશ્વર બન્યો. સામ્રાજ્યપર જેનો તત્કાલ અધિકાર પહોંચ્યો એવો એક પથ્થુ જીવ અશોકે જીવતો રાખ્યો નહિ. નહિ કહેવાને, તેની માતા મહારાણી દેવી સુભદ્રાંગીએ અતિશય કાઢાવાલાથી હાથપગ પડી વિનંતી કરી તેથી પોતાના નાના ભાઈ વીતાશોકને જીવતો છોડવા અશોક જેમ તેમ કરીને એકવાર કબૂલ થયો; પરંતુ આ વેળા તિબ્બરક્ષા એક શીકર રાખ્યા વિના રહી નહિ. કુમાર વીતાશોકને ધર્મબ્રથ કરી બૌદ્ધ મઠમાં પૂરી રાખવો, એવી તેણે પોતાના પતિને સલાહ આપી. તેની સૂચના પ્રમાણે રાજકુમાર વીતાશોક શાક્યબિશ્નુક થઈ પૈંડૂવર્ધન નગરમાં બિક્ષા માગી પોતાનું આયુષ્ય કુટિન કરવા લાગ્યો.

[૨]

આવી રીતે અશોક રાજ થયો, અને તિબ્બરક્ષા રાણી થઇ. ગમે તેવી પણ તે હજમની છોકરી અને તેનાં લગ્ન પણ કંઈ પ્રસિદ્ધ રીતે થયાં ન હતાં. તેથી પટ્ટરાણી થઈ શકી નહિ; પણ તે પટ્ટરાણી થશે એવું જ્યોતિષીએ પણ ક્યાં ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું ? આથી તિબ્બરક્ષા જે કે પટ્ટરાણી થઇ નહિ, તોપણ તેને તે બદલ વિશેષ કંઈ લાગ્યું નહિ.

મનમાંનો જે હેતુ સાધવા માટે તિબ્બરક્ષાને નાનપણથી શાંતદિવસ કાળજી લાગી રહી હતી, જે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી તેની ભૂખ, તરસ, અને ઉંઘ ઉડી ગઈ હતી, જે હેતુ આગળ ધર્માધર્મ, અને પાપપુણ્ય એ સર્વે એક સરખાં તુચ્છ લાગતાં હતાં, અને જેને માટે કોઈ પણ દુષ્કર્મ કરાવવાને તે આગળ પાછળ જોતી નહતી, તે તેનો હેતુ તો એકવાર સિદ્ધ થયો. અશોક અને તિબ્બરક્ષા પૃથ્વીમાં સર્વેથી ઉંચા પદપર વિરાજમાન થયાં. આપણા હેતુ પૂર્ણ થયા, એ આનંદની નીશામાં કેટલાક દિવસ ગયા. ક્રમે ક્રમે રાજ્યપદ અને રાણીપદ જુનાં થઇ તેમાંની મોજ ગઇ. હવે તેમનાં મનને કંઈ વિચાર કરવાની શક્તિ આવી અને તેવું કરવાને શાંત અવસર પણ મળ્યો.

વિચાર કરતાં કરતાં બંનેને જણાઈ આવ્યું કે સર્વ કંઈ થયું, પરંતુ તેથી ખુદ આપણું હિત શું થયું ? આટલાં કષ્ટ વેડી આટલા લોકોનો સત્યાનાશ કરી, અને આટલા આત્મેષ્ટમિત્ર બાંધવોનો ભયંકર પ્રાણ નાશ કરી, આ ઉચ્ચ પદપર અમે આરૂઢ થયાં; પરંતુ તેથી અમને શું મળ્યું ? અમને શું મળ્યું ? આ અશોકના પ્રશ્નનો અર્થ ‘મને પાર-માર્થિક લાભ શું થયો ?’ એવો હતો.

અશોકના મનમાં જે આ ભાવના ઉદય પામી તેવું પરિણામ બૌદ્ધધર્મનો આશ્રય લેવામાં આવ્યું, અને તેથી ‘અહિંસા પરમો

ધર્મ: ' ના શ્રેષ્ઠ તત્વોનો એક સરખો પ્રચાર થતો ગયો. પણ તિષ્ઠ-
રક્ષાની તે નિંદા બાવનાનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે પતિ પર તેનું
મન રમણ કરતું ચાલ્યું. પતિની ઉંમર યશ છે, તે રાજકાર્યમાં
હંમેશાં નિમગ્ન રહે છે, અને તે સિવાય હવે તે ઔદ્ધર્મનો પ્રચારક
થયો છે ! આવા વયોદ્ધ નારસ પતિ પાસેથી હવે આપણને સ્ત્રી
જન્મનું ખરું સુખ મળવાનું નથી, એવી તિષ્ઠરક્ષાની પૂર્ણ ખાતરી થઈ.

એજ વેળા ત્રિભુવનનેએ મોડ પમાડનારું સૌંદર્ય ધારણ
કરનારો કુણાલ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. કુણાલની સ્તિગ્ધ, સ્થામળ, અને
હિંજવળ દૃષ્ટિ જોઈને તો તે ખુબજ મોહ પામ્યો. તે પ્રાપ્ત થાય તે
માટે તે નાના પ્રકારનાં પ્રયત્ન કરવા લાગી. કાંચનમાળાનું અપાર
સુખ તેને વિષ જેવું લાગવા માંડ્યું. તિષ્ઠરક્ષા ગુપ્તપણે કુણાલનો
પાછળ પાછળ ફરવા લાગી. તે પ્રમાણે આજે સાયંકાળે તે કિડશૈલ
પર ઉભી રહી કુણાલ અને કાંચનમાળાનું માલામધન એક દ્રષ્ટિએ
જોવામાં દંગ થઈ ગઈ હતી. તેથીજ કાંચનમાળાનો પુષ્પાલંકાર ચોરી,
રંગભૂમિ પર મારપત્નીના વેશે કુણાલની પત્ની થઈ તે એકાએક
પ્રગટ થઈ, અને તેથીજ અતિ નિર્લજ્જ બાવથી પોતાનું મન અને
પ્રાણ કુણાલને ચરણે સમર્પણ કરવાને તે તૈયાર થઈ.

કુણાલ અને કાંચનમાળા બંને પોતાના મહેલ તરફ વળ્યાં. આપણા પર કંઈ પણ જમરું સંકટ એકદમ આવી પડવાનું છે, એવી બંનેના મનને ચિંતા લાગી રહી હતી. પરંતુ આપણા પર જે ભયંકર સંકટ આવવાનું છે એવું તેમને લાગતું હતું તેનું પરિણામ, સદ્ધર્મના પ્રચારની દૃષ્ટિએ અતિશય સુખકારક થશે, અને તેથી સદ્ધર્મના તત્વને કેટલીક પુષ્ટિ મળશે, એવીએ તેમના મનને પૂરેપૂરી ખાતરી થતી હતી.

તે બંને મૂળે મોઢે ચાલતાં હતાં. થોડાજ વખતમાં તેઓ ‘કાંચન-કુટીર’ ના દરવાજા પાસે આવી લાગ્યાં. દરવાજા કિંચિત્ ઉઘડતાંજ તેની સામેના દરવાજાના ઉપલા ભાગ ઉપરથી એક ભૂર્જપત્ર ધીમે ધીમે ઉડી આવી જમીન પર પડ્યું.

કુણાલે તે આશ્ચર્યથી હાથમાં લઈ તે પર થું લખ્યું છે તે જોયું. ભૂર્જપત્ર પર નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

‘તમારા મેળાપની આજે વિશેષ જરૂર છે, માટે તિષ્ઠ્યરક્ષાની કુંજમાં તમે મને એકવાર જરૂર આવીને મળો. પ્રયોગ થયા પછી હું ત્યાં તમારી રાહ જોઈશ.’

ભૂર્જપત્ર પરના અક્ષર કાના હતા તે કુણાલ ઝટ સમજ્યો.

“કાનો પત્ર ?”

“મહાદેવીનો. કાંચન ! પદ્મમહાદેવી પરિષ્પરક્ષિનાએ મારું સ્મરણ કર્યું છે. માટે હું તેને હમણા ઉભો ઉભો મળી આવું.”

“મહારાણી સાહેબ પાસે જાઓ છો ? આટલી રાતે તમને મળવા બોલવવાની તેમને શી જરૂર પડી હશે વાર ?”

“જો આ તેમનીજ ચિઠ્ઠી તેણે મને બોલાવ્યો છે, માટે તેની આજ્ઞા માથે ચઢાવી મારે જવું જોઈએ. મને ઘણીવાર નહિ લાગે. તું કંઈપણ શીકર કર મા.” એમ કહી કુણાલ તિષ્ઠ્યરક્ષાની કુંજ તરફ જવા નીકળ્યો.

કુણાલ ગયા. પછી કાંચનમાળાના મનમાં બીજાનું વિચાર રમવા લાગ્યા. રાજવાડો એટલે સર્વ વાસ્તવિક સુખનો ભંડાર પશુ ત્યાં જોઈએ છીએ તો ક્ષયની બાવના, વિયોગની કલ્પના અને અધર્મનું સામ્રાજ્ય ! એ કરતાં આ વનમાંથી તે વનમાં ભટકી આયુષ્ય પુરું કરવું શું ખોટું ? આવો વિચાર કરતી કરતી કાંચનમાળા પોતાના શયનગૃહમાં પ્રવેશી.

કુણાલ ઉતાવળો ઉતાવળો આવી કુંજગૃહમાં પેડો. અંદર જુએ છે તો શું ? કશે કાંઈ નહિ. એ જોઈ તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. ત્યાંજ રહી તે પદ્મહારાણીની રાહ જોવા લાગ્યો.

[૨]

વાચકનો તર્ક ખરો છે. આ સધળા અનર્થનું કારણ તિષ્ઠરક્ષાનું પદ્મહારાણી પરિપરક્ષિતાના મહેલમાંથી આ ચિટ્ટી તેણેજ ચોરી આણેલી. પત્ર ગુપ્ત હતો તેથી તેપર નામ ગામ વગેરે કંઈ નહતું. તે પત્ર ચોરી આણ્યા પછી તિષ્ઠરક્ષાએજ તે કાંચનકુટીરના દરવાજા પર ગુપ્ત્યુપ મૂકી દીધો. પ્રયોગ સમાપ્ત થયા પછી આ ચિટ્ટી આપોઆપજ કુણાલની નજરે પડશે અને તે આ યુક્તિથી કુંજમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ, એવો તેણે તર્ક કર્યો હતો. કુંજમાં કુણાલનો મેળાપ થયો કે આપણો હેતુ સહજ સિદ્ધ થઈ જશે, એવીએ તેની કલ્પના હતી.

પરંતુ માણસનો હેતુ હમેશાંજ આગળથી કરી મૂકેલી યોજના પ્રમાણે સધાય છે જ એવું કંઈ નથી. તિષ્ઠરક્ષાના કાર્યક્રમમાં એક મોટું વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું. પ્રયોગ પૂર્ણ થયા પછી રાત્રીએ તેને કહ્યું “ પ્રિય તિષ્ઠરક્ષા ! તેં આજ દિક્ષા લઈ મને અત્યંત સંતુષ્ટ કર્યો છે. આજની રાત હું તારાજ મહેલમાં ગાળીશ ! હું આજે તારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. ”

મહારાજનું એ બાવણું સાંભળી પાપી તિષ્ઠરક્ષાના પેટમાં ભયનો ભડકોજ થયો ! પરંતુ મોં પર ભયનું કે ત્રાસનું બીજકુલ ચિહ્ન ન જતા-

વતાં, ઉલટી ચહેરા પર આનંદની છટા પસારી તે પ્રેમાતુર સ્વરે બોલી
“ મહારાજ ! આજ દાસીનું મોટું ભાગ્ય ઉઘ્ય પામ્યું ! દીનદાસી પર
મહારાજનો મોટો અનુમહન થયો ! દાસીને આ કરતાં અધિક કૃપાની
અપેક્ષા નથી ! ”

તિષ્પરક્ષાએ આ વેળા પોતાના ચહેરા પર, હાવભાવમાં અને
સ્વરમાં જેટલો ઉત્કાર આનંદ બતાવ્યો, તેટલુંજ ખરું જોઈએ તો તેને
અંદરથી દુઃખ થયું હતું. અશોકના આ પ્રસ્તાવથી તે મોટા સંકટમાં
સપડાઈ ગઈ ! પોતાને પોતાના મહેલમાંથી કેવી રીતે ઝટ છટકવાનું
બનશે, તેનાજ વિચાર તેના મનમાં હવે રમવા લાગ્યા. આ વેળા
તેને મહારાજપર ધણી ગુસ્સો છૂટ્યો, અને તે મનમાં ને મનમાં
તેપર ખૂબ આંગળાં ફેંડવા લાગી.

મનુષ્ય મનમાં ને મનમાં પોતાના ઉત્કટ વિચાર ગમે તેટલા
છુપાવ છુપાવ કરે, તો પણ તેનાં ચિત્ત કોઈ ન કોઈ રીતે પણ
ચહેરાપર કે અન્યત્ર પ્રગટ થયા વિના યોડાંજ રહે છે ! તિષ્પરક્ષાના
મનમાં ચાલેલી વિકારની ગરબડ, રાજના લક્ષમાં થોડી બહુ આવ્યા
વિના રહી નહિ.

અશોક દાસીને બોલ્યો “ પ્રિયા ! તારી આવી ગભરાએલી સ્થિતિ
એકાએક કેમ થઈ ? હું તારા મહેલમાં આવવાનો છું તેથી આટલી
કાવરીઆવરી થઈ જવા જેવું શું છે ? કહે. કહે, હું આજ તારા
મહેલમાં આવીશ તેથી તારું મન આટલું ગભરાઈ ગયું છે, કે તારા
મનની આવી અમત્કારિક સ્થિતિ થવાને બીજું કંઈ કારણ છે ? ”

અર્ધસ્કુટ સ્વરે તિષ્પરક્ષા બોલી “ ન-ના-નહિ. તેવું કંઈ કારણ
નથી. મને લાગતું હતું—”

“ શું લાગતું હતું ? ” રાજાએ તેના મુખમંડળ તરફ સિનગ્ધ
પ્રેમ-દૃષ્ટિએ જોઈ કૌતુકથી પૂછ્યું.

તિષ્પરક્ષાની બુદ્ધિ અત્યંત દુષ્ટ ! ધર્માધર્મનો, અને સત્યાસત્યનો
તેને કંઈ વિધિનિષેધજ ન હતો. પોતાના પાપી દુષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે
તેણે આ પ્રસંગે પોતાના ધર્મનુંએ બળિદાન અપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે અત્યંત ગંભીર સ્વરે બોલી “ મહારાજ આગળ હું એક નમ્ર ચિનંતી કરવાતી છું—પણ મહારાજને ગુસ્સો નહિ આવે તો—”

શું ? શું ? તું મને શી આજ્ઞા કરવાની છે ?”

મહારાજ આ શું બોલો છો !” કિંચિત્ હસી, પતિ તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઇ તિષ્પરક્ષા બોલી “ શું ? આ દાસી રાગધિરાજને આજ્ઞા કરે ? !”

“ પ્રિયા તિષ્પરક્ષા ! આ અશોક રાગધિરાજ ખીજનો ! તારો તો હું દાસજ ! આ દાસ તો હંમેશાં તારી કૃપાદષ્ટિનીજ યાચના કરે !”

“ વાર તેમ કાં ન હોય ! મહારાજને આજ એવી ચિતંતી—”

“ ચિનંતી નહિ, આજ્ઞા—”

“ મને મારા મનમાં આજ એવું લાગી રહ્યું છે. કે આજે આપણે બીલકુલ ઉંઘજ લેવી નહિ—”

“ એટલે ?” અશોકે જરા આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ મહારાજ ! મેં આજપણથી આજ પર્યંતનો કાળ કેવળ અસદ્ધર્મમાં ગુમાવ્યો; કદી દેવનાં દર્શન કર્યાં નહિ, કે ધર્મની પરવા કરી નહિ; તે બદલ આજ મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. આજ મેં સંધર્મની દિક્ષા લઈ જન્મનું સાર્થક કર્યું, ત્યારથી એક વિચાર મારા મનને જરાએ છોડતો નથી.”

“ તો પછી તારું કહેવું શું છે ?”

“ બીજું કંઈ નહિ. રાજવાડામાંના અને શહેરમાંના મકાના દર્શન કરવામાં અને દેવને નમસ્કાર કરવામાં આજની દિક્ષાની પવિત્ર રાત ગુમાવવી, એટલીજ એક ઉત્કટ ઇચ્છા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે.”

અશોકના આનંદની સીમાજ રહી નહિ. તે આનંદના બહારમાં તિષ્પરક્ષાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ અશોક બોલ્યો “ પ્રિયા તિષ્પરક્ષા તારો આ સંકલ્પ અતિ ઉચ્ચ છે. અતિશય યોગ્ય છે. આ પ્રસંગે તારા મુખમાંથી આ ઇચ્છા સાંભળી મારા હૃદયને કેટલો-કેટલો

આનંદ થયો છે. શું કહું! વાસ્તવિક જોઈએ તો આજ આપણી દિક્ષાનો પરમ પવિત્ર, પરમ મંગળ દિવસ! મારેજ તારી પાસે આવી કોઈ પણ પવિત્ર ઇચ્છા પાર પડાવવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેમ ન કરતાં હું તારા મહેલમાં આવું છું એમ કહ્યું. દેવી! તેં મારી ભૂલ તરતજ સુધારી. તે માટે તારા મારાપર કેટલા ઉપકાર થયા તે શી રીતે કહું! બહે! થયું તે થયું. આજ, આજે તારીજ ઇચ્છા પ્રમાણે થયું છે. તું દેવદર્શને જા. આજે હું તારા મહેલ તરફ નથી આવતો. હું મારાજ મહેલ તરફ જઈ છું—”

“નહિ, નહિ, નહિ!” તિષ્ઠ્યરક્ષા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી. “એમ તે કંઈ થાય કે મહારાજ?”

“ત્યારે?”

“હું આજે આપને આપના મહેલ તરફ નહિ જવા દઉં.”

“તો?”

“તો શું? પતિ એજ સ્ત્રીનું પરમ દેવત! તેની આગળ અન્ય દેવદેવતાની તેને શી કિંમત? મને આજે પતિચરણનાં દર્શન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયાં છે તો તે છોડી શું કરવા અન્ય દેવતાનાં દર્શન કરવા બેસું? હું આજે તમને બીજે ઠેકાણે નહિ જવા દઉં! મારે મહેલેજ આસો. ત્યાંજ હું આપના ચરણની સેવા કરતી બેસું. મને તમારા ચરણ આગળ મઠની ને દેવતાની કંઈ કિંમત છે?”

તિષ્ઠ્યરક્ષાના આ માયાવી ભાષણથી રાજા સાહેબ ખૂબ હાલી ઉઠ્યા. પ્રિય પત્નીની ખરી કિંમત આજે આપણને સમજાઈ એમ તેને લાગવા માંડ્યું. તિષ્ઠ્યરક્ષા એટલે આ બોક્તી એક દેવતાજ, અને આપણને પાવન કરવા માટેજ આપણા તરફ આવી છે, એમો તેનો પ્રભુ વિશ્વાસ બેઠો. અશોકને તેના તરફ આદર અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયાં.

તિષ્ઠ્યરક્ષા! તું એમો મને તેમ વિચાર મા કર. હું આજે નહિ પણ કાલે તારા મહેલમાં આવીશ. દેવના દર્શન કરવાના તારા પવિત્ર વિચારની આડે આવું તો મને પાપ નહિ લાગે?”

“વાહ! એ શું બોલો છો! આપને પાપ લાગશે? દેવોને કદી પાપનો સ્પર્શ થાય ખરો કે?”

“નહિ પ્રિયે! તારી ધર્મબુદ્ધિને કંઈ પણ અવરોધ કરવો એવી બુદ્ધિ હવે મને થતીજ નથી. તે કરતાં—”

“હરિ, હરિ! આજ તો મોડુંજ સંકટ આવ્યું! હું કહું છું આમ કરો—”

“કેમ વાર?”

“આજ તો હું આપને કેમે કરી છોડવાની જ નથી. આજ તો આપ મારાજ મહેલે ચાલો! હું આમને આમ મઠ અને દેવનાં દર્શન કરી આપનાં ચરણના દર્શન માટે દોડતી આવું છું, એથી મારા હેતુને બાધ આવે નહિ અને આપના ચરણની સેવાનો એ અંતરાય પડે નહિ. સર્વ દેવના દર્શનથી અને પતિદેવની ચરણસેવાથી મારાં સર્વ પાતક બળી જઈ સદ્ધર્મની દિક્ષાનો એ મને વિશેષ અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.”

“વાહ! બહુ સરસ યુક્તિ કાઢી! તારી આ વ્યવસ્થા મને અતિશય પસંદ પડી. તિષ્ઠરક્ષા! આજથી તું મારા જીવનો જીવ, પ્રાણનો પ્રાણ! બસ? આજે તારી ખરી કિંમત મને સમજાઈ!

રાજા તિષ્ઠરક્ષાના મહેલ તરફ નીકળ્યો અને તિષ્ઠરક્ષા પણ તેની સાથે ચાલી.

[૩]

અશોક રાજા તે દિવસના માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમથી અતિશય થાકી ગયો હતો. તિષ્ઠરક્ષાએ તેને પોતાના મહેલમાં આણી સુવાડ્યો, અને પગથાંપી કરવા માંડી. રાજાને ઉંઘ આવતાં જરાપણુ વાર લાગી નહિ. જોત જોતામાં તેની આંખ લાગી ગઈ, તેને ઉંઘ આવી ગઈ છે, તિષ્ઠરક્ષાને ખાતરી થતાંજ તે ઊડી, રાજાના શાંત ચહેરા તરફ તેણે એક વાર નીરખી જોયું, તે હળવે રહીને મહેલ બહાર પડી, અને પોતાની કુંજ તરફ ઝડપથી નીકળી.

તે પૂર્વે કુણ્ણાસ તે કુંજમાં આવી બેઠો હતો. ઠરાવ પ્રમાણે હવે પરિષ્વરક્ષિતા આવશે એવો વિચાર કરતો તે કેટલોક સમય ત્યાંજ એસી રહ્યો. પણ પછી પણ અને ઘડી પછી ઘડી વીતવા લાગી. તોપણ કુંજ તરફ કોઈજ આવ્યું નહિ! કોઈએ આ મારી પાકી મશ્કરી કરી છે એમ તેને લાગ્યું. કુંજમાં વાટ જોઈ જોઈ તે અતિશય કંટાળ્યો. કેટલાક વખત પછી મનના ત્રાસની સીમા રહી નહિ, ત્યારે હવે તો આપણા મહેલ તરફજ જવું, એવો વિચાર કરી તે ગિડયો.

એટલામાં કુંજમાં કોઈનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. કોઈ પણ આવે છે ખરું, એવું લાગનાથી કુણ્ણાસ જરા શાંત થયો, આવનાર માણસ પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યું. કુણ્ણાસ અત્યંત ઉત્કંઠાથી સામે જુએ છે તો શું ? પાપિણી તિષ્વરક્ષા સામે ઉભી!

તિષ્વરક્ષા દૃષ્ટિએ પડતાંજ કુણ્ણાસના પગતળીઆની આગ મસ્તકે જઈ ઠેપી! તે કોઈથી નખશિખ કંપવા લાગ્યો.

“કેમ કુમાર ?” તિષ્વરક્ષા હસતી હસતી બોલી.

તિષ્વરક્ષાનું આ નિર્લજપણું જોઈ તેને હવે કહેવુંએ શું, એ કુણ્ણાસને સમજાય ના! તેનો ક્રોધ ખૂબ ભડકી ગિડયો, તોપણ યથાસાધ્ય આત્મસંયમન કરી તે બોલ્યો “ત્યારે આ કૃત્ય આપતુંજ લાગે છે ?”

“કયું કૃત્ય ?” તિષ્વરક્ષા હસીને બોલી.

“મને આટલી રાતે અહીં બોલાવવાનું !

તિષ્વરક્ષા કંઈજ બોલી નહિ. માત્ર તે નિર્લજપણે હસી.

“મને બળતુંજ સમજતી, મને આટલી રાતે કાણે બોલાવ્યો ? મને ફસાવવાનું કારણ શું ? તેંજ આ બધું કયું કે ?”

કુણ્ણાસનો સંતાપ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ તિષ્વરક્ષાને હસવુંએ જોરમાં આવવા લાગ્યું. મોં પર પાલવનો છેડો ધરી તે કુણ્ણાસ તરફ વક્ર દૃષ્ટિએ જોતી હસ્યાજ કરતી હતી.

હવે કુમારના સંતાપની આંચ અધિક ચઢાવવામાં કંઈ અર્થ નથી, એવો વિચાર કરી તે નિર્લજ્જ બોલી “કુમાર ! એ કૃત્ય મારેજ !”

“ શું તારૂં ? ”

“ હા મારૂં ! દેવી પરિપ્પરક્ષિતાનો પત્ર ચોરી આણી તે તારા મહેલના દરવાજા પર ધીમેથી મૂકી દાઢો. તે પત્ર ચુપ્ત હોવાથી તે પર કોઈનો પતો બતો લખેલો નહતો, તેથી એ મને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડ્યો. મને જોઈએ તેવી તક મળવાથી મારો હેતુ પાર પાડવાને તેની ઉત્તમ મદદ મળી ! ”

“ પાપી-દુષ્ટ ? — ” સંતાપેલો કુણાલ મનમાં જ બસ્યો.

“ તે ગમે તે હો, ” તિષ્પરક્ષા બોલી “ મેં આટલું શા સારું કર્યું તે ધ્યાનમાં લે. મેં આટલી આખી ખટપટ કેમ કરી ? આ બધી વંચના, ચોરી, લુચ્ચાઈ વગેરે કરવાનું મને શું કારણ ? કુણાલ ! એ બધું મેં કેવળ તારા માટે—માત્ર મને તારી પ્રાપ્તિ થાય તેટલા માટે કર્યું. કુમાર ! મેં તારા સારૂં આટલું બધું કર્યું, તોપણ મારા માટે તારું મન કંઈ જ વ્યવસ્થા નથી ? ”

કુમાર કંઈ જ બોલતો નથી.

થોડી વાર કુણાલના ઉત્તરની રાહ જોઈ તિષ્પરક્ષા આગળ બોલવા લાગી “ કુણાલ ! મેં તારે માટે શું કરવાનું બાકી રાખ્યું છે ? મારું દુર્દૈવ કેવું છે ! મહારાજની સવારી આજે જ મારા મહેલમાં આવવાની હા ધરી બેઠી. તેમને જોમ તેમ કરીને સુવાડ્યા, અને બરાબર ઉંઘી ગયા છે એમ જોઈ આ કુંજ તરફ દોડતી આવી. કુમાર ! આ પતિ વંચના તારે માટે હોં, તારે માટે ! છતાં તને મારી કંઈ જ દયા આવતી નથી કે ? કઠોર ! તું આટલો નિર્દય કેમ થયો ? ”

આ પાપી સ્ત્રી સાથે એક શબ્દ બોલવો એ મહત્ત્વાપ છે, એ કુણાલને લાગવા માંડ્યું. કોઈ અંદરને અંદર ઉઠી ઊઠવાથી ખોતાનું ઉર ફાટી તેના કકડે કકડા થઈ જાય છે કે શું એવું એ તેને લાગવા માંડ્યું. ચહેરો લાલ ખુંદ થઈ ગયો અને કપાળ પર આંટીનું જાળું પસર્યું.

“ કુમાર ! મારી સાથે, એક શબ્દ તો બોલ ! આટલો નિષ્ઠૂર કેમ થયો ? ”

હવે અહીં રહેવામાં કંઈ સાર નથી' એમ વિચારી કુણાલ મૂઝે મોઢે કુંજમાંથી બહાર પાડવાના હેતુથી દરવાજા તરફ નીકળ્યો. વાઘ હાથમાંથી છટકે છે, એવું જોઈ તિષ્ઠરક્ષા વેગથી દરવાજા પાસે આવી, અને તેણે હાથ પસારી કુણાલને ઝટ અટકાવ્યો.

“કુમાર ! હું તને એમ જવા દેનાર નથી—”

“રસ્તો છોડ—મારો રસ્તો છોડ !” કુમાર સંતાપથી અકળાઈ બૂમ પાડી બેઠો.

“નહિ—કુણાલ ! કપટ બમેને હોય, પણ તેથી ફસાઈને તું અહીં આવ્યો છે. તું એક વાર મારા તાબામાં સપડાયો છે, તો એમ કંઈ હું તને છોડવાની નથી.”

“પણ તારા મનમાં છે શું?”

મારા મનમાં શું છે, તે તું મૂઝે મોઢે સાંભળે તેટલા માટેજ તને ફસાવીને હું આટલી રાતે અહીં લાવી છું.” તિષ્ઠરક્ષા ખડખડ હસીને બોલી.

કુણાલ કંઈ પણ ન બોલતાં જવા લાગ્યો. તે જોઈ તિષ્ઠરક્ષા જરા કરડા સ્વરે બોલી “કુણાલ ! અત્યાર સુધી મેં તારી વીનવણી કરી—મારા કહેવાની તું તુચ્છતાથી અવહેલનાજ કરશે કે ? ગમે તે થયું પણ હવે તારો છુટકો નથી, એ પકડું સમજ. તું મારું નહિ સાંભળશે તો બૂમ પાડી બેઠીશ. મહારાજ ઉંઘમાંથી બળભળી જાગી જાય એટલા મોટા અવાજથી બૂમ પાડી બેઠીશ ! બોલ કુણાલ ! બોલ તુંજ કહે કે હું શું કરું ? મારું તું સાંભળશે કે નહિ ?”

બિચારો કુણાલ મોટા સંકટમાં સપડાયો. એ પ્રસંગે શું કરવું તે તેને સૂઝે નહિ ! તે તે પાપી સ્થાનમાંથી ક્યારનો નીકળી ગયો હોત પરંતુ તિષ્ઠરક્ષાએ દરવાજા આડે આવી તેનો માર્ગ રોક્યો હતો. તેના અંગ પર હાથ નાખી, તેને બળપૂર્વક દરવાજા આગળથી દૂર કરી નીકળી જવાને તે મનમાં કયવાનો હતો. કોપથી તેનું આખું શરીર બળવા લાગ્યું.

તે બ્રમ પાડી બોલ્યો “કહે—તારે જે કહેવું હોય તે કહે—પરંતુ મારા શરીરને સ્પર્શ પણ કરીશ નહિ !”

હાથમાં સપડાએલા ઉદર સાથે બિલાડી જે પ્રમાણે રમે છે, તે પ્રમાણે તિષ્ઠરક્ષા કુણાલના હૃદય સાથે રમતી હતી. જરાક હમીને તે બોલી “તો પંછી સાંભળ. પણ તે આગમ્ય મારે તને એક પ્રશ્ન પૂછવો છે.”

કુણાલે પ્રશ્નસૂચક મુદ્રાથી તેની તરફ જોયું. તે કંઈજ બોલ્યો નહિ.

“મહારાજ પર મારી કેટલી સત્તા છે તે તું જાણે છે કે ? મને લાગે છે કે મારા પ્રયત્ન પ્રતાપની તને ચથાર્થ ખાતર નથી. હાલમાં રાણીવાસમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી કરતાં મહારાજને હું વધારે વહાલી થઈ પડી છું. મહારાજ એટલે એક મારા હાથમાંનું રમકડું હું કહું તેજ પૂર્વ દિશા, સમજ્યો ? કહે કુણાલ ! તને શી ઇચ્છા છે ? તને ક્યો દુષપ્રાપ્ય પદાર્થ અથવા માનમર્તબો જોઈએ છે ? તારી ઇચ્છા કયા વૈભવ પર થઈ છે ?”

“હું પૂર્ણ નિરિચ્છ છું—હું તારી પાસેથી એક પણ અનુગ્રહ માગવા ઇચ્છતો નથી.

તિષ્ઠરક્ષાએ પોતાનો સુંદર અધર—ક્રોધથી કિંચિત્ ચાલ્યો. તે બોલી “તેમ હોય તોએ હરકત નહિ. મારી વિનંતી મૂગે મોઢે આન્ય કર, નહિ તો—”

“નહિ તો શું થશે ?”

“જરૂર પડતાં મહારાજ પરની મારી મોહિનીનો પેંચ હું અધિક મજબુત કરીશ. અને તે સાધનથી તારો અને તારી કાંચનમાલાનો સત્યાનાશ કરી નાખીશ ! કુણાલ ! તને મારા સામર્થ્યની કલ્પના નથી ?”

કુણાલની શાંત ગંભીરતાં પરત આવી, તે દૃઢ સ્વરે બોલ્યો “તારે જે કરવું હોય તે ખુશીથી કર—પરંતુ હાલ મારો રસ્તો છોડ એટલે થયું.”

ધમકાવણીના સ્વરે તિષ્ઠરક્ષા બોલી “કુણાલ ! તારો એજ નિશ્ચય કાયમ થયો ?”

“ કાયમ-કાયમ-કાયમ ! મને હવે વધારે છળ નહિ. ”

“ તો પછી પાકું લક્ષમાં રાખ-કે આજથી આ તિબ્બરક્ષા તારી કટ્ટી શત્રુ બની ! આ રાજવાડામાં એક ત્રિપ્તમય નાગણ તને ડાંખ દેવા અટપ્રહર તલપી રહી છે, એ વાત તું એક ક્ષણ પણ વીસરતો નહિ ! ”

“ નહિ વીસરું ! મને હવે જવા દે. તારી ધમકાવણીથી હું ઝરતો નથી. બીજું કંઈ કહેવાનું બાકી છે ? ”

“ નહિ ! ” તિબ્બરક્ષા ક્રોધથી જૂમ પાડીને બોલી “ તારે એક દિવસ મારી સન્મુખ આવીને ઉભા રહેવું પડશે, એ પણ તું ભૂલતો નહિ ! ”

“ નહિ ભૂતું ! જે વખતે જે કંઈ મારે કરવું પડશે તે હું જરૂર કરીશ. હવે તને એકજ વિનંતી છે. ”

“ શી ? ”

“ મારો માર્ગ છોડ-હાથ એટલોજ અનુગ્રહ મારાપર કર ! ”

આ અપમાનથી તિબ્બરક્ષાના ક્રોધને સીમા રહી નહિ. તે ક્રોધમાં ઉછળી કુણાડને કંઈ કહેવાની હતી, એટલામાં દૂર કોઈક માણસનાં પગલાં સંભળાયાં. દેવી પરિબ્બરક્ષિતા તે કુંજ તરફ આવતી હોવી જોઈએ, એવો તર્ક તિબ્બરક્ષાએ સહજજ કર્યો. તરતજ તે એક નિબિડ લતાની ઓથે લપાઈ. જતાં જતાં તે કુણાડને ઉદ્દેશી ધીમેથી બોલી “ તું હવે અહીં રહેતો નહિ. અહીંથી સપાટાખંધ નાસી જ ! ”

મકરણ હસમું.

ઉત્તમ શિકાર !

કુંજ તરફ આવનારાં માણસ એક નહિ પણ બે હતાં. થોડી પળમાંજ તે બંને કુંજમાં આવી ઉભાં. તિષ્વરક્ષાએ જોયું, તો એક પદ્દેવી પરિષ્વરક્ષિતા અને બીજો બ્રાહ્મણ મહામાત્ય જણાયાં.

હતાગૃહમાં આવતાંજ પરિષ્વરક્ષિતા બોલી “અમાત્ય ! આજે શી શી હકીકત બની તે તો કહો.”

મહામાત્યે તે દિવસે બનેલી તમામ સવિસ્તર હકીકત મહાદેવીને કહી. તે હકીકતમાં, રાણી તિષ્વરક્ષાએ બૌદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લીધી. એ ભાગ ન્યારે દેવીએ સાંભળ્યો, ત્યારે તો તે આશ્ચર્યમાં કુબ્બીજ ગઈ.

અંગપર રૂંવાં ઉભાં થયાં જેવું કરી મહાદેવી બોલી “શું કહો છો મહામાત્ય ? દેવી તિષ્વરક્ષાએ બૌદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લીધી ?”

“હા, મહાદેવી ?”

“ભણ માણસ ! આ બોલો છો શું ? તિષ્વરક્ષા બૌદ્ધ થઈ ? અહો, તિષ્વરક્ષા એટલે અમારો જમણો હાથજ ને ?”

અમાત્ય થોડીવાર નીચું ધાલી રહ્યો. પછી તે બોલ્યો “દેવીના મનમાં શું છે તે કંઈ સમજાતું નથી.”

પરિષ્વરક્ષિતા બોલી “તો પછી હવે કોઈનોજ વિશ્વાસ કરવો કામતો નથી ! કોણ, ક્યારે, કેવો ધાત કરશે એનો નેમજ નથી ! હવે આપણે જે કરવું તે અતિ યુક્તપણે અને ધણા સાવધપણાથી કરવું. અમાત્ય ! આ વેળા તમારી શી સલાહ છે ?”

“આપણે ગુપ્તપણું અને સાવધપણું તો અવશ્યમેવ રાખવું જોઈએ. મોટી ચિંતાજ છે એ ! આ વિધર્મના પ્રવાહને કેવી રીતે ખાળવો. એજ કંઈ સમજાતું નથી !”

મહારાણી નિઃશ્વાસ નાખી બોલી “દેવજ આપણું રક્ષણ કરશે, બીજું શું ? પણ તમને એવું શું લાગે છે કે જે કરવાથી સાધારણ રીતે લોકોનાં મન ફેરલાય ?”

“જ્યાં જ્યાં બ્રાહ્મણનું પ્રાપ્ત્ય છે, ત્યાં ત્યાં ખંડ લાડશે, એમાં સંશય નથી.”

“પરંતુ મહારાજ સામે કોઈ ઠકી સકશે એવું આપને લાગે છે?”

મહામાત્ય બોલ્યો “સધળા એકત્ર થાય અને સધળાનું બળ એકત્ર થાય, તેનો અંદાજ કાઢીને નીકળી સકતો નથી; પરંતુ એ પણ તેટલું જ ખરું છે, કે પહેલાં તો સધળા એકઠા થવાનું અશક્ય છે. આજ્ઞાથી નામે જે તે શાણો, પ્રમુખ અને સ્વતંત્ર છે.”

કેટલોક સમય બંને સ્તબ્ધ રહ્યાં. પછી પરિવરક્ષિતા બોલી “બંડૂંડની બાંજવડની આપણને જરૂર નથી. એનો બીજો કોઈ ઉપાય હોય તો કહો.”

કેટલોક સમય વિચાર કરી અમાત્ય બોલ્યો “એક ઉપાય છે—”

“કયો તે?” તે મહારાણીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“બુદ્ધતું બોધિવૃક્ષ આપણે સંતાડી મૂકીએ. તે સંતાડ્યા પછી બીજો દિવસે આખા દેશમાં એકજ બાતમી ફેલાવી દઈએ કે આ વિધર્મ પર દેવનો અતિશય ક્રોધ થયો તેથી તેમનો પવિત્ર વટવૃક્ષ અદૃશ્ય કરી નાખ્યો!”

મહારાણીએ ચિંતાતુર થઈ પૂછ્યું “પરંતુ એ બને કેમ?”

“કેમ વાર?”

“બોધિવૃક્ષ આજે તેમનો સખત પહેરો રહે છે.”

અમાત્ય તુચ્છતાથી હસી બોલ્યો “અં! તેની આપને શી કાળજી? તમે એ કામ મને સોંપો. બોધિવૃક્ષ અદૃશ્ય થવાથી લોકો અમારા ધર્મના દેવોના ગુણ ગાતા થશે, અને આ વિધર્મી લોકોનાં મોં પર મેશ ફેરવશે!”

અમાત્યની આ મસક્ત મહારાણી પરિવરક્ષિતાને અતિશય પસંદ પડી હોય, એવું જણાયું. એ ધડી રાત રહી, ત્યારે તે એ જણ કુંજ-માંથી પોત પોતાને ઠેકાણે નીકળી ગયાં. જતી વેળા, આ વાત પટ્ટણી કરી નહિ, એની બંને પ્રતિજ્ઞા લીધી. જરૂર પડતાં નગરમાં દંગામંગાનું એ દંમલ મચાવવું, એનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય કોઈને પણ પ્રાણ જતાં જણાવતો નહિ, એવું તેમણે પસપર સોગંતપૂર્વક નક્કી કર્યું.

પરંતુ તેમનો આ નિશ્ચય ક્યારનોએ પટકર્ણી થયો હતો. તે નિમિત્ત લતાની એથે લપાઇ રહી તિષ્ઠ્યરક્ષાએ તેમનું સંભાષણ અક્ષરે અક્ષર સાંભળ્યું હતું. પરિષ્પરક્ષિતા અને અમાત્ય નીકળી ગયાં, પરંતુ તિષ્ઠ્યરક્ષા પોતાનાજ વિચારમાં નિમગ્ન થઇ કેટલોક વખત તેજ લતા એથે બેસી રહી હતી. પછી તે મનમાંજ બોલી “કંઈ જરૂર નથી !”

ફરી પાછી તે પોતાનાજ વિચારમાં ગરક થઇ ગઇ હતી. છેવટે તે બોલી “જ્યારે આપણી ઉલટ ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, ત્યારે જીવી-નેએ શું કરવું છે ?

કુણાલ વિષે તેનું ચિંતન ચાલુ હતું. એટલામાં પરિષ્પરક્ષિતા અને અમાત્યની મૂર્તિ તેના મનશ્ચક્ષુ સામે આવી ઉભી રહી તેજ વખતે તે દુષ્ટ સ્ત્રીની ચર્ચા અતિશય ખીલી. તેના મનને એક પ્રકારની દૃઢતા પ્રાપ્ત થઇ, તે મનમાં કિંચિત્ હસીને બોલી માઈ નસીબ ભારી જોરાવર છે, એમાં તલમાત્ર શક નથી, હું આ કુંજમાં ક્યા હેતુથી આવી, અને આ થયું શું ? કુણાલની પ્રાપ્તિ મને થાએ અગર ન થાએ, પણ અહીં આવ્યાથી એક કેટલી મોટી તક મારી આગળ ચાલી આવી. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ હું કરું નહિ, તો મારા જેવી મૂર્ખા કોઇ નહિ ! પેલા બંને મૂર્ખાનો આખો સંવાદ, અક્ષરે અક્ષર, તો મેં સાંભળ્યો, તેમના ક્યા ક્યા નિશ્ચય થયા, તે સઘળાએ મને સંપૂર્ણ સમજાયા. હવે તેમનાજ દાંત તેમના ગળામાં ઘાલી હું મારો મોટો ફાયદો કેમ ન કરી લઉં ? હવે પટ્ટ મહાદેવીનું પદ જોતજોતામાં મારા પગ આગળ નમવું આવશે. તે મૂર્ખ સ્ત્રીની — પરિષ્પરક્ષિતાની — તેની જગાપરથી ઉઠાંતરી કરાવવાને હવે કેટલીવાર ? તે એકવાર પટ્ટરણીના પદપરથી બ્રહ્મ થઇ(!) કે આ સામ્રાજ્યની પટ્ટમહા-દેવી આ તિષ્ઠ્યરક્ષા ! પેલો બોજો સાંચ-નંદી-ડયરો તો મારી મુઠ્ઠીમાં છે. હું હલાવીશ તેવું તેનું ડોકું હાલશે ! પછી મને પટ્ટરાણી થતાં કેટલીવાર ? એકવાર હું પટ્ટરાણી થઇ, કે પરિષ્પરક્ષિતા કરતાં એ માઈ સામર્થ્ય કેટલા ગણું વધશે ? હું કહીશ તે ધોરણ અને બાંધીશ તે તોરણ, એવી **‘કર્તુમકર્તુમ’** શક્તિ મારામાં આવશે. એકવાર હું

સામ્રાજ્યની પટરાણી થઇ, કે કુણાલને તાબામાં લેવા અને જોઇએ તેટલી તક અનાયાસે મળશે. પરિષ્વરક્ષિતાની જગાં પર હું થઇ, કે સમ્રાટ હું, સમ્રાજી હું, મહામંત્રી હું, અને મહા સેનાપતિ પણ હું. તે વેળા એ કુણાલને પાછો જોઇ લઉં છું કે એ શું કરે છે—”

આ વિચારમાલિકાથી વિલક્ષણ ઉત્તેજન મળ્યું અને તે દુષ્ટ સ્ત્રી એકવાર હર્ષાતિરેકથી ખુશ હતી. પરિષ્વરક્ષિતાનો નાશ કરી આપણે પટરાણી થવાનાં, એવો તેણે એકવાર પુનઃ નિશ્ચય કર્યો, હાલ કેટલાક સમય સુધી કુણાલને પણ વિસરી જવો, એવું તેણે મનમાં ઠાવ્યું.

(૨)

કુણાલ ખિન્ન અને ક્ષુબ્ધ મને પોતાના મહેલ તરફ આવ્યો. મહેલના દરવાજો ઉઘાડી તે શયનગૃહ તરફ આવે છે, એટલામાં કાંચનમાલા સ્પર્શમાં “નાથ આપ ક્યાં છો ? નાથ ! દોડો—તમે ક્યાં છો ?” એમ રડતી કકળતી વ્યાકુળ થઇ ગઇ છે, એવું તેને જણાયું.

તેવોજ ધીમે ધીમે પોતાના પલંગ પાસે આવી કુણાલ ઉભો રહ્યો. ખારીમાંથી ચંદ્રપ્રકાશ પ્રવેશી કાંચનમાલાના શુભ્ર અંગ પર પડ્યો હતો તેથી તે શોભા અપૂર્વ દેખાતી હતી. કાંચનમાલાના આખા શરીરપર રોમાંચ ઉભા થઇ ગયા હતા, કંઈ પણ ભયંકર સ્વપ્ન આવવાથી ને ભયની મારી અતિ વિબ્ધન અને જ્ઞાનશૂન્ય થઇ ગઇ હોવી જોઇએ, એવું જણાતું હતું.

કુણાલ ધીમે ધીમે તેના પલંગ પર બેઠો, અને પ્રેમાતિશયથી તેના અંગ પર હાથ ફેરવતો બોલ્યો “કાંચન ! કાંચન ! સાવધ થા જો આ હું આવ્યો છું.”

કાંચન રડતી રડતી બોલી “આ શું વાર ? તમને રસ્તો નથી જણાતો ? અરેરે ! આ શું ? તમે તો આંધળા થવાના ! દેવ ! હે દેવ !”

કાંચન, કાંચન ! આ શું ? બરાબર સાવધ થા. આ જો, મારાં નેત્ર સારાં, સંપૂર્ણ દિવ્ય છે. ”

“ નહિ નહિ ! મને ફસાવો નહિ ! ” કાંચન રડતી રડતી બોલી.
 “ તમે આંધળાજ મનાના. આસો, આપણે અહીંથી નીકળી જઈએ.
 હવે અહીં રહેવામાં કંઈ સાર નથી. જુઓ પેલા ભગવાન આપણને
 બોલાવે છે. હું આ લાકડી લઉં છું અને તમે તે પકડીને મારી
 પાછળ પાછળ આવો. ધીમે, હજી ધીમે ધીમે ! નહિ તો ઠેસ લાગ-
 વાથી પડી જશો ! ”

કાંચનમાળાને અતિશય યાતના થાય છે, એવું કુણાસને સ્પષ્ટ
 જણાતું હતું. તેનો ઉધાડો પડેલો વક્ષઃપ્રદેશ તરંગવ્યાકુલ ગંગાના
 પાણી પ્રમાણે ઉંચો નીચો થતો હતો. ધીમે ધીમે કામગતાથી તેના
 આખા અંગપર હાથ ફેરવી કુણાસ તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા
 લાગ્યો. તેને ઉંઘમાંથી એકદમ જાગૃત કરવાની હિંમત થાય નહિ.
 “ બિચારીના મનને આખો દિવસ અતિશય ત્રાસ થયો છે ! શા માટે
 ઉઠાડવી ” એવો વિચાર કરી તેને ઉઠાડી નહિ.

એ પ્રમાણે કાંચનના અંગપર હાથ ફેરવતાંએ સ્વપ્નની યાતના
 કभी થતી નથી, એવું કુણાસને સમજાયું. તે એકસરખા દીર્ઘ શ્વાસો
 અજવાસની ક્રિયા કરતી હતી. તેનો વક્ષઃપ્રદેશ અધિકાધિક ફૂલવા લાગ્યો.
 ત્યારે બહુજ ધીમે ધીમે શાંતિથી કુણાસે તેને ઉંઘમાંથી જાગૃત કરી.

ઉંઘમાંથી જાગ્યા પછી તેને જરા સારું લાગવા માંડયું. શ્વાસ
 નાખતી તે બોલી “ નાથ ! આપે આ શું કર્યું ? આ સવારનું સ્વપ્ન ! ”

“ ભલેને સવારનું સ્વપ્ન હોય ! સુષમ્ન. ઉંઘ લેવાનો પ્રયત્ન કરી
 જો ! ”

બંને ઉંઘ લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. કુણાસ અમથી ધણોજ
 ગળાઈ ગયો હતો; તેને તરતજ ઉંઘ આવી ગઈ. પરંતુ અતિશય
 પ્રયત્ન કરતાંએ કાંચનમાલાને ઉંઘ આવી નહિ ! તેને કોઈ પણ
 ભયંકર ચિંતા લાગી રહી.

૧ સુમારે બે ઘડી રાત સિલક હતી ત્યારે તિષ્પરક્ષા કુંજ ગૃહ-
માંથી પોતાના મહેલમાં આવી તેના મનના ભિન્ન ભિન્ન વિચારો કલ્પોલ
કરતા હતા, એ ખરું; પરંતુ મહારાજ જે નગી જય અને હું
હજી મઠમાંથી પાછી કેમ ન આવી, તે અદ્વલ જ્ઞે તેમણે ચોક્કસી કરી
હોય તો શું થાય, આ એક પ્રશ્ન પણ આ વેળા તેની આગળ વાર-
વાર ઉપસ્થિત થતો હતો, અને એ પણ કંઈ ખોટો ન હતો,

પરંતુ તિષ્પરક્ષા મહેલમાં આવી જુએ છે, તો મહારાજ હજી
નગ્યા નથી અને તેમને ગાઢ ઉંઘ આવી છે, એવું તેને જણાયું.
તેને આખી રાતનું અલોચન જગરણ થયું હતું; તો પણ તે ઉંઘ લેવા
ગઈ નહિ. રાજના પગ આગળ બેસી તે હળવે હળવે દબાવવા લાગી,
વચ્ચે વચ્ચે હાથમાં પંખો લઈ તે પતિરાજ પર હલાવવા લાગી.

મનુષ્યે કેટલોએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તોપણ તેપર નિર્સર્ગનો જય
થવાનોજ. આખી રાત આંખ ન મીચાયાથી હવે તિષ્પરક્ષાની આંખ
મીચાવા લાગી અને વચ્ચે વચ્ચે ઝોકાંએ આવવા લાગ્યાં; પરંતુ તે
અતિશય નિગ્રહી બાઈ હતી. આવતા ઝોકાને મહા કળે અટકાવી રાજ
ક્યારે જાગે એની રાહ જોતી બેઠી.

તિષ્પરક્ષાને હવે ધણીવાર રાહ જોવી પડી નહિ. સૂર્યોદય પૂર્વે
ઘોડા વખતપર મહારાજ ઉંઘમાંથી જાગ્યા. જાગીને જુએ છે તો
તિષ્પરક્ષા પોતાના પગ આગળ બેસી પ્રેમથી તે દાખી રહી છે, એવું
તેને જણાયું.

રાજ ઝટકા ઉઠ્યો, અને તિષ્પરક્ષાનો હાથ પકડી તેને પૂછવા
લાગ્યો “આ શું ! તું હજી ઉઘીજ નથી ?”

“ નહિ. ”

“ એટલે ? કેમ નહિ ઉઘી ? ”

“ નહિ મહારાજ ! હવે મારા નસીબમાં ઉંઘજ નથી. ”

“ નસીબમાં ઉંઘ નથી એટલે ? તું આ શું બોલે છે ? તારો
કહેવાનો અર્થ શો, તે હું સમજતો નથી ”

“અર્થ શું અને અર્થ શું ?” તિષ્પરક્ષા નિઃશ્વાસ નાખી બોલી.

તિષ્પરક્ષાના ભાષણથી અને કૃતિથી રાગ તો ગભરાઈ જાયો. તેણે પૂછ્યું “ દેવનાં દર્શન કરી તું હમણાં આવે છે કે ? ”

“ નહિ—”

“ તો ? ”

“ દેવદર્શને તો મારાથી જવાયું નહિ. ”

“ એમ કેમ બોલે છે ? તું મહેત્તની બહાર ગઈ તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે, તો પછી ગઈ હતી ક્યાં ?

રાગના આ શબ્દોથી તિષ્પરક્ષા મનમાં ને મનમાં ગભરાઈ; પરંતુ તેનાં ચિહ્ન સરખાંએ ચહેરા પર ન જણાવા દેતાં તે બોલી “ દેવદર્શન માટે હું અહીંથી બહાર ગઈ ખરી, પણ દેવદર્શન મારાથી થઈ શક્યાં નહિ. હું એમને એમજ પાછી ફરી અને ત્યારથી હું આ આવ્યાને આવા બેસી રહી છું. ”

“ પાછું ફરવું પડ્યું ? તારો આ બોલવાનો અર્થ શો ? ફરવું પડ્યું એટલે ? તું તારી ઇચ્છાથી પાછી આવી કે તને કોઈએ જબ રદસ્તીથી પાછી ફેરવી ? ”

“ કંઈ નહિ મહારાજ—”

“ શું થયું તે સ્પષ્ટ કહે. ”

“હું કહું છું કે આપ એ વાતમાં ખીજકુલ લક્ષ ન અપો. તે બધી વાત જવાદો? આપને તેનું કરવું છે શું?”

એમ કહીને તિષ્પરક્ષા ઉતાવળી ઉતાવળી જીડી અને મોં ધોવા મધુર સુવાસિત પાણીથી બરેલું રૂપાનું પાત્ર મહારાજની પાસે મૂક્યું, વળી શેતરંજ, બાજુ વગેરે વસ્તુ પણ તેની પાસે આણી મૂકી. રાગના હાથ પર પાણી રેડવા હાથમાં જલપાત્ર લઈ તે તેની પાસે ઉભી રહી.

રાતે રાગને કંઈ નહારું સ્વપ્નું આવવાથી તેનું મન અતિશય ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું હતું. તે સ્વપ્નનો તેના મન પર અતિશય ભાર પડ્યો હતો, અને આપણા પર કંઈ પણ સંકટ આવશે, એમ તેના અંતઃકરણને લાગ્યું હતું. તેમાં તિષ્પરક્ષાનું આવું ચમત્કારી વર્તન જોઈ અને ભાષણ સાંભળી તેના મનને અધિકજ ધક્કો બેઠો. તેણે તિષ્પરક્ષાના હાથમાંનું જલપાત્ર ખેંચી લઈ નીચે મૂક્યું, અને તેના હાથ પકડી પ્રેમાર્દ સ્વરે તેને પૂછ્યું “ તારે નથીજ કહેવું ને ? ”

તિષ્વરક્ષા શુક્રપણે હસીને બોલી “શું મહારાજ ?”

“ તારે પાછું આવવું પડ્યું, એમ તું બોલી ગઈ, તેનો અથ શો ? પાછા આવવાને તારા પર કોઈએ જબરદસ્તી કરી ?

પાલવના છેડા સાથે લીલાથી રમતી તિષ્વરક્ષા બોલી “મહારાજે આની વાતમાં લક્ષ ન આપવું જોઈએ-એ તો એક સામાન્ય વાત છે-”,

“ પણ કહેશે તો ખરી-”

“ મને બીક લાગી તેથી પાછી આવી, એવું તો મેં કહ્યું ! થયું હશે મનનું સમાધાન ? ગમે તે પણ હક કરવી !

રાત્રિએ પોતાની પ્રિય વસ્ત્રબાના મુખમંડળ ઉપર કેટલાક સમય સુધી તીવ્ર દૃષ્ટિ માંડી. પછી તે બોલ્યો “તદન ખોટી વાત-”

તિષ્વરક્ષા બયનો ચાળો કરી બોલી “શું મહારાજ ?”

“ તું કંઈ પણ મારાથી ગુપ્ત રાખવાને ઈચ્છે છે. કહે તદન ખરું કહે-શું થયું ? ”

“ કહ્યું ને મેં, કે કંઈ થયું નથી ? ” એમ કહી તિષ્વરક્ષાએ જલપાત્ર હાથમાં લીધું, અને તે બોલી “ હાં, પાણી લો તો-માં ધુવે પહેલાં-”

રાત્રિએ તેના હાથમાંનું જલપાત્ર પુનઃ લઈ લીધું અને નીચે મૂક્યું, પછી તે બોલ્યો “ મારે મોંમાં કંઈ ધોવું નથી. ખરું શું તે તારી પાસેથી કદાચ સિવાય હું કંઈ તને છોડવાનો નથી. કહે, જે થયું તે. તારી પેડે હું પણ મમતી છું, સમજ ? ”

“ હું શું ખોટું કહું છું મહારાજ ? ખરેખર મને બયજ લાગ્યો હતો, માટેજ હું પાછી ફરી હતી ! ”

“ આ ખરું છે ? તને શાનો ભય લાગ્યો હતો ? ”

“ મહારાજ ! આપ આટલો આગ્રહજ કરો છો તો તમામ હકીકત તમને કહું છું. તમને ઉંધ આવી એમ જાણી, તમારી પરવાનગી પ્રમાણે હું દેવના દર્શન કરવા મહેલમાંથી નીકળી-”

“ તે તો મેં જોઈ. તે વેળા મને પુરી ઉંધ આવી નહતી, પણ પછી તરતજ ઉંધી ગયો.”

“ મારા બાગની સ્ત્રીમા સુધી હું ગઈ ન મહ એટલામાં મારી કુંજમાં ફેટલાંક માણસ બેસી પોતપોતામાં ધીમે ધીમે કંઈ વાત કરેછે, એવો મને ભાસ થયો. ”

“ આટલી રાતે ? ”

“ હા મહારાજ ! તે જોઈ મારું મન તો ચરકયુંજ ! બયથી મારી છાતીમાં ચરકાંપ થયો. પછી મેં જોયું તો ત્રણ ચાર માણસ આરા મહેલ તરફ જઈ રહ્યા હતા. મહારાજ ! આપને શું કહું ! તે વેળા બયથી મારું કાળવું ખસી ગયું ! મારા મહેલમાં મહારાજ એકલા સૂતા છે. એ વાત મને સાંભરતાંજ મારું હૃદય પાણી પાણી થઈ ગયું. પછી દર્શન કેવાં અને વાત કેવી ? તેવીજ હું પાછી ફરી અને બીજેજ રસ્તે મારા મહેલ તરફ આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એટલામાં શું જોઈ છું—”

“ શું ? ” અશોકે કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“ જોઈ છું તો મારા મહેલ તરફ આવવાના પ્રત્યેક રસ્તા પર એકેક બળ્લમે માણસ ખરાજ ! હું એ ચાર કદમ હળવે હળવે આગળ આવી. એટલામાં એક ડેકાણે કપડાંની નાની પેટલી મારા પગને લાગી મારી જિજ્ઞાસા જરા પ્રમળ થઈ અને આમતેમ જોઈ ધીમેથી વાંકી વળી તેમાંનો પ્રદાર્ય મેં બહાર કાઢ્યો. બાપલીયા ! કેવો પદાર્થ હતો તે—”

“ તે શું ? ”

“ એક નાનોશો છરો ! હતો નાનોજ, પણ ચંદ્રપ્રકાશમાં એવો અજકતો હતો—”

“ શું છરો ? ”

“ હા છરો ! એક તીવ્ર ધારનો પ્રાણધાનક છરો હતો તે ! તે દૃષ્ટિએ પડતાંજ મારી તો પાકી ખાત્રીજ થઈ. તલમાત્ર સંશય રહ્યો નહિ. તે છરો પાંદડાંમાં સંતાડેલો અને વળી મારા ધરની પાસે જોઈ બયથી મારા મનની જે સ્થિતિ થઈ તે હુંજ જાણું ! મહારાજ એકલાજ મારા મહેલમાં સૂતા છે, આ એકજ વિચાર મારા મનમાં ધોળાયા કરતો હતો. ”

કેટલાક વખત સુધી મહારાજ પોતાના મનમાં જિવાર કરી રહ્યા હતા. તિપ્પરક્ષાની હકીકત તરફ તેમનું ધ્યાન લક્ષ્ય નહતું. પછી એકદમ વિચારમાંથી જાગૃત થયા જેવા થઈ તેમણે પૂછ્યું “શું કહ્યું ? આ મહેલ પાસેથી તને ઊરો મળ્યો ?” “તે ઊરો મને ત્યાં મળ્યો, તેથીજ તો હું આટલી બીધી વળી એટલી રાત મહેલની આસપાસ માણસો પણ સંશયારૂપદ રીતે બટકતા હતા. આ સંવેગ પ્રકાર જોઇ હું તો ધણીજ બીધી ! શું કરવું, તે તે વેળા સુઝે નહિ ! છેવટે તો મેં મન સાથે નિશ્ચયજ કર્યો—મહારાજ એકલા સત્યા છે માટે મહેલથી દૂર જવું નથી—ગમે તેમ કરી મહેલમાં તાગડોળા પ્રવેશ કરવોજ—”

ખિન્ન મને અશોકે પૂછ્યું “વારુ, તિપ્પરક્ષા ! જે માણસ તને રાતે આમ તેમ ફરતા જણાયા તેમનો ગુસ્સો મારા પરજ હતો કે ? તારો શો તર્ક છે ? તેં તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા—”

તિપ્પરક્ષા વચ્ચે બોલી ઉઠી “તે મારાથી નક્કી કેમ કહેવાય ?”

“પણ કંઈ આસરો ?”

“તે કેમ કહેવાય ?”

“કેમ ? એ શું એટલું કઠિન છે ?”

તિપ્પરક્ષા લાડ કરતી હસીને બોલી “નહિ, કઠિન તો નથી પણ તે તરફ મારું તેટલું લક્ષ્ય ન હતું. પોટકીમાંથી મળેલો ઊરો હાથમાં લઈ મહેલમાં જવાની હિંમત કરવા મેં કંમર કસી, અને તરલ દોડતી મહેલના દરવાજા પાસે આવી—”

“કોઈએ તને અટકાવી નહિ ?”

“જે માણસ મહેલ તરફ આવતાં હતાં તેઓ મને જોઈ, મને અટકાવવા મારે, કે બીજા કોઈ કારણ મારે મહેલ તરફ જઈતા બંધ આવવા લાગ્યાં, પણ મને અટકાવવા મેં તેમને વખતજ ક્યાં આપ્યો ? હું દરવાજા તરફ પવન વેગે દોડી, અને અંદર પેસતાંજ ધડ દબાને દરવાજા બંધ કરી અહીં નાસી આવી. આપના ચર્ચણનાં દર્શન થતાંજ જીવમાં જીવ આવ્યો ! દરવાજા બંધ કર્યો તો અવાજ નહિ સાંભળ્યો ?”

રાજાએ રાતે જે ભયંકર સ્વપ્ન જોયું હતું, તેમાં એવોજ કોઈ ઘોર શબ્દ સંભળાયો હતો. તે બોલ્યો “મેં એવો કંઈક અવાજ” સાંભળ્યો ખરો. પણ તે દરવાજો બંધ થયાનો ન હતો, એમ લાગે છે.

“દરવાજાનોજ તે. આપ ભર ઉંઘમાં હશે તેથી ખરાખર ધ્યાનમાં ન રહ્યું હોય.”

રાજાનું મન તે ઉંઘમાંના અવાજ તરફ ઝાઝું નહતું. તે દીલગીર થઈને બોલ્યો “એમ પણ હોય ! હું ઉંઘમાં હતો.”

પછી કેટલીક વાર સુધી બેમાંથી કોઈજ બોલ્યું નહિ. તિષ્ઠરક્ષા પાછી રાજાનું મુખપ્રક્ષાલન કરવાની તૈયારી કરવા લાગી. તેણે જળ પાત્ર પાછું હાથમાં લીધું, અને તે બોલી “હવે મોં ધુવો છો ને ?”

રાજા ખીજવાએલા જેવો થઈ બોલ્યો “મોં ધોવાનું રહેવા દે ! એ વગર કંઈ અટકી બેઠું છે કે ? મૂક નીચે—”

“તિષ્ઠરક્ષાએ ચહેરો કિંચિત્ ઉતારી પાત્ર નીચે મૂક્યું. પોતાના શબ્દ પોતાની વક્ષબાના નાનુક અંતઃકરણને લાગ્યા હોવા જોઈએ, એમ રાજાના ધ્યાનમાં આત્યું, કે તેની સાથે તે વૃદ્ધ પતિને પ્રેમનો ઉમળો આવ્યો, અને તે બોલ્યો “તને ખોટું લાગ્યું કે ? મારો કંઈ તેવો હેતુ નહતો હોં.”

“નાહં ખોટું નથી લાગ્યું” તિષ્ઠરક્ષા નીચું જોઈ બોલી.

“મારું તમામ લક્ષ તારી વાત તરફ હતું, તેથી મેં તને પાત્ર નીચે મૂકવાનું કહ્યું ! હમણા તે રહેવા દે. પહેલાં એકવાર હસ, અને મને કહે કે તારા મહેત્ત તરફ ક્યા ક્યા લોકો આવતા હતા ? તેમાંના કોઈને તેં ઓળખ્યા કે ?”

તિષ્ઠરક્ષા પતિ તરફ જોઈ કિંચિત્ હસી, તરતજ તે ધરડાને પોતાના શરીરમાં શેર લોહી ચડ્યા જેવું લાગ્યું. તેણે પાછું પૂછ્યું “તેં તેમાંના કોઈને ઓળખ્યા ?”

“નારે ના ! મેં કોઈને નહિ ઓળખ્યા.”

“વાર, તેમને પોશાક કેવો હતો ? તે કંઈ યાદ આવે છે ?”

“મહારાજ ! આ કેવા પ્રશ્ન ? તેવેળા બયથી મારી શી અવસ્થા થઇ હતી, તે ધ્યાનમાં લો, અને પછી મને પૂછો. બયથી તો હું અધમુર્ધ થઇ ગઇ હતી. મારું તમામ લક્ષ તો આપ તરફ લાગી રહ્યું હતું. તેઓ માત્ર અંદ્રપ્રકાશમાં ઘોળાં ઘોળાં દેખાતાં હતાં.”

“તારું કહેવું ખરું છે.” તે વૃદ્ધ પતિરાજ પોતાની પત્નીની એક પતિ નિજાનું કૌતુક કરતો બોલ્યો, “તારું બધું લક્ષ મારા તરફ હતું. વારું કેટલાક આવતા જતા લોક તારી નજરે પડ્યા એમ કહે છે તો તેમાંના કોણ કયાંથી આવ્યા, એ કંઈ તારા ધ્યાનમાં છે ? તને યાદ આવતું હોય તો કહે.”

“મને કંઈ બહુ તો યાદ આવતું નથી, પણ કાંચનકુટીર તરફથી એક બે જણ આવતા હોય, એવું જાંખું સ્મરણ થાય છે.”

“શું ? કાંચનકુટીર તરફથી ?”

“હા મહારાજ ! હવે મને પાકું યાદ આવે છે.”

“આ તો મોટું આશ્ચર્ય ! શું ઘોટાળો છે તે એકંદર ધ્યાનમાંજ નથી આવતો ! એ તો ઠીક, પણ આ બધું બન્યું ત્યારે તે મને તરત ઉઠાડ્યો કેમ નહિ ?”

તિષ્પરક્ષા જરા વાર ઘોટાળામાં પડી; પરંતુ તેણે તેનાં ચિન્હ ચહેરા પર ન બતાવતાં કહ્યું “મુવું તે મારા ધ્યાનમાંજ ન આવ્યું. પહેલાં હું દરવાજામાંથી જેમ તેમ કરી અંદર આવી અને પછી તો હું મારું જ્ઞાન બૂલી ગઇ. હું ક્યાં છું અને શું કરું છું તે કંઈ મારા ધ્યાનમાંજ આવે નહિ ! પછી કેટલીક વારે હું સાવધ થઇ અહીં આવી, જેઠું છું તો મહારાજ ભર ઉંઘમાં. મહેલમાં પણ સામસમ ઘોટાળા ઘોટાળાના કોઇ પણ ચિન્હ ક્યાંએ જણાયાં નહિ. એક બેવાર મને લાગ્યું હતું ખરું કે મહારાજને જાગૃત કરવા, પણ મેં વિચાર કર્યો કે રાતનું જાગરણ થવાથી હમણાજ આંખ લાગી છે તો એક નજીવ કારણસર શું કરવા ત્રાસ આપવો ?”

“વાહ ! એ ન જીવું ? મહારાજ હસીને બોલ્યા.

“પાછો વિચાર કર્યો કે મહેલની અગાશી પર જઈ શું બને છે તે જોવું. વિશેષ ઘોરાળો કે તેવુંકંઈ ભયનું ચિન્હ જણાય તો મહારાજને બહાડવા.”

“તો તું એટલી રાતે અગાશી પર ગઈ હતી? મહારાજ પત્ની તરફ કૌતુકથી જોઈ બોલ્યા “તને કંઈ તેવું દેખાયું કે?”

“કંઈ નહિ!”

“કંઈજ નહિ?”

“કંઈ નહિ—લગભગ ચારે ગમ શાંત હતું.”

“એટલે? તો પછી આટલા લોક એકઠમ ગયા ક્યાં?”

“મહેલની આસપાસ તો કોઈજ ન હતું. માત્ર મહારાણી સાહેબના મહેલ તરફ તેમને જતાં જોયા—ત્યાં સુધી ગએલાં તે મેં જોયાં પછી તેઓ મને બીલકુલ જણાયા નહિ.”

“તિબ્બરક્ષા, તને ખરું કહું? મને એક ભયંકર શક પડે છે.”

ધણી ગભરાઈ ગઈ હોય એવો ડોળ કરી તિબ્બરક્ષા બોલી “શું? મહારાજને શાનો શક આવે છે? ઇડાપીડા ટળો—અમંબળ બળો!—ખોટા શક ઉપરથી કોઈ ખિયારાનું નુકસાન ન થાય એટલે થયું.”

“શક ખોટો નથી” વિચાર મગ્ન સ્થિતિમાં અશોક બોલ્યો.

“હું ખરું કહું છું મહારાજ! નાહક કોઈના પર શક ન લઈ જાઓ, મને તો કંઈજ શક જેવું જણાયું નહિ. અને તે આવે પણ કેમ?—મેં તો આખી રાત ભયને લીધે ગભરામણમાંજ કાઢી! મને કંઈ બીજું સ્મરું હતું?”

“કેવી ડરપોક સ્ત્રી!” તિબ્બરક્ષાની પીઠ પર ગ્રેમથી હાથ ફેરવી મહારાજ બોલ્યા. “તને કાનો શક પડે? શુદ્ધ અને સરળ અંતઃકરણને આખું જગ સારંજ દેખાય, પણ રાત્રીની આટલા આંધળા થઈ ચલાય નહિ. મને તો ભય અને સંશયનાં ધણું કારણ જણાય છે. મારે ચોક્કસાઈ કરવીજ જોઈએ.”

મહારાજે તરત રાધગુપ્તને તિષ્ઠ્યરક્ષાના મહેલમાં બોલાવી મંગાવ્યો, અને તિષ્ઠ્યરક્ષાએ કહેલી તમામ હકીકત તેને કહી સંભળાવી, અને આ તમામ પ્રકારની બરાબર તપાસ કરી બધી બાબતનો અથ ઇતિ પત્તો મેળવવાનું કામ તેને સોંપ્યું, પછી તે પ્રાતઃકૃત્ય કરવા ગયો.

પોતાના મહેલમાં બેસી આ તમામ પ્રકારની ચોકસાઈ થવા મુશ્કેલ છે, એવી તિષ્ઠ્યરક્ષાએ મહારાજને ત્રણ ત્રણ વાર લાડમાં ને લાડમાં વિનંતી કરી; પરંતુ મહારાજે પણ તે વિનંતી હસતાં હસતાં નામંજુર કરી.

[૨]

મહારાજ અશોક સ્થિરરક્ષાના મહેલમાંથી ગયા પછી રાધગુપ્ત તિષ્ઠ્યરક્ષાને પાછો આવીને મળ્યો. તે બંને મહેલમાંની એકાંત જગ્યાએ ગયાં. ત્યાં ગયા પછી રાધગુપ્ત તિષ્ઠ્યરક્ષા તરફ જોઈ જરા હસ્યો.

કેમ ? હસો છો કેમ ? તિષ્ઠ્યરક્ષાએ તેને પુછ્યું.

“હસવા જેવી વાત થાય એટલે માણસને સહજ હસવુંજ આવેને”

“હસવા જેવું શું થયું?”

“રાણી સાહેબ ! આ કંઈ આપે નવોજ દાવ નાખ્યો છે? મને તો આપ તરફથી પુરી માહિતી મળવી જોઈએ.”

“રાધગુપ્ત ! તમે સામ્રાજ્યના મહામંત્રી, અને કયો દાવ નાખ્યો છે, તે તમારા ધ્યાનમાં નથી આવતું?”

“કોનું સત્યાનાશ કાઢવાનું રાણી સાહેબે ધાર્યું છે?”

“ઓળખો—”

“આપ કહો તેજ હીક ! કોનું બળિદાન આપવાનો વિચાર છે?”

“પ્રથમ તો પટરાણી પરિષ્વરક્ષિતાનું અને પછી બંને તો કુમાર કુણાલનું—”

“પટરાણીનું સત્યાનાશ કાઢશે ? પરિષ્વરક્ષિતાએ આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ? મને લાગે છે કે પટરાણી થવાનો તરંગ ઉઠ્યો હશે”

“રાધગુપ્ત ! તમારી ગતિ રાજનીતિમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. મારે કંઈ તમને કહેવું પડે એમ છે ? રસ્તામાં કાંટા જણાયો, તો તેને ઉચકીને દૂર ફેંકી દેવો એ શાણા સમજદારનું કર્તવ્ય નથી કે ?”

“હીક, એતો એક કાંટા બદલ વાત થઈ; પણ કુણાલ પર દાદ કેમ ? તેણે આપનો શો અપરાધ કર્યો ?”

મહારાજે બૌદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લીધી ત્યારથી કુણાલ પર તેમનો અતિશય પ્રેમ અને ભક્તિ છે, કોઈ પણ વાતનો અતિરેક થયો, કે ત્યાં ભય છે એમ નક્કી સમજવું. આ કારણથી કુણાલની પણ ગુપચુપ ઉઠાંગરી કરવી ઇચ્છે છે. ભીતિ ન જોઈએ—”

“પુનઃ તક્ષશિલા તરફ રવાનગી લાગે છે ? કે રાણી સાહેબે બીજી કોઈ યોજના ઘડી મૂકી છે ?”

“રાધગુપ્ત ! બિંબિસાર વંશના કયા છોકરાએ તક્ષશિલાનું પાણી આપ્યું નથી ?”

“બધું લક્ષ આવીમાં ગયું ! તો હવે મુખ્ય આગત એ કે પદ્મહાદેવી પરિખરક્ષિતા અને રાજકુમાર કુણાલને બંદીવાન કરવાનો ઘાટ રચ્યો છે !”

“એટલાથી કંઈ સંતોષ થાય એમ નથી—”

“તો પછી ?”

પરિખરક્ષિતા અને કુણાલથીજ પટે એમ નથી. બીજાએ કેટલાંક માણસ પ્રાયશ્ચિતની રાહ જુએ છે. જેના મસ્તક પર લતાપ્રહાર પ્રત્યક્ષ પડે તોજ કંઈ સમજ પડે, બીજા કશાથી જે ડરતા નથી, એવા ચાર મંત્ર્ય જણ પણ તેમનાં સોમતી થવાની ઇચ્છા કરે છે.”

“સધળું સમજ્યો !”

કેટલાક વખત પછી રાધગુપ્તે પાછા આવી મહારાજની મુલાકાત લીધી.

“શું થયું?”

રાધગુપ્ત નીચું જોઈ બોલ્યો “શોધ તો ઘણી કરી સરકાર લાઇન જુદી છે પછી?”

“પરંતુ કશાનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી?”

આ પ્રકરણની શોધનો ભાર રાધગુપ્ત પર નાખ્યા પછી રાજ્ય એક રીતે નિશ્ચંત થયો હતો. રાધગુપ્ત આણ્ણાક્ષ, હોશિયાર, અને મહેનતુ છે તે કંઈ પણ શોધ કર્યા સિવાય આવવાનો નથી. એવુંજ અશોકનું ધારવું હોવાથી, તે ઘણી આતુરતાથી તેની રાહ જોતો બેઠો હતો; પરંતુ રાધગુપ્ત તો આવ્યો, પણ ખાત્રી હાથે આવ્યો એ જોઈ રાજ્ય અતિશય નિરાશ થયો, તે રાધગુપ્ત પર ઘણો ગુસ્સે થયો.

તે તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો “રાધગુપ્ત શું કહે છે?”

રાધગુપ્ત માથું નીચું નમાવી સ્તબ્ધપણે ઉભો હતો.

રાધગુપ્ત! આવી ખાતમી લઈ આવવાને તમારા જેવા સામ્રાજ્યના અધિકારીને શરમ લાગવી જોઈએ! મારા રાજવાડામાં, મારી એક રાણીના મહેલમાં હું સૂતેકો હોવા છતાં, તે મહેલના દરવાજા આગળ થઈને સંશયારૂપક વર્તણૂકવાળા કેટલાક લોક આવ જા કરે, ભેગાએ આવ, મહેલ પાસે એક પોટકામાંથી ખુદ મારી રાણીને તીવ્ર ધારનો એક છરો પણ મળે, અને આ તમામ પ્રકરણની તજવીજ કરવાનું કહેવામાં આવે, છતાં તમાર! જેવા અધિકારી હાથ હક્કાવતા પરત આવી રડતે મોઢે ‘કંઈ પત્તો લાગતો નથી’ એમ કહે! રાધગુપ્ત ધિક્કાર છે તમને અને તમારા અધિકારને!”

તોપણ રાધગુપ્ત કંઈ બોલ્યો નહિ, કે તેણે માથુંએ ઉંચું કર્યું નહિ!

રાધગુપ્ત ! તમારા જેવા મંદ મહામંત્રીની સહાયથી સામ્રાજ્યનું ગાડું સરળતાથી હાંકી જોવું, એ સામ્રાજ્યની ફજેતીજ છે ! ”

રાધગુપ્ત નીચે જમીન તરફ નજર માંડી હાથ જોડી બોલ્યો “ મહારાજના આ તિરસ્કારને હું પાત્રજ છું. આ પ્રકરણની તપાસ કરવી એ મારું પરમ કર્તવ્ય છે, પરંતુ દુઃખની વાત છે કે મારાથી કંઈજ શોધ થઈ નહિ. હું એથી મોટા સંકટમાં સપડાયો છું. ”

રાજાએ તેના તરફ માત્ર કોંધકટાક્ષ ફેંક્યાં.

“ મને આ પ્રકરણનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ, તોપણ મહારાજને તેનો પત્તો તરત અને ખાત્રી પૂર્વક લાગશે ”

અશોકે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું “ તે કેવી રીતે ? ”

“ કાલે રાતે જે લોકો આવ જ કરતા હતા, અને મહેલ આગળ એકઠા થયા હતા, તેમાંના કેટલાક કાંચનકુટીર તરફ અને કેટલાક પદ્મહાદેવીના મંદીર તરફ નીકળી ગયાં; અહીં સુધીની તો પાકી વ્તાતમી મળી છે. આ આખું પ્રકરણ રાજવાડામાંનું અને રાજવંશમાંનું છે, તેથી મને તેટલા અધિકારથી તપાસ કરવી યોગ્ય નથી અને મને પત્તો પણ લાગે નહિ. જે એ માણસોમાંના કેટલાકને આપ પોતેજ બોલાવી મંગાવે અને તેમને કોઈ આડા અવગણ પ્રશ્ન પૂછે, તો આપને જે જોઈએ છે તે માહિતી તેમના મોંમાંથી સહજ નીકળશે, એમ મને લાગે છે. ”

“ તમે પોતે શું કર્યું ? ”

“ જને મહેલમાંનાં નોકર ચાકર અને કંચુકીને બોલાવી મંગાવી મેં તેમાંનાં પ્રત્યેકને છોડી જોયા; પરંતુ તેમની પાછળ મોટો આધાર હોવાથી અંતે કોઈએજ કંઈ દાદ દીધી નહિ. ”

“ દાદ નહિ દીધી ? ” રાજા તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો “ તો તે પ્રત્યેકનાં મસ્તક છાંટી નાખવાં જોઈએ. કાણુ છેરે—કંચુકી ? ”

કંચુકીએ આવી નમ્રતાથી અભિવાદન કર્યા પછી અશોક બોલ્યો

“ કંચુકી ! ઝપાટા બંધ જા અને પટસણી પરિશ્ચરક્ષિતા અને કુમાર કુણાલને કહે કે મહારાજ તમારું સ્મરણ કરે છે. ”

કંચુકીએ નમ્રતાથી પાછાં ત્રણ વાર અભિવાદન કર્યાં, અને તે ત્વરથી કહેલા કામ માટે નીકળી ગયો. પછી મહારાજ, મંત્રી, અને તિબ્બરક્ષા રાતે બનેલી હકીકત સંબંધી પુનઃ ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

રાજા પુનઃપુનઃ એક એક વાત સંભારી આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ જતો હતો. તિબ્બરક્ષા અને રાધગુપ્ત નું ધોરણ આ ચર્ચામાં એકજ હતું, કંઈ ને કંઈ યુક્તિ કરી તે બંને રાજામાં ભય અને ઉત્સુકતા વધારતાં હતાં.

રાજા પણ તેમની આ યુક્તિનો સારી રીતે ભોગ થઈ પડ્યો હતો.

મહારાજના હુકમ પ્રમાણે કંચુકી તરતજ કાંચનકુટીરમાં આવી દાખલ થયો. તે વેળા એક નહિને બીજાં અશુભ ચિન્હ થવા લાગ્યાં. ધ્રુવડ 'ધૂ ધૂ' કરી રહ્યાં. ડાબી બાજુ પર કાગડ 'કા કા આક્રા આક્રા !' કરી કાન ખાઈ જવા લાગ્યા, અને એ કરતાંએ અશુભ ચિન્હ કાંચનમાલાએ પ્રત્યક્ષ જોયું. એક ગીધ માછલીનો કકડો ચાંચમાં ધાલી ત્યાં આવ્યો અને તેનાં મોંમાંથી એક મોટું ભોડીનું ટીપું તેની સન્મુખજ આવીને પડ્યું.

આ સર્વ ચિન્હથી બિચારી કાંચનમાલા ઘણીજ ગભરાઈ ગઈ, અને ચંચલ દૃષ્ટિથી પોતાના પ્રિય હૃદયેશ્વરને-કુણ્ડલને-આમ તેમ જોવા લાગી. પહેલા સપાટામાંજ તેની નજર કંચુકી તરફ ગઈ. જમે તેમ હો પણ તે કંચુકી તે વેળા તેને શુદ્ધ યમદૂત જોવો ભાસવા લાગ્યો. તે ભયથી ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી કુણ્ડલ પાસે મઈ અને તેના અંગને વળગી પડી.

કંચુકીએ નમ્રતાથી કુણ્ડલને મહારાજની આજ્ઞા નિવેદન કરી. તે સાંભળતાંજ કાંચનમાલાનું પહેલેથી ભયભીત થએલું અંતઃકરણ અધિકજ ભયભીત થયું કુણ્ડલનું હૃદય પણ થરક્યા વિના રહ્યું નહિ.

કિંચિત્ ભયથી ગભરાએલા અંતઃકરણે કુણ્ડલ મહારાજને મળવા ગયો. કાંચન અશ્રુપૂર્ણ નયને તે તરફ જોઈ રહી. તે આ પ્રમાણે પોતાના પ્રિયકર તરફ કેટલોક વખત સુધી જોવાજ કરતી હતી.

કુણાલ દૃષ્ટિની આડે થયા પછી કાંચન કમર બાંધી નીચેજ બેઠી. ભારાકાંત હૃદયે તે મનમાંજ બોલી “નહિ, મને અભાગીનિને હવે નાચના મંગલ દર્શન થશે નહિ. પ્રભુ! હવે બધી ચિંતા તનેજ સોંપું છું.”

હુંક સમયમાંજ કુણાલ અશોકની સામે આવીને ઉભો રહ્યો તેના મુખ પર હંમેશના જેવો શાંત ભાવ ન હતો. તે પર કિચિત ભિન્ન, ઉત્સુકતા ધૃત્યાદિ વિકાર જણાઇ આવતા હતા અને તેનો ચહેરો એકંદર શુષ્ક જણાતો હતો. રાગએ કુણાલને આવો કદી પણ જોયો ન હતો; તેથી અશોકને પણ તે તરફ જોઇ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. તેના તરફ જોતાંજ રાગને ત્રાસ લાગવા માંડ્યો અને પહેલાંજ સપાટામાં તેનું મન કુણાલ વિષે કિચિત કલુષિત થયું.”

તેને જોઇનેજ રાગ બોલ્યો “કુણાલ! એક મહત્વના કામ માટે મેં તને અહીં બોલાવ્યો છે.”

કુણાલ પિતાને નમ્રતાથી પ્રણામ કરી સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો.

“કાલે રાતે કોઈ પણ શુભ મસલત પાર પાડવા માટે કેટલાંક સંશયારૂપક વર્તાણુકનાં લોક આ મહેલની આસપાસ બાગમાં એકઠાં થયાં હતા. તેમના હાથમાં જાત જાતનાં ભયંકર શસ્ત્ર હોઈ તેઓ વિલક્ષણ વર્તાણુક ચલાવતા હતા. તેમાંનાં કેટલાક તારા મહેલની બાજુમાં થઈને નીકળી ગયા, એવી અમને ખબર મળી છે. તે લોકો કોણ હોવા જોઈએ તે તું જાણે છે?”

“નહિ મહારાજા!” કુણાલ નમ્રતાથી બોલ્યો—“માત્ર કાલે રાતે દેવી તિષ્પરક્ષાની કુંજ તરફ ગયો હતો.”

“તું પોતે?”

“હા મહારાજા!”

“તારાં શસ્ત્ર વગેરે તારી સાથે હતાં કે?”

“નાટ્યપ્રયોગને અંતે જે વેશે મેં મહારાજાને આશીર્વાદ આપ્યો, તેજ વેશે હું પ્રયોગ પુરો થયા પછી દેવીની કુંજમાં ગયો.”

“તો પછી પ્રયોગ સંપૂર્ણ થયાં પછી તું તારા મહેલ તરફ ગયો નથી?”

“ગયો હતો—પ્રયોગ પછી હું કાંચનકુટીર તરફ જ ગયો—”

“તો પછી તું તેજ વેશે કુંજ તરફ કેવી રીતે ગયો?”

“અમારા મહેલ તરફ જતાંજ મને એક ચિટ્ટી દરવાજા આગળથી મળી.”

“ચિટ્ટી! કોની?”

“તે પર કોઇનુંજ નામ ન હતું.”

“તો પ્રભુ?”

હસ્તાક્ષર પરથી તે ચિટ્ટી પદ્મહાદેવી પરિખ્યારક્ષિતાની હોતી જોઇએ, એવું મને લાગ્યું.”

“પદ્મહાદેવીની?”

“હા મહારાજા!”

રાધાગુપ્ત અશોક તરફ વક્ર દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો, તે કંઈક અચકાતો બોલ્યો “તો પછી અમારો સંશય ખરોતે?”

કયો સંશય?” રાગ્નએ તીવ્ર સ્વરે તેને પૂછ્યું.

“અમને જે સંશય હતો, તેજ અતે ખરો ઠર્યો!”

“પણ તે સંશય કયો, તે તો કહેશો?”

“ પદ્મહાદેવી પરિખ્યારક્ષિતા સદ્ધર્મનો દ્વેષ કરે છે. તે દ્વેષમાં આ કંઈક થવું હોવું જોઇએ એવો મને સંશય આવ્યો.”

એટલામાં પ્રતિહારીએ આવી નમ્રતા પૂર્વક પ્રણામ કરીને કહ્યું

“પદ્મહાદેવીની સવારી આવી છે અને મહારાજાની આજ્ઞાની રાહ જુએ છે.”

“દેવીને અંદર લઇ આવ.”

પરિખ્યારક્ષિતા આવતાંજ, પટરાણીને યોગ્ય સન્માન કરી અશોકે પોતાની પાસે બેસાડી.

“આર્યપુત્રે મને કેમ સંભારી?” દેવીએ નમ્રતાથી પૂછ્યું

“તમારા જેવુંજ ચહતવનું કંઈ કામ છે. દેવિ! કાલે રાતે દેવી તિબ્બરક્ષાની કુંજમાં મળવા માટે તેં કુમાર કુણાલને કોઈ સં-
દેશો કે ચિઠ્ઠી ચપાટી મોકલી હતી?”

“કુણાલને? અને મેં બોલાવ્યો? ખીત્રકુલ નહિ!”

અશ્વેક રાધગુપ્તા મોં તરફ જોવા લાગ્યો. “આ કેવો ઘોટાળો છે, તે તેને સમજાય ના!”

રાધગુપ્તે કુણાલને પૂછ્યું. “તે ચિઠ્ઠી તમારી પાસે હશેજ, લાવો જોઈ તે—”

“તે ચિઠ્ઠી મેં ક્યાં નાખી તેનું મને સ્મરણ નથી.”

રાધગુપ્ત કંઈક તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો. “આવા ડિઝાઈ જવામ આપો તે અહીં ન ચાલે. જે ખરું હોય તે મહારાજની રૂમરૂમાં કહો, મહારાજ કાલે રાતે જે મહેલમાં સૂતા હતા તેની આસપાસ સશસ્ત્ર લોકો ફરતા હતા; તમારો પત્ર એજ આ ખીના માટે પ્રમાણૂ જૂત છે.”

અશ્વેક કુણાલ સામે તીવ્ર દષ્ટિએ જોઈ બોલ્યો. “કુણાલ આ શું?”
“શું મહારાજ?”

“તારા પિતાનો, તારા રાજ્યનો જેઓ સર્વનાશ કરવા તૈયાર થયા છે, તેમનો આજે ન્યાય ચાલેછે છતાં તેને બિપયોગી સાક્ષીપુરાવા તારે મહેનત લઈ અમને મેળવી આપવા જોઈએ, કે તે છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે રાજદ્રોહી હરામખોર લોકોને તું આવી રીતે મદદ કરે છે?”

કુણાલ દઢ સ્વરે બોલ્યો. “હું સંપૂર્ણ નિર્દોષ છું હું કોઈને પણ સહાય કરતો નથી, કિંવા કોઈ પુરાવો પણ હું છુપાવતો નથી—”

“મને એ ખરું લાગતું નથી—”

“મહારાજ? એક વાર માફ કહેવું તો સાંભળી લો. એ વિષે હજી મારે આપને પુષ્કળ કહેવાનું છે.”

“આ હકીકતમાં તારે કંઈ કહેવાનું હોય, એવું મને જરાપણ લાગતું નથી. શું કહેવું છે?”

“ મારે મુખ્ય એ કહેવાનું છે કે તે ચિટ્ટીના હસ્તાક્ષર જો કે પદ્મહાદેવીના હતા, તોપણ તે મારા પર મોકલાવી હતી દેવી તિષ્ઠરક્ષાએ ”

રાધગુપ્ત બોલ્યો “ આ કેવો ચમત્કાર ! ચિટ્ટીના અક્ષર પદ્મ-હાદેવીના અને તે મોકલાવી દેવી તિષ્ઠરક્ષાએ ! છે કંઈ પણ સંબંધ ? કુમાર ! તમે કહો છો એનું પ્રમાણ શું !

“ પ્રમાણ બીજું કંઈ નહિ. માતૃશ્રી દેવી તિષ્ઠરક્ષાએ એ વાત પોતાની કુંજમાં મને પ્રત્યક્ષ કહી હતી. ”

રાગ આશ્ચર્યથી બોલ્યો ? “ શું તિષ્ઠરક્ષાએ ? ”

“ હા મહારાજ ! ”

“ તો પછી કુંજગૃહમાં તિષ્ઠરક્ષા સાથે તારો મેળાપ થયો હતો ! ”

“ હા થયો હતો ! ”

આ બાતમી સાંભળીને રાગને અસુખ થયું. તેનો ચહેરો કિંચિત્ ઉતર્યો. તીવ્ર સ્થિર દૃષ્ટિએ તે તિષ્ઠરક્ષાના ચહેરા તરફ જોવા લાગ્યો પુરાવાની દિશા અનપેક્ષિત રીતે બીજી તરફ ઝુકવાથી તે થોડી ગભરાઈ ગય, એમાં કંઈ નવાઈ જેવું ન હતું. તેનો ચહેરો સુકાઈ ગયો.

તેનાથી રાગની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મેળવવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ તે નીચું જોઈ બોલી “મહારાજ ! હું તમને બમને લીધે તમામ વાત કહી ચકી નહિ. જે મેં કાલે બૌદ્ધ દેવમંદિરનાં દશન કરવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે કાર્ય હું કુણાલનીજ મદદથી પાર પાડવાની હતી, અને એજ હેતુથી મેં તેને ચિટ્ટી પણ મોકલી હતી.”

“ત્યારે તેજ કુણાલ પર ચિટ્ટી મોકલી? ચિટ્ટી મોકલી તેં અને તેમાંના હસ્તાક્ષર દેવી પરિષ્પરક્ષિતાના. આ કેવો ચમત્કાર તેના અક્ષરની ચિટ્ટી ક્યાંથી આવી?”

વચ્ચે જરા અવકાશ મળવાથી તિબ્બરક્ષાનું ગભરાએલું મન હવે શાંત પડ્યું હતું. તે બે ધડક બોલી “પદ્મહાદેવી સહી વગર અને સરનામા વગર, દરરોજ જોઈએ તેટલા કાગળ મોકલે છે—”

પોતા ઉપર આ ઉઘાડો આરોપ સાંભળી પરિબ્બરક્ષિતાથી ચુપ બેસી રહેવાયું નહિ. તે તીવ્ર સ્વરે બોલી “મહારાજ હું અહીં બેસી શકતી નથી. તમે બૌદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લીધી ત્યારથી હું તમારા મનથી ઉતરી ચૂકી છું, એ વાત મને બરાબર સમજવા લાગી છે. આ ઉત્તમ તક સાધી મારું લુંડું ઇચ્છનારા કેટલાક દુષ્ટ કુટિલ લોક મારું સત્યાનાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મહારાજ! આપ સમ્રાટ, પ્રજાના ખરા ન્યાયાધીશ છો. તમેજ મારો ન્યાય કરો. મને હવે અહીં બેસવાનું કારણ નથી!” એમ કહી પરિબ્બરક્ષિતા કુન્દ્ય હૃદયે ઉતાવળી ઉતાવળી ત્યાંથી નીકળી ગઈ.

આ બધી બીના એટલી ત્વરાથી બની, કે તમામ લોકો આશ્ચર્યથી સ્તંભિત થઈ બ્યાંનાં ત્યાં રતબ્ધ થઈ રહ્યાં. કુણ્ડલના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ, તે શૂન્ય દૃષ્ટિથી મહારાણી ગઈ, તે દરવાજા તરફ જોઈ રહ્યો. રાજા, રાધાગુપ્ત અને તિબ્બરક્ષા આશ્ચર્યચકિત થઈ એક મેકના મોં તરફ જોઈ રહ્યાં.

છેતરે તિબ્બરક્ષા બોલી “હજી પુષ્કળ ચમત્કાર તમારા જોવામાં આવશે!”

પદ્મહાદેવી પરિબ્બરક્ષિતાએજ મારો પ્રાણનાશ કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો છે, એવી અશોકના મનની પુરેપુરી ખાતરી થઈ. તે એ સંબંધી કંઈ બોલતો હતો, એટલામાં નગરમાં કોઈનો બચકર કોલાહલનો ધ્વનિ તે સર્વને સંભળાયો. ક્યાંક પણ, કંઈપણ, બચકર તોફાન શરૂ થયું હોયું જોઈએ, એમ તે કોલાહલ સાંભળી સર્વને લાગ્યું.

તે સર્વે ઉતાવળાં ઉતાવળાં મહેલની અગાશી પર બધાં જુએ છે તો કુકુટારામ મઠમાં આગ લાગી છે, અને તે બડબડાજો છે, એવું તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યું.

તિબ્બરક્ષા નિશ્ચિંતપણે બોલી “ મહારાજે ન્યાયમાં આવે તેજ કરવું, હું કશા બદલ કંઈ બોલતી નથી, અને બોલવાની ગરજ પણ નથી. ”

અશોકના ક્રોધને હવે સીમા રહી નહિ. તે ગુસ્સાથી બેકામ થયો. પટ્ટમહાદેવી પરિબ્બરક્ષિતાના મહેલને ઘેરો ધાલવાની રાધગુપ્તને આજ્ઞા કરી ને કુણાલ સાથે શહેરમાં ટટોદ્ધિસાદ શાંત કરવા કુકુટારામ તરફ ઝપાટાખંધ નીકળી ગયો.

(૪)

શહેરમાં આવો ઘોરાજો થયો, હુલ્લડ-તોફાન શરૂ થયું; પરંતુ તેથી તો તિબ્બરક્ષાના પગમાં કસ આવ્યો. આ વેળામહેલમાં શાંતિથી માખી મારતાં બેસવાનું તેના તીખા સ્વભાવને બીલકુલ રૂચે તેમ ન હતું. અશોક અને કુણાલ શહેર તરફ નીકળી ગયા પછી તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે પુરૂષનો વેશ ચઢાવ્યો. તેણે દસઆર સૈનિક પોતાની સાથે લીધા, અને તે પણ શહેર તરફ નીકળી. જ્યાં તોફાન શરૂ થયું હતું, ત્યાંથી તે પસાર થઈ અને એકદમ પેલા બ્રાહ્મણ મહામાત્યને ઘેર જઈ ઉભી રહી.

લોકોમાં તોફાન શરૂ કરી દઈ અને તે સારી રીતે ભડકાવી મહામાત્યની સવારી નિરાંતે પોતાને ઘેર આવી ચેનમાં બેઠી હતી. જાણે આપણે તો તે મામનાજ નથી !

તિબ્બરક્ષા એકદમ તેના ઘરમાં દાખલ થઈ અને પોતાના સૈનિક સાથે તેની સામે જઈ ઉભી રહી. તેને જોઈ મહામાત્ય તો દિડમુંઢળ થઈ ગયો; પરંતુ એકદમ ધૈર્ય ધારણ કરી તેણે પૂછ્યું “ તું કોણ છે ? શી ગરબડ છે ? ”

તિબ્બરક્ષા ધમકાવીને બોલી “ ગરબડ કરી તે અને ઉઘટા એર પ્રમાણે મહેજ પૂછે છે ? હું કોણ છું તેની તને ખબર નથી કે ? ”

અમાત્ય તેના ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યો. અને આંસે ઉતાર મળશે એમ તેણે ધાર્યું ન હતું.

તિથ્થરક્ષા બોલી “મેં આ પુરુષનો વેશ ધારણ કર્યો છે તોપણ હું પુરુષ નથી—સ્ત્રી છું ! ”

“ શું સ્ત્રી ? ! ”

“ મારું નામ તિથ્થરક્ષા. મારા કુળમાં બેસી પદ્મહાદેવી પરિખ્ય-રક્ષિતાની સાથે જે મસલત કરી હતી તેના અક્ષરે અક્ષર મેં સાંભ-ળ્યા હતા શહેરમાં આજે હુલ્લડ તોફાન શરૂ થયું છે તેનું મૂળ કારણ તું છે એ માટે મને બીજાકુલ શંકા નથી. અરે એ વાત મેં મહા-રાજાને કહી પણ છે મહારાજ તારાપર અતિશય ક્રોધાયમાન થયા છે. અને તને જીવતો મારનાર છે તને જો તારો પ્રાણ બચાવવાની ઇચ્છા હોય તો અમારું વૃક્ષ તેં ક્યાં સંતાડી મુક્યું છે તે કહે, અને તે બતાવી દે બોધિવૃક્ષ ક્યાં સંતાડી મુક્યું છે એ જો તું અને બતાવી દેશે, તો તને હું જીવનદાન અપાવીશ. એટલુંજ નહિ પણ શહેરમાં તને સુખરૂપ રવાના કરી દઈશ. ”

અમાત્ય ગમરાઈને બોલ્યો “બોધિ વૃક્ષ ? અને કંઈજ...”

તિથ્થરક્ષા ધમકી આપીને બોલી “બ્રાહ્મણ ! હવે મારાથી છુપું રાખવામાં કંઈજ અર્થ નથી. જો તું તે ઝાડ નહિ બતાવશે. તો હું તને આમ ને આમ મહારાજ પાસે લઈ જઈશ. મહારાજ તારા પર એટલા ગુસ્સે થયા છે કે તે તરતજ તારો પ્રાણ લેશે, અને તે નહિ લે, તો હું તેમની પાસે તારો પ્રાણ લેવાની શિક્ષા કરાવીશ ! આ રા-જ્ય હવે બૌદ્ધનું છે. બૌદ્ધ રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ અવધ્ય નથી હોતો, એ વાત તું ભૂલતો નહિ ! ”

બિચારો અમાત્ય તદ્દન ગમરાઈ ગયો. અકળાઈ ગયો. તેના મોંમોથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ !

“ કેમ બોધિવૃક્ષ બતાવે છે કે નહિ, કે લઈ લઈ મહારાજ પાસે ? ”

“રાણી સહેબ બતાવું છું-ચાલો.”

એક વંત્રમૂઠ મનુષ્ય પ્રમાણે અમાત્ય ઊઠ્યો, અને તિબ્બરક્ષાને સાર્યે લઈ ચાલવા લાગ્યો. થોડાક વખતમાં તે એક ભોંયરાનાં મુખ આગળ આવ્યો, અને તેણે તે ઝાડ ત્યાં મૂકેલું જણાવ્યું.

તિબ્બરક્ષા મહાત્માને લઈ આનંદથી નગરની બહાર આવી ત્યાં સુખરૂપ આવ્યા પછી કંઈ બ્રાહ્મણને વાચા પુટી. પટ્ટમહાદેવી પરિષ્વરક્ષિતાની શી દશા થઈ હતી, તે તિબ્બરક્ષાએ આ પૂર્વેજ બ્રાહ્મણને સારું મીઠુંમરચું ભભરાવીને કહ્યું હતું; તેથી પોતાને સુખરૂપ ઊડ્યા બદલ તે તિબ્બરક્ષાનો અત્યંત ઉપકાર માનવા લાગ્યો.

અમાત્ય તિબ્બરક્ષા વિષે પોતાને લાગે તેવી જુદા જુદા પ્રકારની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા લાગ્યો.

“અમાત્ય ! મેં તમને પ્રાણદાન દીધું છે, હવે હું કહું તેવા સમ તમારે ખાવા જોઈએ.”

“રાણી સહેબ શાના સમ ?” અમાત્ય હાથ જોડીને બોલ્યો.

“ગમે તેના હોય-પણ તમારે તે ખાવા જોઈએ !”

“જેવી રાણી સહેબની આજ્ઞા.”

“આ મંગાનું પાણી હાથમાં લઈ એવા સમ ખાઓ કે આજથી આ તિબ્બરક્ષા તમને જે જે કહે તે તે તમારે મૂગેમોઢે કર્યાં કરવું.”

બ્રાહ્મણે ના ધલાજ થઈ તેવા સમ ખાધા. પછી તિબ્બરક્ષાએ તેને કહ્યું “કુંજરકર્ણ ! તમે હવે તક્ષશિલા જાઓ. મને તમારી ધણી જરૂર છે. સમ ખાધા બદલ તમે તમારા મનથી કંઈ પણ આણુતા ના. પ્રસંગે પ્રાણ આપીને પણ હું તમારું હિત કરીશ-”

“તે માટે મને શંકાજ નથી. આપની આજ્ઞાનુસાર હું તક્ષશિલા જાઉં છું.”

કુંજરકર્ણ તિબ્બરક્ષાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળી ગયો.

તિબ્બરક્ષા પણ પોતાના મહેલ તરફ નીકળી ગઈ.

[૫]

મહારાજ અશોક અને કુમાર કુણ્ડાલનાં પરાક્રમથી શહેરમાંનું હુલ્લડ તુરતજ શાંત પડ્યું. કુકુટારામ મઠની આગ પશુ તરતજ હોલનવામાં આવી.

પરંતુ યૌદ્ધધર્મને આ કેટલું કલંક લાગ્યું ! તે ધર્મને કેટલો કેટલો ધોર અપયશ ! બ્રાહ્મણના દેવ જીઓ તે કેટલા જનવલ્લ્ય અને જનગૃત છે ? આ નાસ્તિકધર્મનું પવિત્ર વડનું ઝાડ બ્રાહ્મણના દેવે કેવું અદસ્ય કરી નાખ્યું ! તેની તેમણે કેટકેટલી શોષ કરી; પરંતુ દેવોની અદ્ભુત કૃતિથી તેનો પતોજ લાગ્યો નહિ !

ન્યાં તે યોધિવૃક્ષ હતું, તે સ્થળની આસપાસ બેસી મહારાજ અશોક, કુણ્ડાલ, ઉપગુપ્ત વગેરે અનેક પ્રમુખ પ્રમુખ યૌદ્ધ દુઃખી હૃદયે તેના નાશ માટે શોક કરવા લાગ્યા. વૃક્ષનાશથી તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. આ મહા બચંકર દૈવી ક્ષોભ જોઈ તેમનાં અંતઃકરણ ફાટી ગયાં.

આ તરફ તિષ્વરક્ષા મહેલ તરફ પાછી ફરી ત્યારથી મહારાજને મળી જવા માટે સંદેશા પર સંદેશા મોકલવા લાગી. થોડી વાર પશુ મેળાપ થવો જોઈએ, એવો તેનો આગ્રહ હતો. પરંતુ યોધિવૃક્ષના નાશના શોકથી તિષ્વરક્ષાના સંદેશાને માન આપવાનું જ્ઞાન રાજાને રહ્યું નહિ, મહારાજ પોતાની વહાલી રાણીને પણ મળવા ગયા નહિ.

ત્યારે ‘હુંજ આપને મળવા આવું છું’ એવો તિષ્વરક્ષાનો સંદેશો મહારાજ પર ફરી આવ્યો, અને મહારાજએ તેને તેમ કરવા સંમતિ આપી. સંદેશો પહોંચતાંજ તિષ્વરક્ષા યોધિમંડપ તરફ આવી. યોધિવૃક્ષના નાશથી ત્યાં એકઠાં થએલાં માણસો જે પ્રમાણે શોક કરતાં હતાં અને મોટેથી વિલાપ કરતાં હતાં, તે પ્રમાણે તે પણ મોટેથી શોક કરવા લાગી.

મહારાજનો મેળાપ થયા પછી તિષ્વરક્ષાએ તેમને કહ્યું “મહારાજ હું એક આનંદની વાત કહેવાને આવી છું.”

“આ અનર્થમાં આનંદની વાત કેવી!” રાજ એક મોટા નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો.

“હું કહું તે સાંભળો તો ખરા. ભગવાન અવલોકિતેશ્વર મારા પર પ્રસન્ન થયા છે. તેમણે મને આપેલા સિદ્ધિબળથી હું દેવલોક પાસેથી પુનઃ બોધિવૃક્ષ અહીં લઇ આવું છું.”

“શું? તું અમારું બોધિવૃક્ષ પાછું આણ્યો?” મહારાજ ! તે માટે જરા પણ શંકા ન કરો. તમે બંધા કોઇ એક મઠમંદિરમાં જાઓ, અને દેવોનું ધ્યાન ધરતા બેસો.”

એમ કહી, જ્યાં બોધિવૃક્ષ હતું, ત્યાં તિષ્ઠરક્ષા જઇ બેઠી, અને અતિશય ગંભીરતાથી આંખ મીંચી ધ્યાન ધરવા લાગી. તેના તે ધ્યાનનો કંઇ પ્રભાવ ! હળવે હળવે બોધિવૃક્ષ ઉપર આવવા લાગ્યું. જમીનમાં ફાટ પાડી બોધિવૃક્ષ પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરવા લાગ્યું.

આ વિલક્ષણ ચમત્કાર જોઈ લોકો એ તરફથી તિષ્ઠરક્ષાને જય જયકાર કરવા લાગ્યા. વૃક્ષ જેવું પૂર્વે હતું, તેવું હળવે હળવે ઉપર આવી ઉભું રહ્યું. દેવપૂજકોનાં મોં કાળાં મેંશ જેવાં થઇ ગયાં.

મહારાજ અશોક વગેરે પ્રમુખ બૌદ્ધ તિષ્ઠરક્ષા સામે ઉભા રહી તેનો પ્રયત્ન જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા. સભાની તેજબેઝમાં તિષ્ઠરક્ષાને ‘અહંત’ કરી નાખવી એવી ઉપગુપ્તે સૂચના કરી, અને તરતજ તે અમલમાં આણી, તિષ્ઠરક્ષાને ‘અહંતી’ દિક્ષા આપી તે પોતાની જિંદગીને ધન્ય ધન્ય સમજવા લાગ્યો.

રાધગુપ્ત આવી વિલક્ષણ તક કેમ જવા દે ! તેણે એવી સૂચના કરી કે “દેવી તિષ્ઠરક્ષાને દેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેમના પર અવલોકિતેશ્વર પ્રસન્ન છે. તેમના જેવી મહા પતિવ્રતા, ધર્માનુરાગી, અને જગત્ની તમામ સ્ત્રીના અલંકાર રૂપ સ્ત્રી ખરેખર જગમાં વિરલ છે ! સદર્ભ પર દ્રેષ કરનારી, પતિના પ્રાણપર તરાપ મારનારી, ગુપ્ત છળ કરનારી જે પતિવ્રતિતા પટરાણી છે, તેને બદલે દેવી તિષ્ઠરક્ષાનેજ પદમહાદેવી કરવી જોઇએ !”

રાધગુપ્તની આ સૂચના તત્કાલે માન્ય થઈ તિષ્ઠરક્ષાને પટરાણી બનાવવી, એમ હતું. પરિષ્પરક્ષિતાને પૌંડ્રવર્ધન નામે ક્ષિક્ષામાં બંદીવાન કરી રાખવી, એવું પણ તેજ સભામાં નક્કી થયું.

[૬]

તિષ્ઠરક્ષાના જયજયકારની સીમા રહી નહિ. તે અપૂર્વ વિજયના આનંદમાં તિષ્ઠરક્ષા કુણાલ સામે અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિએ વારંવાર જોતી હતી; પરંતુ કુણાલના ચહેરાપર તેજ તિરસ્કાર, તેજ અવગા અને તેજ વૈરાગ્ય તેને જણાઈ આવ્યાં !

[૭]

આ પછી બે ચાર દિવસને અંતરેજ તિષ્ઠરક્ષાને અભિષેક કરવામાં આવ્યો. બીજી પટરાણી પ્રમાણે તે માત્ર અંતઃપુરનીજ સ્વામિની થઈ નહિ, પણ તે આખા સામ્રાજ્યનીજ અધીશ્વરી થઈ. સિંહાસન ઉપરથી જે હુકમ છૂટતા હતા, તે મહારાજ અશોક અને મહારાણી તિષ્ઠરક્ષાના નામનાજ છૂટતા હતા. મસક્તી બેઠકમાં પણ તિષ્ઠરક્ષા અશોકની ડાબી બાજુ બેસતી તે દિવસથી ગુપ્ત પ્રપંચના બચને લીધે અશોક પણ તિષ્ઠરક્ષાનો મહેલ છોડી ક્યાંએ જતો નહતો. આ પ્રમાણે તિષ્ઠરક્ષાજ મગધસામ્રાજ્યની ખરી અધીશ્વરી બની. તેની આગ્રાથીજ અંતઃપુર, રાજસભા, સામ્રાજ્ય અને અશોક રાજનાં સર્વ સૂત્ર હાલતાં હતાં.

પરંતુ ‘ મારો હેતુ કેમ પાર પડે ? ’ એની કાળજી તિષ્ઠરક્ષાને લાગી રહી હતી.

તિષ્ઠરક્ષાને રાજ્યાભિષેક થયો અને તે સામ્રાજ્યની પટરાણી થઈ ત્યારથી જોઈ ધર્મની ખૂબજ વૃદ્ધિ થતી ચાલી. ખુદ રાજવાડામાં એક મોટી ધર્મસભા સ્થાપન થઈ. ભગવાન ઉપગુપ્ત તે સભાના સભાપતિ, અને મહારાજા અશોક, રાજકુમાર કુણ્ડલ, પદ્મહાદેવી તિષ્ઠરક્ષા ને મહામાતૃ સર્વગુપ્ત મુખ્ય સભાસદ થયાં. ગુપ્ત થએલા બોધિવૃક્ષનું અલૌકિક રીતે પુનરુત્થાન થયું ત્યારથી જોઈ લોક દેવી તિષ્ઠરક્ષાને ‘ઋદ્ધિમતી’ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા.

રાજવાડામાં ધર્મસભા સ્થાપન થઈ ત્યારથી અશોક અને ઉપગુપ્ત હંમેશાં પોતપોતાની ધર્મોપાસનામાંજ નિમગ્ન રહેતા. મહામંત્રી રાધગુપ્ત સામ્રાજ્ય સંબંધી રાજકાર્યમાંજ અષ્ટૌપ્રહર ગુલાઈ ગયો હતો. આથી જોઈ ધર્મનો પ્રચાર વગેરે કામ તિષ્ઠરક્ષા અને કુણ્ડલને માથે આવી પડ્યું હતું. તિષ્ઠરક્ષા કુણ્ડલને રાજકાર્યમાં હંમેશાં મન પૂર્વક મદદ કરતી હતી. રાજ કે ઉપગુપ્ત સાથે કદી કુણ્ડલ એકમત ન થાય તો તિષ્ઠરક્ષા હંમેશાં કુણ્ડલનાજ પક્ષનું સમર્થન કરી તે અનેનો પક્ષ તોડી નાખતી હતી.

ધર્મપ્રચારના કામમાં તો કુણ્ડલને તિષ્ઠરક્ષાની વિલક્ષણ મદદ મળતી. દિવસે દિવસ સંધર્મની વૃદ્ધિ કેમ થાય; પ્રાંતપ્રાંતમાં અને દેશેદેશમાં લોકોપદેશ માટે અર્હતને અધિકાધિક કેવી રીતે મોકલાય; જોઈ ભિક્ષુકની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન કેમ વધે; શ્રમણોની વિદ્યાની એક સરખી ઉન્નતિ કેમ થાય; શ્રાવકની સંખ્યા પ્રતિદિન કેમ વધે; દેશ પરદેશ જોઈમઠ વધારે ને વધારે કેવી રીતે સ્થાપન થાય; ખુદદેવની લીલાબૂમિ પ્રતિ દેશમાંના તમામ લોકનો પ્રેમ, ભક્તિ અને આદર કેમ વધે; વાર્ષિક વિદ્યાન સભાની ઉન્નતિ શું કરવાથી વધારે થાય; ચૈત્યની સ્થાપના દેશપરદેશ કેવી રીતે વધારે થાય; ચિકિત્સાલય અને પશુ-ચિકિત્સાલયની સ્થાપના અધિક દ્રઢ પાયા પર થઈ તેમની સંખ્યા કેમ વધે; ખુદદેવના નખ, કેશ ધત્યાદિનું સંરક્ષણ કઈ ઉત્તમ રીતે

આમ; દંતયાત્રા વગેરે ઉત્સવની શોભા અને વૈભવ ક્રમ વધે; બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ તરફ દેશમાંની તમામ પ્રજાનાં મન કંઈ રીતે આકર્ષાય; ઇત્યાદિ સંબંધી કુણાલ જે જે યોજના સૂચવે તેને તેને દેવી તિષ્ઠરક્ષા સંપૂર્ણ માન આપતી, અને તે અમલમાં આણુવા તે નિરલસપણે પ્રયત્ન કરતી. આ સર્વ કાર્યમાં તેણે કુણાલને કદી પણ વિરોધ કર્યો નહિ, કે તેને કાંઈ પણ વાતમાં નિષ્ફળ કર્યો નહિ. તે એટલા માટે કે કુણાલની આપણાપર કાંઈપણ રીતે શ્રદ્ધા એસે, તેની નિશ્ચ આપણા પર જડાય અને તેનો પ્રેમ આપણાપર ચોંટે. આ બધા માટે તિષ્ઠરક્ષાના પ્રયત્ન રાતદહાડો ચાલુ હતા.

[૨]

અશોકના રાજવાડામાં જે ધર્મસભા સ્થાપન થઈ હતી, તેની સાથે કાંચનમાળાનો ધણો સંબંધ ન હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. તે આ સભાની બેઠકમાં હાજર રહેતી હતી; કુણાલ, તિષ્ઠરક્ષા અને ઉપગુપ્ત સાથે જુદી જુદી બાબત સંબંધી ચર્ચા પણ કરતી હતી; પરંતુ તે રાજવાડામાં ધણું કરીને રહેતી ન હતી. રાતદહાડો તે દીનહીન વેશે નગરમાં ભ્રમણ કરતી હતી. બિહુઓને તે ભિક્ષા આપતી હતી. નાનાં નાનાં છોકરાછોકરી એકઠાં કરી, તેમનામાં અંતઃકરણ પૂર્વક મળી જઈ સદ્ધર્મ વિષે તેમને મોહક વાત કહેતી કે જેથી તે ધર્મ પર તેમને શ્રદ્ધા થાય. તે ધર્મ વિષે તેમનામાં ભક્તિના એમના અંકુર ફૂટે, તેવાજ પ્રયત્ન તે કરતી હતી. જે દિવસે ભગવાન ઉપગુપ્ત કુકુટારામમાં એસી શ્રોતાઓને સદ્ધર્મનો દિવ્ય ઉપદેશ કરે, તે દિવસે કાંચનમાલા તે ઉપદેશ એકાગ્રચિત્તે ભક્તિભાવ પૂર્વક સાંભળી, તેને પોતાના હૃદયસંપુટમાં કૃમચ્છતાથી સંધરી રાખતી હતી અને બીજે દિવસે નગરમાં ઘેરેઘેર, ઝુંપડેઝુંપડે, અને હાટેચોટે ફરી તે દિવ્ય ઉપદેશામૃત ઘોડાને પાષ આવતી હતી. કાંઈ તેનો આ ઉપદેશ નહિ સાંભળે, કે કુદ યુદ્ધિથી તેનો તિરસ્કાર કરે, તો તે બદલ કાંચનમાળાને કદી દુઃખ થતું નહિ. જે સદ્ધર્મનો દ્રેષ કરતા, તેનો તિરસ્કાર કરતા તે બદલ તેને કદી

પણુ ગુસ્સો આવતો નહિ, કે તેમના ધર્મનો પોતે સામે તિરસ્કાર કરવો, દ્રેષ કરવો એવી અદ્વેષ વાળવાની ભાવના પણ તેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતી નહિ. એ સદ્ધર્મદ્રેષી લોકોપર જે કોઇ અનર્થ ગુજરે સંકટ ઉપસ્થિત થાય, અન્નના અભાવથી તેમને કષ્ઠ થાય કે કોઇ રોગ અથવા મહામારીથી તેમને શારીરિક કે માનસિક દુઃખ થાય, તો કાંચનમાલા તેમને યથાશક્તિ, યથાસાધ્ય સહાય કરવાને જરા પણ આનાકાની કરતી નહિ.

કાંચનમાલા હંમેશ સંઘબોજન કરાવતી હતી દીનદરિદ્રી, બિશુક બિખારી અને આર્તદુઃખી એમને તે દરરોજ પોતાને હાથે અન્નદાન આપતી હતી. જ્યાં જ્યાં શોક, યાતના, પીડા, દર્દ, મારામારી, દુઃખ, ત્યાં ત્યાં કાંચનમાલા હાજર હતી તે તમામનો નાશ કરવા પોતાનાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરતી, ધર્માલય, દવાખાના, પશુ ચિકિત્સાલય, મઠ-મંદિર ઇત્યાદિ ઠેકાણે કાંચનમાલા હંમેશ ફરતી. વિશેષ શું ! લોકોનાં દુઃખનિવારણુ આગળ, તેમને સુખી કરવામાં તે પોતાને પણ વીસરી જતી, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થશે નહિ.

કાંચનમાલાની આવી ઉદાર, ઉદાત્ત ધર્મબુદ્ધિ જોઇ, પરાપકારીયે તે તનમનધનથી રાતદહાડો, અખૂટ પ્રહર કેવી મહેનત કરતી તે અવસોકી અને સદ્ધર્મપ્રસાર માટે તે વિલક્ષણુ અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરતી તે જોઇ રાજા અશોક તેના પર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો. તેણે પોતાના કોષાધ્યક્ષને એ ધડક આજ્ઞા કરી મૂકી હતી કે જે જે પ્રસંગે કાંચનમાળા જે જે માગે તે તે તેને તે તે વેળા બીનહરકત આપવું. એમાં જે કંઈ ચૂક થશે, તો કોષાધ્યક્ષ જવાબદાર ગણાશે, અને તેને ઘણામાં ઘણી શિક્ષા કરવામાં આવશે !

કાંચનમાળાનો દાખલો લઇ, તેના પવિત્ર વર્તનથી સૌમાં વિલક્ષણુ સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થઇ. રાજા અને કુળુવત્ત, એબેજ નહિ પણ તિબ્બરક્ષાએ નમરમાં ફરવા નીકળતાં હતાં, અને આધિવ્યાધિશી, દારિદ્ર્યદુઃખથી અને અનેક સંકટથી પીડાએલા દીનદીન લોકોને સહાય કરી તેમનાં દુઃખ

દૂર કરવા બનતો. પ્રયત્ન કરતાં હતાં કાંચનમાળાએ માનવી સ્ત્રી નહિ, પણ સ્વર્ગમાંની દયામય દેવી છે, એવીજ લોકોને પૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી. નવીન ધર્મના પ્રચાર માટે, દુઃખપીડિતના દુઃખ નહિવત્ કરી તેમને સુખ આપવા માટે, અને ગરીબગુરખા પર્યંત સર્વસાધારણ લોકોને નિર્વાણ પદની પ્રાપ્તિ કરી આપવા માટે, પ્રત્યક્ષ ભગવાન અવલોકિતેશ્વર સ્ત્રી વેશે અવતરી કાંચનમાળા રૂપે પાટલિપુત્ર નગરમાં સંચાર કરે છે, એવોજ લોકોમાં કાંચનમાળા સંબંધી પ્રવાદ હતો !

[૩]

આવી પરિસ્થિતિમાં સુમારે એક વર્ષ ગયું. પ્રચંડ અને વિસ્તીર્ણ મગધના સામ્રાજ્યમાં આટલા અવકાશમાં ધણેજ પરિવર્તન.—ધણેજ ફેરફાર થયો. જૈનધર્મનો એટલો વિલક્ષણ પ્રચાર થયો હતો, કે આખાપાટલિપુત્ર નગરમાં સદર્મ વિરોધી એક પણ માણસ રહ્યો નહિ. દુઃખીનાં દુઃખો ટળી ગયાં, અને સુખીનાં સુખો વૃદ્ધિ પામ્યાં.

મગધ—સામ્રાજ્યમાંની ધણી ખરી વસ્તુમાં કંઈ ને કંઈ પણ ફેરફાર થયો હતો; પરંતુ પરિવર્તન વિનાની માત્ર એક વસ્તુ કાયમ અને તે વસ્તુ તે તિષ્ઠ્યરક્ષાનું મન હતું ! તેનું મન કશાથીએ ફર્યું નહિ તે હતું તેવું કઠોર અને કામ પરવશ રહ્યું !

આ વર્ષ દરમિયાન કુણ્ડાલના મનને મોહ પમાડવાને, અને તેને ભૂલવવાને તિષ્ઠ્યરક્ષાએ નાના પ્રકારના પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ તેમાં તેને જરા પણ જરા મળ્યો નહિ. કુણ્ડાલનું હૃદય અભેદ, અચળ અને અઢળ છે, એવોજ છેવટે તિષ્ઠ્યરક્ષાને અનુભવ થયો. તેને એક બે વાર કુણ્ડાલના દૃઢ મનનો એવો ચોક્કસ અનુભવ મળ્યો હતો, કે પોતાના મનનો પાપી ભાવ તેની સામે છયોક પ્રગટ કરવાને તેને બીલકુલ હિંમત થઈ નહિ.

આવી સ્થિતિમાં એક વર્ષ ગયું. જુદા જુદા નિમિત્તે કુણ્ડાલ સાથે એકાંતમાં મળવાનો અને તેની સાથે ગુપ્તપણે બોલવાનો તિષ્ઠ્યરક્ષાએ સતત પ્રયત્ન ચલાવ્યો. કદી પોતાના મહેલમાં, કદી ગંગાતીરે,

કદી બાગમાં, કદી કુંવનમાં, તો કદી ખુદ કાંચનમાળાના મહેલમાં તિથ્થરક્ષા કુણાલ સાથે સલાહમસલત કરવાના નિમિત્તે તેને મળતી; પરંતુ મન ખુલ્લું કરી પોતાના પાપી હેતુ પ્રગટ કરવાની હિંમત તેનાથી કેમે કરી થાય નહિ.

અંતે એક દિવસ એક અત્યંત એકાંત ઠેકાણે કુણાલને રોકી, સાવધપણે આમ તેમ ચોમેર જોઇ તિથ્થરક્ષા તેને ધીમેથી કહેવા લાગી “કુણાલ ! તું હજીએ કંઈ સમજતો નથી એ શું ? આટઆટલું કર્યા છતાં તને સમજ પડતી નથી, એ શું કહેવાય ?”

“માતૃશ્રી ! કાંચનમાળાના સંઘભોજન આગળ મારે હમણા હાજર રહેવું જોઈએ.” એમ કહી તિથ્થરક્ષાની અનુમતીની વાટ ન જોતાં, કુણાલ ઝટ દમને ત્યાંથી ઊડી નીકળી ગયો !

તે દિવસથી તિથ્થરક્ષા સાથે એકાંતમાં સલાહ મસલત કરવા આવવાનું કુણાલે ઉઘાડી રીતે મુલતવી રાખવા માંડ્યું. કોઈ વખત દૈવવસાત તેનો મેળાપ થઇ જાય, તો કંઈ પણ બહાનું કાઢી તરત ખીજેજ રસ્તે નીકળી જતો.

[૪]

એક દિવસ તિથ્થરક્ષા અશોકના જુના રાજવાડામાં અર્થાત્ અશોકના પહેલાંના કિડાગૃહમાં ગઇ, અને ત્યાંના એક મહેલમાં તેણે જાત જાતની સુંદર સુંદર વિલાસ સામગ્રી ભરપૂર આણી મૂકી. ત્યાં પહેલાંની કેટલીક મલિન અને ગંદી થએલી બીમત્સ તસવીરો હતી; તેને સાફસફ કરી નવી જેવી બનાવી તે મહેલની બીંતપર લટકાવી પોતે પણ ઉત્કૃષ્ટ વસ્ત્ર પરિધાન કરી, અને સુંદરમાં સુંદર મહામૂલ્ય અલંકાર સજ્જ શૃંગારનો મોહક ઠાક કર્યો, પછી તેવીજ સ્થિતિમાં સ્પષ્ટ આગ્રાપત્ર મોકલી કુણાલને ત્યાં તરત મોકલી આપવા જણાવ્યું.

હવે કુણાલથી તે આગ્રાનું ઉદ્ધવન થઇ શકે એમ નહતું; કેમકે તે આગ્રાપત્ર સમ્રાટના નામથી મોકલ્યો હતો. પ્રજાજન તરીકે કુણાલથી તેનો ધિક્કાર કરવો અસાધ્ય હતો.

અતિશય નાઇલાજ થઈ કુમાર તિથ્થરક્ષાને મળવા મહેલમાંથી બહાર નીકળતો હતો એટલામાં એકાએક કોણુ જાણે ક્યાંથી કાંચનમાળા ત્યાં આવી પહોંચી અને તેણે કુણાલનો માર્ગ રોક્યો.

“આજ કોઈ પણ ઠેકાણે જવું નથી !” કાંચનમાળા કુણાલના ખભાપર હાથ મૂકી બેસી.

કુણાલે પત્નીને જુદી જુદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આજ કેમે કરી કાંચનમાળા સમજે નહિ ! છેવટે નાઇલાજ થઈ તેણે સમ્રાટના નામનો આજ્ઞાપત્ર બતાવ્યો; પરંતુ કાંચનમાળા આજે તેથીએ સમજે નહિ ! કુણાલથી આજ તેના મનનું સાંત્વન કેમે ‘કર્યું’ થાયજ નહિ. કાંચન આજ વિલક્ષણ હઠ કરવા લાગી આવી હઠ કરવાનું કારણ શું, શું બીક લાગે છે, વગેરે કુણાલના પ્રશ્નનો તે ઉત્તરજ આપે નહિ ! આજ મારા મનને આટલી ચિંતા કેમ લાગી રહી છે, આજ મારું મન આટલું વ્યાકુળ કેમ થયું છે, એ તેને પોતાનેજ સમજાય નહિ, તો પછી તે કુણાલ આગળ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કેવું અને કેમ કરે ?

“હું તમને કોઈપણ ઠેકાણે જવા દેનાર નથી !” એ એકની એક વાત કાંચનમાળા કેમે કરી છોડે નહિ, અને પતિને મહેલની બહાર પણ જવા દે નહિ. તે પત્નીની સમજુત કરવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ તેનું તે કંઈ સાંભળતીજ નહતી ! જુદા જુદા નિમિત્ત બતાવી તે બહાર જવાનું કરતો હતો, અને કાંચન તે નિમિત્તને તોડી ફેંકી દેતી હતી.

છેવટે કુણાલ બોલ્યો “કાંચન ! એક અગ્ર છોકરી પ્રમાણે આ શું કરે છે ? કુકકુટારામની પશ્ચિમે જે અમરાધ છે, તેની વચ્ચે વચ્ચની પુષ્કરણીને કાંઈ જે આજ્ઞાણનું છોકરું તરફડતું દુઃખ ભોગવતું પડ્યું છે. તે કદાચ આટલીવાર થવાથી મરીએ ગયું હશે. તે મૃત્યુના મોંમાં પડ્યું છે, હું અહીં આવ્યો તેને કેટલી બધી વાર થઈ. આપ-ણામાંથી કોઈએ પણ તેની પાસે નહિ જવું જોઈએ કે ? તું જા હો; તેના આપ પાસે જઈ તેને સાંત્વન કરવાનો પ્રયત્ન કર.”

કુણાલની આ યુક્તિ સંપૂર્ણ સફળ થઇ. કાંચનમાળાને ધર્મકૃત્ય પર કેટલો પ્રબળ મોહ છે તે કુણાલને બરાબર ખબર હોવાથી તેણે આ યુક્તિનું અવલંબન કર્યું અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ પણ થયો.

“હા, મારે ત્યાં જવુંજ જોઇએ—”

“તો ઉતાવળ કર”—

“પણ તમે તો કંઈ જવાના નથી ને ?”

“વાહ ! મારે જવુંજ જોઇએ. હું ઘણી વાર બહાર નહિ રહું—”

“નહિંજ રહેતા. પાછી તરતજ આવજો હોં. હું આવું તેટલામાં પાછા આવી રહેવું જોઇએ હોં !”

“આવીશ, જરૂર આવીશ, તું બી મા.”

કાંચનમાળા ઝડપથી બહાર ગઈ અને કુણાલ પણ તેની પાછળ પાછળ બહાર ગયો.

[૫]

કુણાલ પોતાના મહેલ બહાર પડ્યો; અને તેને નહિ નહિ તે દુશ્વિર્જ થવા લાગ્યા. તેના માથા પર ‘કા કા કા કા’ અવાજ કરતા કાગડા ઉડવા લાગ્યા, તેનું હૃદય ભયથી ચિરાયું, પણ તે તેવોજ આગળ ચાલ્યો. ચોડેક દૂર તે ગયો, એટલામાં એક લાંબોલચક્ર ભયંકર સાપ તેના માર્ગ પર આડો પડી સરસર કરતો ઝપાટા બંધ ચાલ્યો ગયો. દૂર શિયાળનો ડરામણો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. શોકાતુર હૃદયે કુણાલ આઘાતપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે હળવે હળવે આવી હાજર થયો. ભિન્ન ભિન્ન મનોહર વિલાસદ્રવ્યથી અંતઃપુર પરિપૂર્ણ છે, એવું તેને જણાયું.

એક ખોલીમાંથી બીજી ખોલીમાં જતાં જતાં કુણાલ હળવે હળવે શયનગૃહના દરવાજા આગળ આવી ઉભો. આખા મહેલની બીંત પર હલકટ, બીભત્સ, અસ્લીલ તસવીર લટકે છે તે જોઈ તેનાં રોમાંચ ઉભાં થઇ ગયાં હતાં. શયનગૃહની ચારે બીંતના મધ્યમાં એકમેક સામે મોટા મોટા ચાર ખિલોરી આરસા ટાંગવામાં આવ્યા હતા. મહેલની મધ્યમંડ ગોઠવેલા સુવર્ણના પલંગ પર તિબ્બરક્ષા પડી હતી, અને તેનું અંગ

અધું ઉઘાડું દેખાય એવી તેની વસ્ત્રરચના હતી. તેના અંગ પર મસજેલા વિચિત્ર અંગરાગની વાસથી આખો મહેલ મહેક મહેક થઈ રહ્યો હતો. એમેરના તે મોટા આરસાઓમાં તિષ્ઠરક્ષાનું પ્રતિબિંબ, તે પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ, તેનું બીજું પ્રતિબિંબ, એવા અનંત અસંખ્ય પ્રતિબિંબ પ્રગટ થઈ, જ્યાં ત્યાં અર્ધવિવસ્ત્ર તિષ્ઠરક્ષાની અસંખ્ય મૂર્તિ દગગોચર થતી હતી.

આ અત્યંત બીભત્સ દેખાવ જોઈ, શરીર પર પરસેવો છુટી, કુણાલ ગુસ્સાથી પાછો ફર્યો. શિકાર ફર્યો એમ જોઈ, તેવી અર્ધવિવસ્ત્ર સ્થિતિમાં જ તિષ્ઠરક્ષા દોડતી આવી કુણાલના પગ આગળ આજોટી પડી. પોતાનું અનાવૃત્ત હૃદય કુણાલને ચરણે મૂકી તેની ગતિને અટકાવી રોકી રાખી.

સર્પ પગને વીંટળાઈ વળે અને માણસ જે પ્રમાણે ભયથી પગ ઝટકી તેને દૂર ફેંકી દે છે, તે પ્રમાણે કુણાલે તિષ્ઠરક્ષાને દૂર ફેંકી દીધી, અને ગંભીરતાથી પગઉંચકી તે ત્યાંથી નીકળી ગયો. તેણે પાછું ફરીને જોયું નહિ.

[૬]

તિષ્ઠરક્ષા ઘણી વારે બાનમાં ઓવી. પગનીચે છુંદેલી નાગણ્ય પ્રમાણે તે ક્રોધમાં ઊડી ઉભી થઈ. તેણે હળવે હળવે પોતાના કેશ સમાર્યો, અને જે રસ્તે કુણાલ ગયો હતો, તે તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિએ જોઈ તીવ્ર સ્વરે બોલી ‘તે તારી ધિક્કાર કરનારી આંખ—”

જરા વાર થોભી જમીન પર જોરથી લત્તાપ્રહાર કરી તે પુનઃ બોલી “તારી તે આંખ એક દિવસ હું આમજ પગ નીચે છુંદીશ ત્યારેજ હું નામની તિષ્ઠરક્ષાં ! ”

તિબ્બરક્ષા પૂર્વે હતી તેવીજ પાછી થઈ ગઈ. તેના બાહ્યસ્વરૂપમાં કંઈ ફેર પડ્યો નહિ-જાણે વચગાળે કંઈજ બન્યું નથી, કોઈ પણ ઘોઠાળો થયો નથી, તમામ કારભાર પૂર્વવત્ ચાલે છે, એવુંજ તેણે બહારનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. પહેલાંની પેઢેજ રાજવાડામાં ધર્મસભાની બેઠક ભરાવા લાગી. મતભેદનો પ્રસંગ આવે તો તિબ્બરક્ષા આગળ પ્રમાણેજ કુણાલનો પક્ષ લઈ તેનાજ મતનું સમર્થન કરવા લાગી. યૌધધર્મના પ્રચારના કામમાં તેનો ઉત્સાહ અતિશય વૃદ્ધિગત થયો, જાણે તેને ધર્મ સિવાય કંઈજ સૂઝતું નથી !

બહારનો દેખાવ જોવો ને તેવો કાયમ રહ્યો. પરંતુ તિબ્બરક્ષા કંઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહતી. કોઈ પણ વાત વિસરી જાય એવી તેની સ્મરણશક્તિ કમકોવત નહતી. કુણાલે વારંવાર કરેલું અપમાન તેને સ્મરતું હતું, અને તે બદલ તેનો બદલો વાળવાનો વિચાર અહોનિશ પૂર્ણ જગૃત હતો.

આ પ્રમાણે સુમારે એક મહિનો ગયો. મહિનાને અંતે તક્ષશિલાથી કોઈ મહત્ત્વનો સંદેશો લઈ એક રાજદૂત રાતદહાડે ઘોડો દોડાવતો પાટલિપુત્રમાં આવ્યો. તક્ષશિલા આગળ જંગી બંડ ઉઠ્યું છે એવા સમાચાર તેણે આપ્યા. આપણને પૂર્ણ પરિચિત થએલો માણ બ્રાહ્મણ મહામાતૃ કુંજરકર્ણ બંડખોરોનો આગેવાન થયો હતો.

તક્ષશિલાના અધિકારીનો આ કાગળ વાંચી અશોક મોટી શીકરમાં પડ્યો. તે ઘણેજ ગભરાયો. પાટલિપુત્ર નગરમાં યુદ્ધની તૈયારીની કામધુમ અહોરાત શરૂ થઈ. લુહારની દુકાનમાંથી રાતદહાડે ટન ટન એવો કર્ણકટ્ટ અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. તરવારના ભારના ભારક તૈયાર થઈ તેના ઢગલે ઢગલા રાજકીય આયુધાગારમાં આવી પડવા લાગ્યા. મોટા મોટા વાંસનાં વનનાં વન કાપવામાં આવ્યાં, અને તેનાં પ્રચંડ ધનુષ્ય બનાવવામાં આવ્યાં. મણિપુર, પૈંડુવર્ધન, અંગ, ઓડ્રા

વિદેહ, સમતર ધત્યાદિ દેશોમાંના ખંડણી ભરનારા સામંત રાજ્યોને, સારા મજબુત હાથીઓ મોકલવા માટે આજ્ઞાપત્ર રવાના થયા.

હજારો નવા ધોડાથી રાજકીય અશ્વશાળા ભરાઇ જવા લાગી. ધોડાના કર્કશ હણહણાટથી દરેકદિશા જાણે અકળાવા લાગી. સેંકડો—હજારો સુથાર આડે પહોર સૈનિકના રથ તૈયાર કરવામાં ગૂંથાઇ ગયા. પાટલિપુત્રના બંદરમાંનો તમામ ખાદ્ય પદાર્થ યુદ્ધના ઉપયોગ માટે વેચાતો લેવા લાગ્યા. જુદા જુદા પ્રદેશમાંના વીરોની ભરતી સૈન્યમાં સપાટાબંધ થવા લાગી, તેમાંના પ્રખ્યાત પરાક્રમી વીરો, સેનાપતિની જગ્યા પર નીભાવા લાગ્યા. નગરની આસપાસના વિશાળ મેદાનમાં સૈનિક યુદ્ધનો અભ્યાસ શસ્ત્રાસ્ત્રથી પૂરજોરમાં થવા લાગ્યો. યુધ્ધને ઉપયોગી સેંકડો પદાર્થ શસ્ત્રાસ્ત્ર અને ખાદ્યપદાર્થ લઇ જવા માટે હજારો ગાડાં અને નૌકા તૈયાર થવા લાગ્યાં, અને અન્ય પ્રદેશમાંથી પણ લાવવામાં આવ્યા.

દેશમાં જ્યાં ત્યાં એકજ વાત થવા લાગી. ચોમેર યુધ્ધનીજ વાત ! પ્રજાજન તો ઘણાં અકળાર્થ જીડ્યાં. આ બાળુ તક્ષશિલાથી દૂત પર દૂત પાટલિપુત્ર આવવા લાગ્યા. સઘળાના મોંમાં એકજ વાત ‘ખંડખોરોએ આજ આ ગામ લીધું’, કાલે પેત્રું સ્થળ તેમના કબજામાં ગયું, પરમ દહાડે તે શહેરપર હલ્લો કરી તેપર પોતાનો વાવટો ઉડાવ્યો! આવી બાતમીથી સર્વના કાન કંટાળ્યા. સઘળા દેશમાંના બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તક્ષશિલા આગળ એકત્ર થાય છે, એવી બાતમી પહોરે પહોરે મળવા લાગી. “જૈધના સઘળાં દેવળ તોડી પાડવામાં આવે છે, અને તેપર ગધેડાં જોડી હજા ફેરવવામાં આવે છે’ એવીએ બાતમી તે પ્રદેશમાંથી આવવા લાગી. ‘બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞયાગનો તડાકો ચલાવ્યો છે, અને જૈધ લોકોને પકડી પકડીને હોમે છે.’ આવી બાતમીનોએ ચોતરફ સુકાળ થયો ?

યુધ્ધની ઘણીખરી તૈયારી પૂર્ણ થઇ. રાજા અશોક, મહામંત્રી રાધગુપ્ત અને દરબારમાંના મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીની સભા બળી. તેમાં આ ચઢાઇપર મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે કોની નીમણુંક કરવી, તે માટે

ભવતિ ન ભવતિ શર થઇ. રાજનો પોતાના પ્રિય પુત્રપર-કુણ્ડાલપર અતિશય પ્રેમ હતો. તેને આવા ભયંકર સંકટના મુખમાં નાખવા રાજા જરાપણ કયુલ થાય નહિ. પરંતુ એ વિષે મહાત્મા રાધગુપ્ત એક એક મુદ્દા આગળ આણવા લાગ્યો, તેનું સયુક્તિક ખંડન કોઇનાથીજ થાય નહિ. રાધગુપ્તનો પહેલો અને અત્યંત મહત્વનો મુદ્દો એ હતો, કે કુણ્ડાલ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રમુખ અને આધારસ્તંભ હોવાથી તે ધર્મત્યાગ કરી શત્રુને મળશે એવી ભીતિ રાખવાને કંઇપણ કારણ નથી. તેનો ખીજો મુદ્દો એવો હતો, કે કુણ્ડાલ જેવો પરાક્રમી વીર દેશમાં શોધ્યો મળે એમ નથી. કુણ્ડાલ શારીરિક કષ્ટથી બીજકુલ ડગમગે એમ નથી, એવો તેનો ત્રીજો મુદ્દો હતો. કુણ્ડાલે અનેક દેશમાં પુષ્કળ પ્રયાસ કરેલા હોવાથી તે સર્વ સાથે ઉત્કૃષ્ટ રીતે મળી જઇ શકશે; જે તમામ જાત-માંથી અને લોકમાંથી સૈન્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વનો કુણ્ડાલપર અત્યંત પ્રેમ હોવાથી આખું સૈન્ય તેના કબજામાં રહેશે, એ મહામાતૃય રાધગુપ્તનો ચોથો મહત્વનો મુદ્દો હતો. રાધગુપ્તના આ બધાજ મુદ્દા ખરેખર અખંડનીય હતા. રાજથી પણ તેનું સપ્રમાણ ખંડન થઇ શક્યું નહિ. તેથી તે નાઇલાજ થયો. તક્ષશિલા આગળ ઉડેલું ખંડ શાંત કરવા કુણ્ડાલનેજ મુખ્ય સેનાપતિ નીમી ઝટ રવાના કરવો, એવુંજ તે ગુપ્ત મસલતમાં સર્વાનુમતે ઠર્યું. ખીજો કંઇ ઉપાયજ નથી એમ જોઇ, કુણ્ડાલનેજ સેનાપતિ ઠરાવી તક્ષશિલા મોકલવા અશોકે નાઇલાજે મૂગે મોઢે સંમતિ આપી.

રાજાએ સંમતિ આપી ખરી, પરંતુ તે ક્ષણથી તેના મનને વિલક્ષણ ચિંતા લાગી રહી. પોતાનું મન એકાએક આટલું ઉદ્વિગ્ન કેમ, મન આટલું ભયંકર ઉદ્વેગ કેમ, એનું તેના પોતાનાથીજ સ્પષ્ટીકરણ કરાય ના !

[૨]

સેનાપતિની જગાપર નીમણુંક થઇ તક્ષશિલા જવાનું થશે, એ સમાચાર સાંભળી કુણ્ડાલને અતિશય આનંદ થયો. જે ત્રિશરણુની સેનામાં પોતે પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી છે, તે ત્રિશરણુનું કાર્મ

પોતાને હાથે સિદ્ધ થવાનો યોગ આવ્યો છે; તેમાં પોતાના પ્રશ્ન જન્ય તોપણ હરકત નહિ એ વિચારથી તેના મનમાં અત્યંત સ્ફૂર્તિ આવી. તેના મનમાં બીજાએ એક આનંદદાયક વિચાર આવ્યો—પોતાની પાછળ લાગેલી પાપી દુષ્ટ તિબ્બરક્ષાના ત્રાસમાંથી અને કંટાળામાંથી, એકાંક સમય પછી, પોતાનો છૂટકો થઈ પોતાનું મન ત્રિશરણની સેવામાં નિમગ્ન થઈ જશે, આ આનંદદાયક વિચાર સાથે એક અત્યંત દુઃખદાયક વિચાર પણ કુણાલના મનને ત્રાસ દેવા લાગ્યો. કાંચનમાળાની દીન મૂર્તિ તેની આંખ સામે રમવા લાગી. કાંચનમાળાને કેટલાક દિવસ સુધી તે એકી જવું પડશે, આ વિચારથી તેના હૃદયને અત્યંત દુઃખ થવા લાગ્યું. પરંતુ તરતને તરત તેને સમાધાન જેવું પણ લાગ્યું. કાંચનમાળાએ જે મોઢું વ્રત લીધું હતું, જે કાર્યમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું તેજ વ્રતને માટે, તેજ કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રોત્સાહન છે, તો કાંચનમાળા તે માટે અડચણ કરે, એમ કુણાલને લાગ્યું નહિ. પોતે પાસે ન રહેવાથી તેના મનને જે કષ્ટ થાય, તેના તેને વિશેષ બાધ નડે નહિ, માટે પોતાના તમામ કાર્યોનો ભાર તેના પર નાખી જવો, એવો વિચાર તેના મનમાં આવવાથી સમાધાન જેવું લાગ્યું. કઠિન વ્રતથી, જે કાર્યથી કાંચનમાળાનું જીવનજ ઘટાડયું છે; જે વ્રતસિવાય, જે કાર્ય સિવાય દુનીઆના કોઈ પણ કૃત્ય પર કે વસ્તુ પર તેનો પ્રેમ નથી, તે વ્રત અને તે કાર્યનો તમામ ભાર તેના પર નાખવામાં આવે, તો તેના આનંદમાં તે આખા જન્મ વિસરશે; પછી કેટલાક કાળ સુધી આપણે એ તેને વિશ્વરૂપ થાય તો નવાઈ શી? આ વિચાર પરંપરાથી કુણાલને અતિશય આનંદ થયો, અને તેજ આનંદમાં તે કાંચનમાળા પાસે જવા નીકળ્યો.

[૩]

પોતાના હૃદયવલ્લભની સેનાપતિપદ પર યોજના થવાથી તે તક્ષ-શિલાની ચડાઈ પર ટુંક સમયમાં જશે, એવા સમાચાર કાંચનમાળાને ક્યારના મળી ચૂક્યા હતા. આ સમાચાર સાંભળી તેના મનની કઈ અમલકારી સ્થિતિ થઈ. તેના મનને અતિશય આનંદ પણ થયો, અને

હૃદય સંતાપથી અત્યંત ખિન્ન પણ થયું. કાંચનમાલા એ ધર્મપરાયણ સાધવી હતી. સદ્ધર્મપ્રચાર એજ તેનું જીવન બન્યું હતું. પશ્ચિમ તરફ સદ્ધર્મનો ધણો ખરો લોપ થયો હતો, તેના પુનરુદ્ધારના અસંત અહત્વના કામ માટે પોતાનો પતિ ત્યાં જાય છે, તેને હાથે ધર્મનું આ મહત્કાર્ય થયા સિવાય રહેવાનું નથી, આ વિચારથી કાંચનમાલાના હૃદયમાં આનંદના ઉભરા ઉભરાવા લાગ્યા; પરંતુ તેની સાથેજ, તે દિવસે તેને પતિ વિષે જે એક ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તેનું તેને જ્યારે સ્મરણ થયું, નાટ્યપ્રયોગને દિવસે તેના પુષ્પાલંકારની ચોરી થયા પછી તેના મનમાં જે વિલક્ષણ ચટપટી થઈ રહી હતી, તેનું તેને જ્યારે સ્મરણ થયું અને રાજની આજ્ઞાથી કંચુકી પતિને બોલાવવા આવ્યો ત્યારે પોતાના હૃદયની કેવી શોચનીય અવસ્થા થઈ, પોતાની આંખ સામે કેવા જાત જાતના ભયંકર દેખાવ જણાવા લાગ્યા હતા, એ જ્યારે કાંચનમાલાને યાદ આવ્યું, તે વેળા તેનું હૃદય અતિશય ધડકી ઊઠ્યું ! અમંગળ થશે એમ આટલા દિવસથી પોતાને અત્યંત ભય લાગતો હતો તે હવે પ્રત્યક્ષ થવાની વેળા ઇશ્વરે આણી મૂકી છે, એવો તેના મનનો નિશ્ચય થવાથી તેને એમરે ધોર અંધકાર ભાસવા લાગ્યો.

આજ ભયંકર દુઃખસ્વપ્નમાં કાંચનમાલા ફેટલેક સમય નિમગ્ન હતી. તેણે પુષ્કળ વિચાર કર્યો. જે મહત્કાર્ય માટે પોતાનો પતિ જાય છે, તેને કોઇ પણ પ્રકારે ચતુર્ક્રિયિત પણ હરકત કરવી નહિ. માત્ર એક વાર પણ 'નહિ' શબ્દ મોંમાંથી કાઢવાની નથી. એવો તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો, અને પતિને આનંદના સમાચાર પહોંચાડવા તે સિધ્ધ થઈ.

કુણાલ છેવટે કાંચનમાલાને સંદેશો પહોંચાડવા તેના મહેલમાં આવ્યો. તે વેળા મારી કદ્દપના પૂર્ણ ખરી છે, એવોજ તેને અનુભવ થયો.

કાંચનમાલાએ એક પણ શબ્દથી તેના જવામાં અંતરાય નાંખ્યો નહિ, કે તેને નિશ્ચાહ કર્યો નહિ, પણ ઉલટું જુદી જુદી રીતે તેને

ઉત્તેજન આપી તેના મનને અતિશય ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ થાય, એવુંજ તે વીર-પત્નીએ તે વેળા વર્તન રાખ્યું. તેના આ વર્તનથી કુણ્ણાલને અપૂર્વ ઉત્સાહ મળ્યો.

છેવટે, બુદ્ધદેવે યશોધરાને છોડી જતાં જે સ્ફૂર્તિદાયક ગીત ગાયું હતું, તે ગીત ગાઇ કાંચનમાલાએ પતિને જવા માટે આનંદથી રમ્મ આપી.

કાંચનમાલાએ કુણ્ણાલને કહ્યું “ભગવંતે યશોધરા દેવીનો ત્યાગ કર્યો અને લોકહિતના કામમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરી તે જેવા કૃતકાર્ય થયા, તે પ્રમાણેજ તમે પણ સદ્ધર્મના પ્રચારના અને હિતના કાર્યમાં યશસ્વી થાઓ. આએકજ હેતુ તમે તમારી દૃષ્ટિ સન્મુખ સદાસર્વદા રાખો. હું જે પ્રમાણે અહીં આજ પર્યંત રહી, તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પણ રહીશ. મારે માટે મનમાં તત્તમાત્ર પણ કાળજી રાખતા નહિ. મારા તરફના વિચારથી તમે તમારા મનમાં કદી પણ ક્ષોભ થવા દેતા નહિ. તમામ લક્ષ સદ્ધર્મના હિત તરફ રાખવું હોં. મને તમારી આજ્ઞા જોઇએ છે-”

“ કેવી આજ્ઞા ? ”

“મયાશીર્ષ પર્વતપર જઇ પિતાને એકવાર મળી આવું; એની ઉત્કંઠા મારા મનને થઇ રહી છે. તમારા ગયા પછી ત્યાં જવું, એમ મનમાં છે-ગાડું ને ?

“ જા, જરૂર જા. હું કદી પણ એ વાતની આડે આવું એમ છું ? ” એમ કહી કુણ્ણાલે અતિશય પ્રેમથી પોતાની પ્રાણવલ્લભાને સુખન કર્યું.

આ પ્રસંગે કાંચનમાલાએ જે અપૂર્વ ધૈર્ય બતાવ્યું, સ્ત્રીનું મન કેટલું દૃઢ હોઇ શકે છે એનું જે ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તેણે આ પ્રસંગે બતાવી દીધું, તે જોઇ કુણ્ણાલને અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. પોતાના જવાથી કાંચનમાલાને અતિશય આનંદ થશે એવું તેને લાગતું હતું, પરંતુ નાઇલાજે તે રમ્મ આપશે એમ તેનું માનવું હતું. તેના તરફથી આટલું પ્રેત્સાહન મળશે, એમ તેને લાગ્યું ન હતું.

“ઠીક ત્યારે, કાંચન ! હું હવે જાઉં ?” કુણાએ ગદ્ગદિત કંઠે પૂછ્યું.

“બુદ્ધદેવના ધૈર્યનો અને મનોબળનો આપને લાભ થાઓ. વિજયી થઇ, સધ્ધર્મનું આ કાર્ય પાર પાડી આ દીનદાસીને દર્શન દેવા વહેલા પધારો.”

કુણાએ કાંચનમાલાને હૃદય સાથે ધટ્ટ આલિંગન દઇ, એક બીજી વાર તેનું ચુંબન લીધું, અને તે મહેલ બહાર પડ્યો.

આ વેળા કુણાલની બહુ ચમત્કારી સ્થિતિ થઇ હતી. હર્ષવિશાદે તેનું અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યું હતું, તેના મુખપર હાસ્યનાં અને આંનંદનાં ચિન્હ દેખાતાં હતાં, તોપણ તેનાં નેત્ર પાણીથી ભરાઇ આવ્યાં હતાં. કુણાલ સજ્જન નેત્રે મહેલની બારી તરફ વારંવાર જોતો જોતો, ઘોડા પર સવાઇ થઇ સૈન્યને જઇ મળ્યો, અને તેના અગ્ર ભાગે જઇ સૈન્યને પોતાની પાછળ લઇને જવા લાગ્યો.

કાંચનમાલા એકાગ્ર દૃષ્ટિએ પોતાના વીર પતિ તરફ જોતી હતી. ઘોડીજ વારમાં કુણાલ તેની નજરની મજલ બહાર જઇ, દેખાતો બંધ થયો. કુણાલનો ઘોડો જ્યારે બીલકુલ ઓળખાય નહિ એટલે દૂર ગયો ત્યારે કાંચનમાલા ઉતાવળી ઉતાવળી મહેલ બહાર નીકળી આગમાંના પેલા ક્ષિપ્રપર્વતના શિખર પર દોડતીજ ગઇ, અને ત્યાંથી પોતાના પતિ તરફ અને તેના મહાન સૈન્ય તરફ જોવા લાગી.

અસંખ્ય રણનૌકા પાણી કાપતી મોટા ઠાડથી ચાલતી હતી. તેમાંના નાવિક અને સૈનિક એકે સ્વરે પ્રયંડ સિહનાદ કરતા, અશોક મહારાજના જયગીત ગાતા ગાતા જતા હતા. તેમના તે જયધ્વનિમાં નૌકાના સઢનો સડસડાટ મળી જઈ એક પ્રકારનો શાંત અને ગંભીર ધ્વનિ થતો હતો. તે ગંભીર ધ્વનિ કાને પડતાંજ અતિશય બીકણુ માણસના હૃદયમાં પણ બળસંચાર થઇ તેને કંઇ પણ પ્રયંડ પરાક્રમ કરવાનું મન થઇ આવતું. નૌકાના સઢની ટોચપર સફેદ, વાદળી, પીળી, લીલી ઇત્યાદિ જાત જાતના રંગની નાની મોટી ધ્વજ ફૂડફૂડ થતી હતી.

અને તેની મિત્રી શોભા કંઈ અપૂર્વજ નજાતી હતી. પવન અનુકુળ હોવાથી તે તમામ ધન દમામથી ડોલતી “શત્રુઓ, ચાલો ખસો, અમારી આગળ તમારો નિભાવ થવાનો નથી !” એવુંજ જાણે પ્રચંડ અવાજથી કહેતી હતી.

કાંચનમાલાએ બીજી ગમ નજર ફેંકી. તક્ષશિલા તરફ જતો રાજમાર્ગ સૈનિકોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. સૈન્ય મોટા ભપકાથી જતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ભેરી, તુરી, રણશિંગ, કણ, ડંકા, નોખત ઇત્યાદિ રણવાદ્ય વાગતાં હતાં, અને તેની તાલ પ્રમાણે સૈનિકો ધગ મૂકતા હતા. કોઇ કોઇ ઠેકાણે પ્રચંડ મેઘખંડ પ્રમાણે શોભતા હાથી, ઉડેલી ધુળથી અંગ મલીન થવાથી આકાશ અને પૃથ્વીની એકતા ખતાવતા, ધીર મંભીર ગતિએ ડોલતા ડોલતા ચાલતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે સવારોની તીવ્ર ધારવાળી ચળક ચળક થતી તરવારના પાનાપર ક્ષીણ સૂર્યકિરણ પડી તેનું ક્ષીણ પરાવર્તન થતું હતું, તેથી જાણે ગાઢ મેઘમંડળમાંથી વચ્ચે વચ્ચે વિજળીના નાના મોટા ચમકારા થતા હોય એવો ભાસ થતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે લાલ. વાદળી, પીળાં, લીલાં જન, ચઢવેલા ઘોડા, હણહણતા હણહણતા ચારે ખરીથી ધૂળ ઉડાવતા ઉડાવતા જતા હતા. તે ઘોડાપર કદાવર શરીરના ચોદા એડેલા હતા, અને તેમના શરીર પરનાં કવચ વગેરેનો કર્ણકંડોર અવાજ થતો હતો. “હું આગળ જઈશ” ‘હું આગળ જઈશ’ એમ સ્પર્ધા કરતા પોતપોતાના ઘોડાને દોડાવતા હતા.

કાંચનમાલાએ બીજી એક બાજુએ નજર ફેંકતાંજ તેને જણાઈ આવ્યું, કે આખું દ્વિમંડળ ઘેરી લામ અસંખ્ય રથ ચાલતા હતા. રથે જોડેલા ઘોડાની પીઠપર સારથિની ચામકના સપાટા સડાસડ લાગવાથી તેઓ પવનવેગે દોડતા હતા. રથ ઉપરની જાત જાતના રંગની પતાકા હર્ષાતિથયથી હાલતી-ડોલતી હતી. તે દ્વિમંત પર્યંત પહોંચેલા રથસમૂહમાં એક અતિશય પ્રચંડ રથ હોઈ તેપર એક ધણો એટો ધ્વજ હતો, અને તેપર ચીનના રેશમી વસ્ત્રની એક મોટી સુંદર પતાકા

ફડફડતી હતી, તે રથ દૃષ્ટિએ પડતાંજ આ મારા હૃદયેશ્વરનો રથ, એમ કાંચનમાલાએ તામડોત્તમ જાણ્યું. કાંચનમાલાએ ઉપર નીચે, ચારે બાજુએ જોયું, તો આકાશ નિર્મલ જણાયું અને પવન અનુકૂળ વાય છે, એમ તેને સમજાયું. ચોમેર બગલાંનાં ટોળાં ઉડતાં હતાં. ચાતક પક્ષી મદમર્યો અવાજ કરતાં ફરતાં હતાં.

આ સર્વ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં ફક્ત એકજ અશુભ ચિહ્ન જોષ કાંચનમાલાનું હૃદય થરથર કાંપ્યું. કુણ્ડાલના રથપરની આકાશમેદી ધ્વજ પર એક ગીધ પક્ષી ચક્કર મારે છે, એવું તેની દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેની છાતીમાં ધ્રારકો પડ્યો.

પ્રકરણ પંદર.

ઘોર સંગ્રામ.

પાટલિપુત્રથી તક્ષશિલાની ચક્રાષ્ટ પર પ્રચંડ સૈન્ય નીકળી ચૂક્યું છે, અને તે પર વીરશ્રેષ્ઠ કુણ્ડાલની મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે યોજના થઈ છે; એવા બાતમી તક્ષશિલા પ્રદેશમાં ક્યારનીએ પહોંચી ગઈ હતી. આ કથાના સમયમાં તક્ષશિલાનો પ્રદેશ લગભગ દિલ્હી પર્યંત પ્રસર્યો હતો. તક્ષશિલાના પ્રદેશમાં જે બ્રાહ્મણોએ અને ક્ષત્રિયોએ આ બંડ ઉભું કર્યું હતું, તેમનામાં આ સમાચાર ફેલાતાંજ ઠામ ઠામ એકજ ગરબડ મચી રહી હતી; પરંતુ તેઓ ગભરાયા નહિ. કુણ્ડાલના સૈન્યને ખુબ જોરથી ટક્કર મારવાને તેમણે પણ ધણા આવેશથી કમર કસી હતી.

આ બંડખોરોનો આગેવાન, વાયકાને પૂર્ણ પરિચિત મએલેદ માણ મહામાત્ય કુંજરકર્ણ પોતે બ્રાહ્મણ હોય તેના જેટલો તીવ્રતાથી દંપ કરનારો માણસ બીજો એક પણ મળે એમ નહતું. જેના જેના મનમાં આ નવીન ધર્મ પર તિરસ્કાર હતો, તે સર્વે આ વેળા કુંજરકર્ણને અંતઃકરણ પૂર્વક સલાહ કરતા હતા. મહામાત્ય કુંજરકર્ણ અને તેના મુખ્ય મુખ્ય સલાહકારની સુમ મસલતમાં વાદવિવાદ થઈ એવું ક્યું, કે જે જે પ્રદેશ પર આપણી સત્તા સ્થાપન થઈ છે, તે તે

પ્રદેશમાં રાખતું સૈન્ય જઈ પહોંચતાંજ ત્યાંની પ્રજા એકદમ રાજપક્ષને જઈ મળશે. આવી પરિસ્થિતિમાં રાજની સત્તાવાળા પ્રદેશમાં જઈનેજ ચુક કરવું, એજ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે, એમાં સંશય નથી. તેમની આ સલાહ સર્વમાન્ય થઇ.

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે નક્કી થતાંજ અલ્પ સમયમાં સુમારે એક લાખ ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ વીર, રણમદમાં મસ્ત થઈ, પોતાના સ્વસ્થાસ્થનો પ્રયંત્ર અવાજ કરતા તક્ષશિલા પ્રદેશની હદ ઓળંગી, અશોકની સત્તા નીચેના પ્રદેશમાં ઉતર્યા, અને કુણ્ડાલના સૈન્યની રાહ જોતા ત્યાં છાવણી નાખી રહ્યા. પોતાના પ્રયંત્ર તંત્રુની આસપાસ મોટા મોટા ખાડા ખણી પોતાના સૈન્યના સુરક્ષણ માટે તેમણે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો. દૂર દૃષ્ટિથી, ચુક વેળા અચુક ઉપયોગી થઈ પડવા જેવા જુદા જુદા ઉપાય આગળથીજ યોજી મૂકી તેની પણ તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. એટલામાં એકાએક તેમની છાવણીમાં બાતમી આવી લાગી, કે કુણ્ડાલ યોડાજ, પરંતુ મોટા મોટા પરાક્રમી વીરોથી યુક્ત સૈન્ય લઈ આવ્યો છે, અને તેણે પાછળના ભાગમાં છાવણી પણ ઠોકી છે !

કુણ્ડાલના સૈન્યમાં અતિશય હોશિયાર અને નામાંકિત અનેક ગુપ્ત જસુસ હતા. શત્રુની છાવણીની સ્થિતિ વિષે અને તેની સેના વિષે જોટલી બાતમી મેળવવા જેવી હતી, તેટલી ઘણી યુક્તિથી મેળવી તે બધી તેમણે કુણ્ડાલના કાન પર ક્યારની નાખી દીધી હતી. આ બાતમીથી કુણ્ડાલને શત્રુના સૈન્ય સંબંધી જરાએ જરા માહિતી મળી હતી. એ માહિતી મળ્યા પછી કુણ્ડાલે પોતાના સૈન્યમાંથી કેટલાક ચંચલગતિ ધોડા અને હાથી મુખ્ય સૈન્યમાંથી જુદા કાઢી તેમને એક જુદીજ કામગીરી સોંપી હતી. એ ધોડે સવારોએ અને હાથીના મહા-વતોએ પોતપોતાના ધોડા અને હાથી ખૂબ દૂર સુધી દોડાવી મૂક્યા, અને ત્યાંથી યુક્તિથી પાછા ફરી શત્રુ સૈન્યના પાછલા ભાગ પર સાત-આઠ કોણ દૂર એક સારી સુરક્ષિત અને નિર્વિઘ્ન જગા જોઈ ત્યાં

પોતાનો મુકામ કર્યો. શત્રુની કોઇ પણ આવક અંધ કરવી નહિ, એવો સખત હુકમ કુણાલે પોતાના સૈન્યને કર્યો હતો. દેશમાંના લોકો આપણા પક્ષના છે, આપણા પર તેમની મનઃપૂર્વક ભક્તિ છે, આથી તેમને કોઇ પણ પ્રકારે જરાએ ત્રાસ થાય એવું વર્તન ચલાવતા નહિ; તેમનું ધાન્ય કે અન્ય ખાદ્યપદાર્થ લૂંટી આણતા નહિ. તેથી તેઓ આપણા પર નાખૂશ થશે. હંમેશાં ખૂબ સાવધતાથી વર્તો. કદી પલ-વાર પણ ગાફલ રહેતા નહિ તમે ક્યાં છો, શું કરો છો, તેની પાકી ખાતમી શત્રુને લાગવા દેતા નહિ, એ ખુબ ધ્યાનમાં રાખો,' આવો ઉપદેશ કુણાલ પોતાના સૈનિકોને હંમેશાં કરતો હતો.

સેનાપતિ કુણાલ આ વેળા માત્ર આકાશની પરિસ્થિતિ જોવા-માંજ ગરક થઈ ગયેલો જણાતો હતો. તેને પોતાના મનમાં યુદ્ધની કંઈ શીકર લાગી રહી છે, અથવા તે સંબંધી વિચાર કરવામાં પોતે તક્લીન થઇ ગયો છે, એવું તે કોઇનેજ જણાવા દેતો નહિ. યુદ્ધ માટે તે તદ્દન બેદિગ્ધ છે, એવુંજ અધાને લાગતું. તેના હાથ નીચે તો સેનાપતિ 'યુધ્ધ ક્યારે થશે?' એમ તેને પુછે તો તે 'યુધ્ધને હજી ઘણી વાર છે' એવોજ જવાબ દેતો. આથી તેને સામો પ્રશ્ન પૂછવાની કોઇનેજ હિંમત થતી ન હતી.

લડાઈની શરૂઆત થવાને જેમ જેમ વિલંબ લાગતો ગયો, તેમ તેમ કુણાલનું સૈન્ય અતિ અધીર થતું ચાલ્યું. એક દિવસે પ્રાતઃકાળ-માંજ કુણાલે 'આજ અપોરે લડાઈ શરૂ થશે!' એવો પોતાના સૈન્યને હુકમ કર્યો.

આખું સૈન્ય રણમદ્યથી હાલી ગયું !

[૨]

શત્રુસૈન્યમાં પણ અનેક હેશિયાર જસુસ હતાજ. કુણાલના સૈન્યનો મોટો ભાગ આપણી આગળ-સંમુખજ છે, એવી ખાતમી કાઢી, તે પોતાના સેનાપતિને જણાવી હતી. આ ખાતમીથી 'યુધ્ધની શરૂઆત પાછળથી થવાની નથી પણ આગળથીજ થશે' એવી તેમને ખાતરી થઈ હતી.

શત્રુ સેનાપતિનો આ અંદાજ તદ્દન ખોટો પડ્યો. એક દિવસ સંખ્ય પાચળ અને ઘોડેસવારને સાથે લઈ કુણાલ શત્રુ પર આવેગથી તૂટી પડ્યો, અને પ્રચંડ પરાક્રમ કરી શત્રુમાં ભંગાણ પાડવાની જખરી યુક્તિ ચલાવવા લાગ્યો. એ જોઈ કેટલા સમય સુધી તો શત્રુસૈન્ય આશ્ચર્યથી ખમરાઈ ગયા વિના રહ્યું નહિ. તેમનું આશ્ચર્ય ઘણીવાર ટક્યું નહિ. તેમણે પોતાના સૈન્યના તાગડ-તોચ બે વિભાગ કર્યા; એક ભાગે મોરચો ફેરવી કુણાલ સામે ધસવા માંડ્યું, અને બીજા ભાગે જરૂર પડે ત્યારે-મહા સંકટ સમયે ઉપયોગી થઈ પડવા છાવણીમાં તૈયારી રાખી.

ખંડખોર પક્ષમાં ઘણે ભાગે તમામ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય હતા. પેઢી દર પેઢી રણાંગણમાં શત્રુને પીડ દેવાનું, તેમણે સ્વપ્નમાં પણ જાણ્યું ન હતું. પહેલી ગરબડ પછી કેટલીક વારે સ્થિરસ્થાવર થઈ જ્યારે તેમણે કુણાલના સૈન્ય પર વેગથી હલ્લો કર્યો, ત્યારે બૌદ્ધોના સૈન્યનો 'નાકે જીવ આગ્યો' ખંડખોરોના હલ્લાનું જોમ અને જુસ્સો ખરેખર અભેદ હતો. તે વેળા તેમણે બચકર પરાક્રમ દાખવ્યું. તેમના પરાક્રમી હલ્લા આગળ કુણાલના સૈન્યનો કંઈ પણ નિભાવ થાય, એવાં ચિહ્ન જણાતાં ન હતાં! તેમની ચડાઈ આગળ નાઇલાજ થઈ બૌદ્ધસૈન્ય રણાંગણમાંથી હાર ખાઈ નાસી જશે, એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન જણાવાં લાગ્યાં. બૌદ્ધસૈન્ય ક્ષણે ક્ષણે એક એક પગડું હડતું ચાલ્યું.

પોતાનું સૈન્ય નામદારીથી હાર ખાઈ શત્રુને પીડ દેખાડવાની તૈયારીમાં છે, એવું જોઈ આ આનીઆનીના પ્રસંગે સેનાપતિ કુણાલ પોતાના પ્રચંડ રથપર ઉભો રહ્યો, અને પોતાના સૈનિકોને પૂર જોરથી લડવાને પ્રોત્સાહન આપવા લાગ્યો.

“ધર્મનો જય થશે! હાર ખાતા નહિ. પાછળ હટતાં નહિ! બ્રાહ્મણોને કદી પણ જય મળવાનો નથી!” એમ ઘણા મોટા સાદે બૂમ પાડતો કુણાલ પોતાના વીરોને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો.

પરંતુ શત્રુસૈન્યના-અસહ ક્ષત્રિયના-ભયંકર મારા આગળ આવા શાબ્દિક પ્રોત્સાહન શું કરે? શત્રુના જમરાજસ્ત મારા આગળ કુણાક્ષના સૈન્યનો બીજકુલ ટકાર થયો નહિ. શત્રુપક્ષમાંના મહા પરાક્રમી ક્ષત્રિય બીરના અચૂક મારો કરનારા ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રખર પ્રહારથી સેંકડો હજારો યૌદ્ધ સૈનિક રણાંગણ પર પટાપટ પડવા લાગ્યા. તેમના રક્તથી રણભૂમિ લાલ લાલ થઇ ગઇ, ઠેકાણે ઠેકાણે તેમનાં પ્રેતના ઢગેઢગ પડવા લાગ્યા. યૌદ્ધસૈન્ય અનિશય નાસીપાસ થઇ ગયું.

પરંતુ થોડાજ વખતમાં અંડખોરોના દૈવતું મોજીતું ફર્યું. હવે દૈવ યૌધ્યોને અનકૂળ થયું. એકાએક આકાશના પશ્ચિમ ભાગ પર અધિકાધિક માઢ વાદળી રંગ ચડી આવી એમેર અંધકાર પસરવા લાગ્યો. ક્ષણમાં પશ્ચિમ ખાણુએથી એવું સૂમવાટા કરતું વાદળ શરૂ થયું, કે તે આગળ કોઇને લડાઇમડાઇ કંઇ દેખાયજ નહિ! પવન નો એવો સૂસવાટો શરૂ થયો, કે તેણે પૃથ્વી પરની તમામ ધૂળ જોરથી આકાશે લઇ જવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તે ધૂળના પ્રવાહથી એમેર ધનધોર અંધકાર પસર્યો. કોઇને કંઇજ દેખાય નહિ.

કુણાક્ષના સૈન્યની પરિસ્થિતિ તે સમે ઉત્તમ હતી. તેનું સૈન્ય પશ્ચિમ ખાણુએ હતું તેથી તેનું મોં પૂર્વ દિશા તરફ હતું. આલશ્ચોનું સૈન્ય પૂર્વે હતું તેથી તેનું મોં પશ્ચિમ તરફ હતું. આ પરિસ્થિતિથી તે ભયંકર તોફાનને લીધે ઉડેલી તમામ ધૂળ સીધી આલશ્ચ સૈનિકોની આંખોમાં ધુસવા લાગી. તે ધૂળથી કુણાક્ષના સૈનિકોને કંઇજ નુકસાન થયું નહિ, કે તેમનાપર કોઇ પણ પ્રકારનો મારો પણ થયો નહિ.

દૈવે દીધેલી આ ઉત્તમ તક હવે સાધવીજ જોઇએ, નહિ તો હાથમાંનો દાવ જશે, એવો વિચાર કરી કુણાક્ષ પાંછો પોતાના રથપર ઉભો થયો, અને બને તેટલા મોટા અવાજથી બુમ પાડી બોલ્યો “મારા વીર સૈનિકો! મારા યૌદ્ધ વીરો! જીઓ, આ વિલક્ષણ ચમત્કાર જીઓ! ધર્મ આપણને અનુકુળ છે! બુદ્ધ આપણને અનુકુળ છે! આલો પૂર જોશમાં ચડાઇ કરો, અને આ અંધકારનું વાદળ ચાલુ છે

તેટલામાં શત્રુનો પૂરો વિનાશ કરી નાંખો. ત્વરા કરો અને દૈવે દીધેલી આ અનુકુળ સંધિ નકામી ન જવા દો !”

આ શબ્દોથી બૌદ્ધસૈન્યને વિલક્ષણ પ્રોત્સાહન મળ્યું. દેવ અને દૈવ આપણને સંપૂર્ણ સાનુકૂળ છે, એવી તેમની હવે પૂરી ખાતરી થઈ. તેમના પાછળ પડતા પગ હવે સપાટાબંધ આગળ ઉપડવા લાગ્યા. તોફાનના સૂસવાટા સાથે તેમની તરવારોનો જે પ્રચંડ ખણખણાટ થયો, તેથી શત્રુનાં હૃદય ભયથી ધડકવા લાગ્યાં ! દેવ અને દૈવ આપણને ખરેખર પ્રતિકૂળ છે; નહિ તો વિજયની એન વેળા તોફાનની આ દૈવી આપત્તિ આપણા પર કેમ આવી પડે, આ વિચારથી તેમનાં અંતઃકરણ ખંચકાયાં, અને તે સાથે તેમની કમર પણ કમજોર થઈ. બ્રાહ્મણ સૈનિકોથી ધૂળને લીધે કંદંબ દેખાય નહિ. પોતાના સૈનિક કયા અને શત્રુના સૈનિક કયા, એ પણ તેમને ઓળખાતું નહિ. આથી રણમદના આવેશમાં ભ્રમથી તેઓ પોતાનાજ સૈનિકોને પોતેજ કાપી નાખવા લાગ્યા. બધે એકજ ઘોટાળો ફેલાયો.

પોતાનાજ સૈનિક અંધકારથી પોતાનાજ સૈનિકને કાપી નાખે છે, એ વાત કુંજરકણના લક્ષમાં બીજકુલ આવી નહિ. પરંતુ કુણ્ડાલને એ વાતની ઓક્સ ખચર હોવાથી તે તેને ઉત્તમ ફાયદો મેળવી લેતો હતો. દ્વંદ્વદષ્ટિથી અને અત્યંત કુશળતાથી પોતાનું સૈન્ય સુરક્ષિત રહે અને શત્રુસૈન્યની તેમના પોતાનાથીજ ખરાબી થાય, એવીજ વ્યવસ્થા તે અમલમાં મૂકતો હતો. કેટલીક વારે જ્યારે અંધકાર ધીમે ધીમે કમી થતો ગયો, અને ધૂળનો સપાટો પણ કમી થવા લાગ્યો, ત્યારે બંડખોરોને પોતાની ભૂલ ખરાબર સમજાઈ. પણ તે ભૂલ હવે સમજાઈ ને નકામી હતી. તેમણે પોતેજ પોતાના હાથે પોતાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો, અને શત્રુપક્ષે પણ આ વાતનો પૂર્ણ ફાયદો મેળવી લીધો હતો એવી તેમને ખાતરી થઈ. કુણ્ડાલનું સૈન્ય હવે તેમના પર પ્રચંડ સિંહનાદ કરી એકદમ તૂટી પડ્યું, અને પરાક્રમ કરતું બંડખોરોનાં પ્રેતોત્તા ઢગલે ઢગલા પાડવા લાગ્યું. તેમના આ પ્રચંડ હલ્લા સામે બંડખોરોથી ટકી શકાયું તહિ.

કુંજરકર્ણે જોયું કે પોતાનું સૈન્ય હાર ખાઈ નાસી જવાની તૈયારીમાં છે. તેને અટકાવી રાખવું પણ હવે અશક્ય છે ! ક્રમે ક્રમે શત્રુસૈન્યમાં મોટું તોફાન થઈ ઘોડા, હાથી, પાવદળ, ઘોડેસવાર, તરવાર, અને બીજાં શસ્ત્રાસ્ત્રનો પ્રાહ્લણ-સૈન્યમાં ભયંકર ઘોરાળો થયો. ધૂળ અને ભીતિથી ભયંકર અનર્થ થયો !

આ ઉત્તમ તક સાધી નાસી જનાર શત્રુ અને શિમિની વચ્ચે વચ્ચ કુણાલ આવી ઉભો રહ્યો અને કેટલાક હિંમતવાન અને પરાક્રમી વીરોને તેમની પાછળ પાછળ મોકલી તેમની પૂઠ પકડવાનો તેણે હુકમ કર્યો. તેમણે તરતજ પોતાના તેજસ્વી ઘોડા શત્રુની પાછળ દોડાવી મૂક્યા.

કુણાલના સૈન્યની ઘણી ખરાબી થઈ ન હતી-થોડાક સૈનિકોનું બળિદાન આપી પ્રચંડ જયલાલ મેળવ્યા બદલ તે આનંદ આનંદ થઈ ગયો ! કુણાલ પછી બીજા અનેક સેનાપતિએ અધિકાર મય વાદળાનો ફાયદો મેળવી જય પ્રાપ્ત કર્યો છે; પરંતુ કોઈએ પ્રાણિ હિંસાના નિવારણ માટે તેનો ઉપયોગ કરી લીધો નથી મ્હેંજ અને યવન એમણે પશ્ચિમ તરફથી આવી અનેક વાર વિજય મેળવ્યા છે; પરંતુ આવા અધિકારમય વાદળ આપણને અનુકૂળ અને હિંદને પ્રતિકૂળ હોય છે, એ તેમને બરાબર સમજતું હતું. આ અધિકારમય વાદળથીજ હિંદનો અનેકવાર પરાજય થયો છે. નહિ તો કેવળ બુદ્ધિ અને ભુજબળનાજ જોર પર પ્રાહ્લણ અને ક્ષત્રિયની બરેબરી કોણ કરી શકે એમ હતું ?

[૩]

ધીમે ધીમે રાત પડી. બંને બાજુએ શત્રુસૈન્ય હતું અને કુણાલ ઘોડા સૈન્ય સાથે વચ્ચે હતો. છતાં તેને બીલકુલ ત્રાસ થયો નહિ આખી રાત પહેરેગીરનું કામ તે પોતે કરતો હતો, અને ધર્મનો જય ! સત્યનો જય ! બુદ્ધનો જય ! એમ પોકારી પોકારીને પોતાના સૈનિકોને પ્રોત્સાહન આપ્યા કરતો હતો.

ખીજે દિવસે પહો ફાટે ન ફાટે એટલામાં જે વીર ઘોડેસવારો નાશતા શત્રુની પૂઠળ પડ્યા હતા, તેઓ મુખ્ય મુખ્ય માથુસોને અંદી-વાન કરી પાછા આવતા હતા. કુણાલ તે જોઈ આતંદ પામ્યો. તે કેદી જ્યારે ધણા પાસે આવ્યા, ત્યારે તેમનામાં પરમ વિશ્વાસવાદી અને ભયંકર રાજદોહી કુંજરકર્ણ પણ છે એમ તેને જણાયું. કુંજર-કર્ણને પણ દેટલાક પ્રશ્ન પૂછવા એવી કુણાલની ઇચ્છા હતી; પરંતુ જાણે હુંજ વિજયી થયો છું, એવી જાતનો ઉદામ ભાવ તે નિશંકપણે પ્રગટ કરવા લાગ્યો તેથી કુણાલને તેપર ધણો તિરસ્કાર છૂટ્યો, ત્યારે કુંજરકર્ણને એક સેનાપતિના તાગામાં સોંપી કુણાલે યુદ્ધવિજયની ખાતમી અશોક મહારાજ તરફ રવાના કરી અને કુંજરકર્ણની શી વ્યવસ્થા કરવી તે માટે મહારાજની આજ્ઞા મેળવવા પત્રમાં વિનંતી કરી.

(૪)

ખીજે દિવસે યૌદ્ધસૈન્યે બ્રાહ્મણ સૈન્ય પર પ્રયંડ ચડાઈ કરી તેની દશાના હાલહવાલ કરી નાખ્યા ત્યારે કુણાલ પોતાના વિજયી સૈન્ય સાથે તક્ષશિલાના રાજા પાસે જવા મોટા ઠાડથી નીકળ્યો. તક્ષશિલાના રાજ્યમાં પાછી શાંતિ થઈ. કુણાલ છિન્નમિન્ન થએલા યૌદ્ધમઠની પુનઃ સુધારણા કરવા લાગ્યો. તેણે નવા મઠની સ્થાપના કરી. અર્હત, ભિક્ષુ, શ્રમણ, શ્રાવક પાછા નિર્મય અંતઃકરણે યૌદ્ધધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા.

યુદ્ધમાં જય મળતાંજ અંડખોરેનાં શસ્ત્રાત્મ કાઠી લઈ કુણાલે તેમને પૂર્ણ ક્ષમા આપી. તેણે યુદ્ધના સમાચાર જણાવવા કાંચનમાલા પર જે પત્ર મોકલ્યો, તેને અંતે તેણે લખ્યું ? અસંખ્ય હિંદુ અને યૌદ્ધ યુદ્ધમાં જખમી થઈ ભયંકર દુઃખ ભોગવે છે. તેમની બરાબર સેવાચાકરી થાય. તે માટે હું રાતદહાડો પ્રયત્ન કરું છું ખરો, પણ કાંચન આ પ્રસંગે તું જો અહીં હોત, તો તેમને વહેશે આરામ થાત, એમાં શક નહિ !

સેનાપતિ કુણ્ડલનો પત્ર યોગ્ય સમયે પહોંચ્યો. પરંતુ તે વેળા અશોક મહારાજ મગધ રાજ્યના અધિપતિ ન હતા—તેમનો રાજ્ય સાથે સંબંધ ન હતો—‘અન્ય માણસ’ પ્રમાણે તે રાજ્યમાંના એક સામાન્ય પ્રજાજન માત્ર હતા !

જે દિવસે રાજકુમાર કુણ્ડલને સેનાપતિપદ પર નીમી તક્ષશિલાની ચડાઇ પર રવાના કરવામાં આવ્યો, તે દિવસથીજ પુત્રની ચિંતાથી અને અનુતાપની પ્રખર જવાળાથી અશોક ધણો વ્યાકુલ થઈ ગયો હતો. તેને કંઈ સૂઝતું ન હતું. કુણ્ડલને ચડાઇ પર મોકલવાની તેની અંતઃકરણપૂર્વક બીલકુલ ઇચ્છા ન હતી; પરંતુ મહામંત્રી રાધગુપ્તના આગ્રહથી કુણ્ડલને મોકલવા નામલાજે અનુમતિ આપવી પડી, એ વાત વાચકની જાણ બહાર નથી. પરંતુ ત્યારથી તેનું મન તેને ખાવા લાગ્યું આ યુદ્ધમાં કુણ્ડલ પર કંઈ પણ અનર્થ આવી પડશે, તેનું અમે તે પણ અત્યંત અનિદ્ર થશે, આવી શંકાથી તેનું હૃદય ધણુંજ અસ્થિર થઈ ગયું. કુણ્ડલનો અને આપણો જીવતાં મેળાપ થવાનો નથી, એવું રાજાના મનમાં પાકું લાગ્યું, અને તેથી તેણે હાથ ખાધી. કુણ્ડલની પાછળ પાછળ મારે પોતેજ તક્ષશિલા તરફ નીકળી જવું, અશોકને વારંવાર લાગી આવતું. પરંતુ ખુદ રાજાને આ ભયંકર ચડાઇ પર જવાની કાંઈએજ સંમતિ આપી નહિ. રાધગુપ્ત અને પદ્માહાદેવી તિબ્બરક્ષાએ તો ખુલ્લે ખુલ્લી ના પાડી દીધી. આથી છેવટે રાજાને એ બાજતમા પણ હાર ખાવી પડી.

મનની, હૃદયની, મસ્તકની અને તેથી આખા શરીરની કમતાકાત થઈ જવાથી, અને એ દુઃખ રાતદહાડો સતત સોસવું પડવાથી, રાજા છેવટે પથારી વશ થયો. બહુમૂલ્ય રોગમાં તે એકદમ સપડાયો. બહુમૂલ્ય રોગનું એક મુખ્ય ચિહ્ન એ છે, કે પહેલા સપાટમાં તે રોગ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણા કરે છે. રાજાના રોગની પણ એવીજ ભયંકર સ્થિતિ

થઇ. કુણાલ તક્ષશિલા ગયા પછી ફક્ત દસબાર દિવસમાંજ અશોક આ રોગથી અસ્વસ્થ થઇ પડ્યો.

મગધ જેવા પ્રચંડ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ આવી રીતે એકાએક ભયંકર આગ્નિ પડે પછી શું પૂછવું ! એમરે એકજ ગરબડ ફેલાઇ ! પાટલિપુત્ર નગરમાં જે મોટા પ્રખ્યાત અને હોશિયાર વૈદ્ય હતા, તે પોતપોતાનાં પોથીપુસ્તક લઇ રાજવાડામાંજ આવીને રહ્યા. રાત દહાડો તેની ચિકિત્સાની ગડબડ મચી રહી. ફળ, ફૂલ, પાંદડાં, લતા, મૂળ, ઘાસ, અસ્થિ છત્યાદિ ઔષધિથી રાજવાડાને એક મહેલ સપાટાબંધ ભરાઇ ગયો. પંચવાર્ષિક સભામાં જે મોટા મોટા વૈદરાજોને આઠ દસ વખત બક્ષિસ મળી હતી, તેઓ પોતે પોતાના હાથે ઔષધને ખલ કરી, ઘોંટી, બાળી, ચાળી, કપાયને ઉકાળી, ઔષધ, આસવ, તેલ, અર્ક ગોળી, પાક, સોગટી વગેરે તૈયાર કરવા લાગ્યા. તેમની ઔષધિની ચમત્કારી વાસથી રાજવાડામાંનાં તમામ માણસનાં મસ્તક પાકી જવા લાગ્યાં. પાટલિપુત્ર નગરમાં જે મોટા મોટા ઔષધ મંડ હતા, ત્યાં રાજવાડામાંથી મોટાં મોટાં નજરાણાં જવા લાગ્યાં. અર્હત, ભિક્ષુ, શ્રમણુ છત્યાદિકોને દરરોજ પુષ્કળ ખેરાત અપાવા માંડી. ભગવાન ઉપગુપ્ત પોતે રાજવાડામાં આવી અશોક રાજના ઐહિક અને પારત્રિક મંગળ વિષે ભક્તિભાવે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

રાજનું દુઃખ ખરેખર ઘણું કઠણ હતું. આવા આ દુઃખની ચાકરી ઘણી ભયંકર, તેમાં કંઈ જરા ભૂલ પડી તો ભોગ જાગ્યા ! ભોગજોગે ઔષધ કરતાં નકાર પરિણામ આવે તો આપણી જિંદગીને આંચ આવ્યા વિના રહે નહિ એ વિષે સઘળા ચિકિત્સક અને વૈદરાજ એક મત હતા. સઘળા વૈદ્ય કદી એકમત થાય નહિ, પણ આ બાબતમાં તો થયા યોગ્ય વેળા રોગીને ઔષધ આપવું, તેને દવાપાણી વખતે વખત મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી, તેને શાંત અને ગાઢ ઉંઘ આવે—તેમાં કંઈ ખસેલ ન પડે—એવો ચોક્કસ બદોબસત કરવો, તેને ફરીકર અને ખવાય તેટલું અન્ન આપવું અને તે આનંદે ખાય એવી

તજવીજ કરવી, તેના શય્યાગૃહની અને શય્યાની બરાબર સ્વચ્છતા રાખવી, યોગ્યવેળા તેનાં કપડાં બદલવાં, તેનાં મળમૂત્રાદિકનો તાબડ-તોબ બંદોબસ્ત કરવો, કરી પળાવવી ઇત્યાદિ કામમાં જે કંઈ પણ બૂલ થઇ તો તે રાજના આયુષ્યને નુકસાન કર્યા સિવાય રહેશે નહિ; એવો આ આખા વૈદ્યમંડળે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો.

પરંતુ ઉપર પ્રમાણે વર્તે એવી દક્ષ અને માયાળુ પરિચારિકા સાર્વભૌમ રાજ્યના અંતપુરમાંએ મળવી કઠણ હતી. અશોકની જે રાણીઓ હતી તે ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણ ધર્મની અનુયાયી-નિદાન પક્ષપાતી તો હતીજ. તેથી આવા બારીક સમયે રાજના જીવનનું સુત્ર તેમને હવાસે કરવું એ ઇષ્ટ નહતું. જે રાણીઓ બૌદ્ધ હતી, તે અશિક્ષિત અને અણધર હોવાથી આવી સખત સેવા કરવાની તેમનામાં આવડ નહતી; અને જેઓ સખત સેવા કરી જાણતી હતી તેઓ આ કામ પોતાના અંગપર લેવાને બીલકુલ તૈયાર નહતી ! કાંચનમાલા રાણીની માતા પ્રમાણે દક્ષતાથી, મમતાથી અને પ્રેમભાવથી તેની સેવાચાકરી કરતી. પરંતુ રાજનું આ દુઃખ તો ચમત્કારી હતું. આવા દુઃખમાં તો પુત્રવધુ કરતાં પત્નીએજ સેવા કરવી યોગ્ય હતું. અર્થાત્ આ કામમાં કાંચનમાલાએ નિરપયોગી ઠરી, અને રાજની સેવા કરવાનું કામ પદ્મહાદેવી તિષ્વરક્ષાના શિરપર પડ્યું.

તિષ્વરક્ષાએ પણ પોતાના અંગપર આવી પડેલી કામની જવાબદારી બરાબર ઝોળખી તે પાર પાડવામાં કંઈપણ કસુર કરી નહિ. રાતદહાડો સેવા કરવામાં તેણે જરાપણ વિશ્રાંતિ લીધી નહિ.

બીજા બે ત્રણ દિવસ ગયા, અને અશોકની સ્થિતિ વધારે બગડી તેની શક્તિનો એકાએક એટલો નાશ થયો, કે તેનાથી શય્યામાં ઉડીને એસાતું નહતું ! આમનો હાથ તેમ ફેરવવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહતી. આવી દશા થવાથી તિષ્વરક્ષાજ તેના હાથપગ હતી ! રાજની આટલી બેહાલ સ્થિતિ થઇ, પરંતુ રાજની સેવા કરતાં તિષ્વરક્ષા કદી કંટાળી નહતી. તેની સેવામાં તે કદી તલમાત્ર દુર્લક્ષ થઈ નહતી. આ

ભયંકર દર્દથી રાજાને પોતાની જિંદગીનો કંટાળો આવ્યો હતો. તેને ઘણી ઉદાસી લાગતી હતી, તેથી તિબ્બરક્ષા તેની પાસે બેસી રહી જાત જાતની વાતો કહી તેનું મન આનંદમાં રાખવા પ્રયત્ન કરતી હતી. રાતઢહાડો તેના ક્ષીણ ચએલા શરીરપર તે હાથ ફેરવ્યા કરતી હતી, હાથમાં પંખો લઈ ધીમે ધીમે તેને પવન નાખતી હતી, અથવા એવીજ કંઈ સેવામાં નિમગ્ન રહેતી હતી. તિબ્બરક્ષા પતિનો મહેલ છોડી કંઈ ખાસ કામ સિવાય કદીપણ બહાર જતી નહતી.

[૨]

આવી કેવળ દૈવી સેવા આગળ ગમે તેટલો ભયંકર રોગ હોય, તોપણ તે કેમ ટકી શકે ? તિબ્બરક્ષાએ કરેલી તનતોડ સેવાથી અશોકનો રોગ ધીમે ધીમે ઢહવા લાગ્યો, અને તેને દિન પ્રતિદિન સાફ લાગવા માંડ્યું. તેને હળવે હળવે થોડી શક્તિએ આવવા લાગી, અને થોડાજ દિવસમાં તે સારી રીતે ઢરવા ફરવા લાગ્યો. પરંતુ ભયંકર રોગવાળા રોગીની અંતઃકરણપૂર્વક સેવા કરનારા માણસ થોડે દિવસે પોતેજ આજારી થઈ પડે છે, એવો નિયમ છે. તે પ્રમાણે થોડાજ દિવસમાં તિબ્બરક્ષા ઘણીજ બિમાર પડી. તેણે અશોકની માંદગીમાં વખતસર અન્ન લીધું ન હતું, તેણે કદી જરાવાર શાંતિથી ઉંઘ લીધી ન હતી, તેણે વખતસર સ્નાન કરી પાણીનો કોમળો સરખો કર્યો ન હતો. આ સઘળા અનિયમિત વર્તનનું પરિણામ તિબ્બરક્ષાના શરીરપર થઈ તે આજારી પડી. તેના શરીરના હાલહવાલ થઈ ગયા, આવી સ્થિતિમાં પણ તેણે અશોકની સેવામાં અંતર પડવા દીધું ન હતું.

પરંતુ અનિયમિત વર્તનથી તિબ્બરક્ષાને એક પ્રકારનો વિલક્ષણ કષાળનો દુખાવો લાગુ પડ્યો. મસ્તકશૂળનો પ્રચંદ ઝાટકો આવ્યો કે તે જખ્ખે ત્રણત્રણ કલાક બેશુદ્ધ સ્વપ્ન પડતી. તે સ્થિતિમાં તેના એવા હાલ જતા, કે તે જોઈને તેના કોઈ જનુ હોય તેને પણ દયા આવે ?

રાજા માંદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી પોતાને માટે તિપ્પરક્ષાએ પોતાના શરીરના હાથહવાલ કરી નાખ્યા એ જોઈ તેના મનમાં હંચો પ્રેમ જન્મ્યું થાય, એમાં કંઈ નવાઈ જેવું ન હતું. તેના પ્રકૃતિ જોઈ રાજા અતિશય ડર્યો અને તે પાછી ઉઠશે કે નહિ તે માટે તેને શંકા થવા લાગી. પરંતુ થોડાજ દિવસમાં વૈધના ઔષધનો અને તેની પોતાની સેવાનો સારો ગુણ લાગ્યો. તિપ્પરક્ષાના પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે સુધરતી ચાલી.

તિપ્પરક્ષાને પૂર્ણ આરામ થયા પછી રાજાએ એક દિવસ તેને કહ્યું “ પ્રાણેશ્વરી ! ખરેખર તું મારા પ્રાણની માલિક છે. મારો પ્રાણ તેજ મને આપ્યો, તારો આ ઉપકાર કોઈ પણ રીતે શીટ એમ નથી ”

“ મહારાજ ! આશું બોલો છો ? પતિની સેવા કરવી એ અમે સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય નથી કે ? મેં તેમાં અધિક શું કર્યું ? અને મારી માંદગીમાં તમને પણ અતિશય કષ્ટ નથી પડ્યું ? ”

“ તિપ્પરક્ષા ! તારા આ નિઃસ્વાર્થ વર્તનથી તું મને અધિકજ પ્રિય લાગી રહી છે. કહે, તને હું શું આપું તો તારા મનને ખરેખરો આનંદ થાય ? ”

તિપ્પરક્ષા લાડ કરતી રાજા તરફ જોઈ બોલી “ વાહ એટલે ? મારી સેવાનો બદલો કરી તેની કિંમત ઠરાવવાનો વિચાર છે ? નહિ, એમ તો હું કંઈજ સેવાની નથી ! ”

“ ગાંડી ! તારી સેવાની કોઈ પણ રીતે કિંમત થાય કે ? તારા ચરણમાં ત્રિભુવન અર્પણ કરવામાં આવે, તો તે તારી-પ્રેમાળ સેવાના પા ભાગનું એ થાય કે ? તે દૃષ્ટિએ હું તને કંઈજ આપવા શક્તિમાન નથી. તે પ્રસંગની કૃતજ્ઞતાના સ્મરણ તરીકે તું કંઈ પણ માગ. ”

“ મહારાજની ચરણસેવા રાતઢાડો થાય અને આપની કૃપા મારા પર વરસે એ સિવાય મને બીજી કંઈજ ઇચ્છા નથી ! ”

“ તિપ્પરક્ષા ! તું મને આમ નિરાશ મા કર ! મારા મનની સમાધાની છીનવી લે નહિ—”

તિપ્પરક્ષા બેડી પર સ્તબ્ધ રહી. પછી બોલી “ મહારાજની ઇચ્છાજ હોય તો હું એક વિનંતી કરું-પણ તે માન્ય થવી જોઈએ—”

રાજા આનંદથી બોલ્યો “ મારી પાસે જે માગવું હોય તે જરૂર માગ. તારી જે ઇચ્છા હશે તે હું પૂર્ણ કરીશ--”

મહારાજ ! સત્વધીર રાજાને બહુ વિચાર કરી મોંમાંથી શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવો પડે છે હાં ! એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખી મને વચન આપો. નહિતો મારો બોલ ફેક જશે ! ”

“ પ્રાણેશ્વરી ! હું મગધનો સમ્રાટ છું, મારાથી પાર નહિ પડે એવો શબ્દ કોણ ઉચ્ચારી શકે ? તેમાંથી તને, મારા જીવની જીવલગને, પ્રાણની પ્રાણેશ્વરીને મારાથી આપી શકાય નહિ એવી દુની-આમાં કંઈ વસ્તુ છે ? માગ, માગ, તારે જે માગવું હોય તે માગ ; ”

“ મને મહારાજે ત્રણ વાર વચન આપવું જોઈએ ! ”

કુલપૂર્વજના સોગન ખાઈ અશોકે તિષ્ઠરક્ષાને તેની કોઈ પણ માગણી પાર પાડવા માટે ત્રણ વાર વચન આપ્યું.

“ મહારાજને તલમાત્ર દુઃખ ન થાય તો માગું--”

“ દેવી ! હવે નાહકુ ખેંચતાણ શું કરવા કરે છે ? કુળ પૂર્વજના સમ ખાઈ હું તારા આગળ વચનબદ્ધ થયો છું ને ? ”

“ તો પછી મહારાજે મને એક વરસ સુધી મગધ સામ્રાજ્યની ખરી મહારાણી બનાવવી--”

અશોક આશ્ચર્યથી બોલ્યો “ એટલે ? ”

“ હું એકલીજ એક વરસ સુધી મગધનું રાજ્ય ચલાવીશ. ત્યાં સુધી તમામ સત્તા મારી. રાજ્યાસનના તમામ અધિકાર હું ચલાવીશ. સામ્રાજ્ય સાથે આપનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રહેવો ન જોઈએ. એક વર્ષ પછી સામ્રાજ્યનો તમામ અધિકાર પાછો આપને પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં સુધી હું મગધની એકલી મહારાણી ! ”

તિષ્ઠરક્ષાની આ વિનંતી જો હું માન્ય કરીશ, તો રાજ્યમાં અનર્થ થશે, એમ રાજાને લાગ્યું; પરંતુ તે વચનબદ્ધ થયો હતો ! તેની આ વિનંતી અમાન્ય કરવી હવે શક્ય ન હતી ! હવે અધિક વિચાર કરવામાં એ કંઈ અર્થ ન હતો !

રાજા બોલ્યો “ તારી વિનંતી મને માન્ય છે, આજથી એક વર્ષ સુધી મગધનું સામ્રાજ્ય તૌરું. તું તેપર એક વર્ષ સુધી સુખે રાજ કર.”

તેજ દિવસે ચોમેર એ વિષેની ઢોંડી પિટાવવામાં આવી. ‘મહારાણી તિબ્બરક્ષા એક વર્ષ પર્વત મગધ-સામ્રાજ્યની માત્ર એક અધીકારી થઇ છે. સામ્રાજ્યશાસનનો તમામ અધિકાર એક વર્ષ સુધી તેને હવાલે કર્યો છે, એવો પોકાર સરકારી રીતે જ્યાં ત્યાં કરાવવામાં આવ્યો. મૌલ, રક્ષી, સામંત, પ્રમુખ અને સેનાપતિઓને એવી આજ્ઞા-પત્રિકા મોકલવામાં આવી કે એક વર્ષ સુધી મહારાણી તિબ્બરક્ષા તમને જે જે આજ્ઞા કરે તે તે મનઃપૂર્વક ખાળવી.’

તે દિવસથી પટ્ટમહાદેવી તિબ્બરક્ષા મગધની ખરી રાજ્યકર્તી થઇ અશોક તેના એક પ્રગળન તરીકે રાજવાડામાં રહેા.

પ્રકરણ સત્તર :

મહારાણીની આજ્ઞા.

મહારાણી તિબ્બરક્ષાના રાજકારમારની કારકીર્દી જે દિવસે થઇ થઇ તેને બીજે દિવસે કુણાકનો દૂત તક્ષશિજ્ઞાના બંડખોરપર વિજય મેળવવાની ખાતમી લઇ પાર્શ્વપુત્ર આવ્યો. તક્ષશિજ્ઞાના રાજમેહી માણુ-સોને પરાજય કરી તેના નેતા કુંજરકર્ણને બંદીવાન કરવામાં આવ્યો છે, એ અત્યંત આનંદની ખાતમી આખા નગરમાં ફેલાવવા ઢોંડી-પિટાવી, અને એ જયનિમિત્તે નગરવાસી લોકોએ મોટા ઉત્સવ કરવો, એવો મહારાણી તિબ્બરક્ષાનો સહેરમાં હુકમ છુટ્યો.

મહારાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે તે મોટું સહેર મહોત્સવમાં નિમગ્ન થઇ ગયું. રાતે આખા નગરમાં દીપોત્સવ કરવામાં આવ્યો, તેથી જ્યાં ત્યાં દીપમાલાજ દીપમાલા જણાવા લાગી. બૌદ્ધ લોકોને ધેર અને બૌદ્ધ મઠમંદિરમાં આજે આનંદને સીમા રહી ન હતી. આ વિજય-વાર્તા સાંભળી અશોકને પણ મજા થયો. તેણે પણ પોતાના રાજવાડામાં દીપમાલા સજાવી પોતાનો વિજયનાંદ પ્રગટ કર્યો.

રામ અને તિપ્પરક્ષા આઝરી હતાં ત્યારે કાંચનમાલા તેમને જોવા રાજવાડામાં આવતી હતી, અને તેમની પાસે બેસી તેમનું દુઃખ કમી કરવાના પ્રયત્ન કરતી હતી. તે બંને માંદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી તે પાછી પોતાના નગરબ્રમણના કામમાં લાગી. નગરમાં ફરી દીન, દુઃખળા, દુઃખી અને દરિદ્રી માણસનાં દુઃખ દૂર કરવામાં કાંચનમાલાને અપૂર્વ સુખ લાગે, અને તેજ કામમાં તેણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. આજના આનંદના દિવસે તેણે પણ પોતાના કાંચનકુટીરને દીપમાલાથી વિભૂષિત કર્યું.

કુણાલના દૂતે કાંચનમાલાને મળી તેના પત્ર તેને આપ્યો. પત્રમાંની તમામ હકીકત વાંચી તેને અતિશય આનંદ થયો; પરંતુ છેવટના ભાગમાં કુણાલે જે લખ્યું હતું તે વાંચી તેના અંતઃકરણને અતિશય દુઃખ થયું.

કાંચનમાલા મહારાણીને મળી, અને રણાંગણપર ધાયલ થએલા આણસોની સારવાર કરવા તક્ષશિલા જવા માટે તેમણે મહારાણીની સલાહ પૂછી પ્રત્યક્ષ યુદ્ધની જગાપર, રણાંગણપર, સ્ત્રીઓએ જવું બીલકુલ યોગ્ય નથી, એમ કહી તિપ્પરક્ષાએ કાંચનમાલાને તક્ષશિલા જવા દીધી નહિ.

તિપ્પરક્ષાની આ આજ્ઞાથી કાંચનમાલા યુદ્ધસ્થળે જઈશકી નહિ, તેથી તેના મનને ઘણું લાગી આવ્યું. તેને અત્યંત ઉદ્વેગ થયો. ઘણા દિવસ સુધી તેના ચહેરાપર હંમેશનું હાસ્ય કે પ્રફુલ્લ બાવ કાંઈને જરાએ દેખાયો નહિ. દરબાર દિવસ પછી તે હંમેશની કાંચનમાલા બની, અને તે બમણા જોરથી પોતાનું આર્તદુઃખદરણનું કામ કરવા લાગી. કુણાલની સદ્ધર્મના જયની વ્યાતમી અને તેની ગાઠ, અઠળ પ્રણયની પ્રેમ-ઘાતક પત્રિકા તેના પર વારંવાર આવવા લાગી. તેથી તેનું કરમાએલું મુખકમળ પાછું પ્રફુલ્લ થયું. કાંચન હવે પૂર્ણ સુખી થઈ.

પદ્મહાદેવી તિષ્ઠરક્ષા એકલીજ સામ્રાજ્યની અધીશ્વરી થયાના સમાચાર કુણાલને યોગ્ય વેળા મળ્યા. તિષ્ઠરક્ષાના રાજ્યારોહણને બીજેજ દિવસે તક્ષશિલાના યુદ્ધ-વિજયના સમાચાર તેને મળ્યા; અને તેથી તેને અત્યંત આનંદ થયો, એવી મહારાણી તરફની ખાતમી લઈ એક દૂત બીજેજ દિવસે કુણાલ તરફ ગયો, પછી કુંજરકર્ણને છોડી મૂકવાનું મહારાણીનું આજ્ઞાપત્ર કુણાલપર આવ્યું, અને તે પ્રમાણે કુણાલે તેને છોડીએ દીધો.

એ પછી બીજેજ દિવસે મહારાણીનું એક વિલક્ષણ આજ્ઞાપત્ર આવ્યું. ‘કુંજરકર્ણે’ મને “માતૃશ્રી” કહી મારી ક્ષમા માંગી છે, તેથી મેં તેને ક્ષમા આપી છે; એટલુંજ નહિ પણ મેં તેને તક્ષશિલાના રાજ્યાધિકારી કર્યો છે. તું તેનો અધિકાર મૂંગે મોઢે કમ્બલ કરી તેના હાથ નીચે રહે,’ આવા અર્થની હકીકત તે આજ્ઞાપત્રમાં હતી.

ન્યારે આ સમાચાર તક્ષશિલા પહોંચ્યા, ત્યારે કુણાલના હાથ નીચેના બધા સેનાપતિને ધણુંજ ખોટું લાગ્યું. તેઓ મહારાણી પર અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા, અને “તે હજમની છોકરીની આજ્ઞાને તમે બેલાશક પગ નીચે રેળો !” એમ તે બધાજ કુણાલને સલાહ આપવા લાગ્યા.

“નહિ !” કુણાલ બોલ્યો, “ગમે તે હો પણ હાલ તે સામ્રાજ્યની માત્ર એક અધીશ્વરી હોઈ મગધના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈ છે. મહારાણીની આજ્ઞા મારે શિરસાવંધ માનવીજ નેમંએ !”

સેનાપતિઓ નાઇલાને કુણાલની આજ્ઞા માનવાને કમ્બલ થયા; પરંતુ સૈનિકોનો કુણાલપર અત્યંત પ્રેમ હોવાને લીધે રાણીની આ અયોગ્ય આજ્ઞાથી તેઓ ક્રોધમાં આકળા થઈ ગયા. ક્ષોભથી તેઓ ‘મુમ પાડી બેઠ્યા “ત્રીયા-રાજમાં પુરુષે રહેવું” એ તેમનું અપમાન છે. ‘આ કેવો ઘોર અન્યાય ! જેણે વિશ્વાસપાત કરી સામ્રાજ્ય વિરૂદ્ધ બંડ ઉભું કર્યું’ તે રાજા થયો, અને તેનું બંડ સમાવી તેને બંદીવાળા કરનારો વીર રાજકુમાર તેના હાથ નીચે પ્રજા જન થયો !”

આવી પરિસ્થિતિમાં ત્રણ ચાર દિવસ ગયા. પાંચમે દિવસે કુંજરકર્ણ ઉતાવળે ઉતાવળે કુણાલ પાસે આવ્યો “કુણાલ ! તારે મારી સાથે આવવું જોઈએ.”

“ક્યાં ?”

“તક્ષાશલાના કિલ્લામાં !”

“કેમ ?”

“મહારાણીનો હુકમજ એવો છે.”

કુણાલે મસ્તક નમાવી મહારાણીની આજ્ઞા માન્ય કરી, અને એક પણ શબ્દ ન બોલતાં તે કુંજરકર્ણની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. તે વખતે તેનો ડામો ખાડુ ફરકવા લાગ્યો, અને કાંગડા તેના મસ્તક પર ફેરા ફરવા લાગ્યા. કાંચનમાલા હવે પાછી મારી દૃષ્ટિએ થડે એમ લાગતું નથી, એવું હવે કુણાલને ખાતરીપૂર્વક લાગવા માંડ્યું. આ વેળા તેના મનમાં જે પ્રચંડ ખળભળાટ શરૂ થયો હતો, જે દુઃખ થતું હતું, તેનું જરાએ ચિન્ન આ વેળા તેના ચહેરા પર જણાતું નહતું. ધર્મ, યુદ્ધ અને સંઘનો નામોચ્ચાર કરતો કરતો તે કુંજરકર્ણની પાછળ પાછળ જતો હતો.

કુણાલ પર અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રેમ રાખનારા અનેક સૈનિક તેની સાથે જવા અત્યંત આતુરતા બતાવતા હતા; પરંતુ હાથથી ધસારત કરી ‘દોષ’ મારી સાથે આવવું નહિ !’ એવું કુણાલે તેમને સૂચવ્યું, તેથી તેઓ ના ધસાળ થયા.

થોડેક દૂર ગયા પછી કુંજરકર્ણે તેને કહ્યું “કુણાલ ! મહારાણીએ તારા સંબંધમાં મારા પર અતિશય બચકર આજ્ઞા મોકલી છે !”

“મહારાણી અમે સર્વની માલિકજ છે. તેણે જે આજ્ઞા કરી હોય તે મને શિરસાવંધ છે.”

“કુણાલ ! તને તે આજ્ઞાનો વિચાર સરખોએ આવ્યો હોતો, તું આવું ન કહેત !”

કુણાલ કંઈજ બોલ્યો નહિ.

કુણાલ ! મહારાણીની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં તારે જીવન અને મરણ સરખાજ ગણવાં પડશે. ”

“ ગણવાં પડે તો તેનો કંઈ ધલાજ છે ! ગણવાંજ જોઈએ. ”

કુંજરકર્ણ બોલ્યો “ કુણાલ ! મને તારી દયા આવે છે. હું તને એક કૃપાય સૂચવું કે ? ”

કુણાલે કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

“ કુણાલ ! આપણે બે જણ એકમત થઈ મહારાણીની સત્તા ઉમેડી નાખીએ. આપણે તક્ષશિલાનું નવુંજ રાજ્ય સ્થાપન કરીએ. તારે એ વિષે શું કહેવું છે ? ”

તોંપણુ કુણાલે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ; પરંતુ કંઈ તીવ્ર અને અવસ્થાસૂચક દૃષ્ટિથી તે કુંજરકર્ણ તરફ એવું તો જોવા લાગ્યો, કે તે દૃષ્ટિથી તેનું હૃદય બેદાઈ ગયું.

કુંજરકર્ણથી કુણાલ તરફ જોવાયુંજ નહિં. બચકંપિત સ્વરે તે બોલ્યો “ તારે નસીબજ ફૂટ્યું છે. ત્યાં કોઈ શું કરવાનું છે ! મહારાણીનું આજ્ઞાપત્ર આપી હું બે માણસ તારા તરફ મોકલું છું. તે હુકમ વાંચી તારે પાણી હરાઈ જશે. !

કુણાલે તેની તરફ તુચ્છતા પૂર્વક જોઈ સ્મિત કર્યું. તક્ષશિલાના દુર્ગમાં તેને એકબો હોડી કુંજરકર્ણ ત્યાંથી નીકળી ગયો.

[૪]

કુણાલ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો, ધર્મ, યુદ્ધ અને સંકલ્પ તે એક ચિતે સ્થપન કરવા લાગ્યો. યુદ્ધદેવના ઉદાત્ત ચરિત્રમાંના એક એક ચિરસ્મરણીય પ્રસંગનું તે આ વેળા એકાગ્ર મને ચિંતન કરવા લાગ્યો.

થોડી વારે તે પોતાના મનમાંજ બોલ્યો “ જીવેનાં દુઃખ સમી જાય, દીનદુર્બળની ચિંતા શાંત થાય, અને આપું જગત સુખી થાય તે માટે જીવન પણ તજી દેવાય; એ અત્યંત સ્તુત્ય કૃત્ય છે, એમાં શક નથી. તેના જેવું પુણ્યકૃત્ય ત્રિજીવનમાં એક પણ નથી ! પણ હું આ શું કરું છું ? હું શા માટે મારા જીવનનો ત્યાગ કરું

હું ? મારો પ્રાણ આપી હું જગતનું કયું હિત સાધવાનો છું ! આ જીવનનો સંન્યાસ મારે શા માટે કરવો ? આથી મને કયો લાભ થશે ? મારા આ સ્વાર્થ ત્યાગથી એક અત્યંત પાપી સ્ત્રીની પાપવાસનાની શાંતિ થશે ! એ સિવાય મારી આ કૃતિથી શું સધાશે ? એક રીતે આ મહાન મૂર્ખતા થતી નથી કે ? પેલીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન એજ ખરી રીતે જગતું હિતસાધન નથી કે ?”

પરંતુ ક્ષણવાર રહી કુણ્ણલ પાછો મનમાં બોલવા લાગ્યો “હાય ! કેવી ખોટી દિશા તરફ મારા આ વિચાર ચાલે છે ? હું આ શું કરું છું ? ગમે તેમ પણ તે આ સમે મગધની સિંહાસનારૂઢ મહારાણી છે ને ? હું તેનો એક સામાન્ય પ્રજાજન છું, તેની કોઇપણ આજ્ઞા ગમે તેવી હોય તોપણ તે શિરસામાન્ય કરતી એ મારો પરમ ધર્મ નથી કે ? આ મારા એક કર્તવ્યથી હું બ્રહ્મ થાઉં તો હું મારા રાજાનો, દેશનો, દેવનો અને ધર્મનો મહા અપરાધી હું ! નહિ, મહારાણીની ગમે તે આજ્ઞા પણ મારે માન્ય કરવીજ જોઈએ ! અમાન્ય કરું તો સામ્રાજ્યપર વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ પણ મોટો અનર્થ થશે. ચોમેર યુદ્ધ, બંડ અને ઘોંટાળા શરૂ થશે. સેંકડો જીવ પ્રાણ છોડશે ! આ જોઇ મારો ધર્મ મને શું કહેશે ?”

એજ ક્ષણે તેના હૃદયવલ્લભાનું-કાંચનમાલાનું શાંત, સુંદર અને મનોહર મુખકમળ તેની દૃષ્ટિ સામે જણાવા લાગ્યું, કાંચનના નિર્ભય નિઃસ્વાર્થ અને વિમલ પ્રેમના ઉદાર સ્વાર્થ ત્યાગની સેંકડો વાતો કુણ્ણલને એક પછી એક યાદ આવવા લાગી. તે યાદ આવતાંજ તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું, દેવની મહત્કૃપાથી જે ત્રિભુવનના મોક્ષનું રત્ન પ્રાપ્ત થયું, તે મારી દૃષ્ટિએ કદી પણ પડવાનું નથી, એ વિચારથી કુણ્ણલનું હૃદય ચીરાયું, હાથની અંગૂઠી રચી, તેણે પોતાની પ્રિયાનું ધણીવાર સુધી માનસધ્યાન કર્યું, અને પછીજ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો “હૃદયેશ્વરી ! હવે નસીબમાં તારો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થવાનું નથી. મને રજા આપ. એકવાર તારો છેવટનો મેળાપ થઇ તારા તે કર્ણમધુર

શબ્દ મને સાંભળવા મળ્યા હોત અને તારું તે ધર્મમાં મુખકમળ મને નારખવા મળ્યું હોત, તો મારા ભાગ્યની સીમા ન રહેત. પરંતુ દેવી, પુણ્યશીલા, વિમલચરિતા ! આપણે દેવની, ધર્મની અને દેશની આજ્ઞાને માન ન આપીએ કે ? મારા વિયોગ માટે શોક કરતી નહિ ! મારા પ્રાણાંતથી આપણા પુણ્ય કૃત્યમાં તલમાત્ર વિઘ્ન પડવા દેતી નહિ. મારા પરના પ્રેમનો વિસ્તાર તમામ અનાથ, અપંગ, દીન, હીન, દુઃખી અને દરિદ્રા માણસ પર કરજે, અને તેની યિતાના-દુઃખના-નિવારણમાં તારું આયુષ્ય વાપરજે. દેવી ! હવે મને જિંદગી પર્યંતની રજા આપ !”

કુણાલ આ પ્રમાણે પોતાની હૃદયેશ્વરીની-હાંચનમાલાની મનમાં ને મનમાં હેવટની રજા લેતો હતો, એટલામાં બે ચંડાળ રાજાઓ પત્ર લઈ તે ખોલીમાં આવ્યા. બંનેના શરીરનો રંગ કાળોકટ્ટ, કાંપલાને પણ સફેદ કહેવડાવે એવો હતો. તેમણે સર્વાંગે તેલ મર્દન કર્યું હતું. તેમના ચહેરા ખૂબ પહોળા અને બચંકર હતા. તેમના નેત્ર મોટાં અને તેજદાર હોઈ સતત મધપાન કરવાથી જાસવંતીના ફૂલ જેવા લાલ ખુંદ થઈ ગયાં હતાં. તેમના તે કાળોકટ્ટ અને તેલથી માલીસ કરેલા ચહેરાને, તેમની બચંકર દેખાતી ટુંકી દાઢી વધારે વિકરાળ બનાવતી હતી. તેમની મસ્તક પરના કેશ પણ કાળી મેશ જેવા, બડછટ અને મિહામણા હોવાથી તેનો ચહેરો અત્યંત વિકરાળ લાગતો હતો. તેમના ગળામાં જાસવંતીના ફૂલના લાલ રંગના જેવાતેવા હાર હતા, અને તેમના હાથમાં નાનકડાં ધનુષ અને તીવ્ર ધારનાં તીર હતાં. તેમનો એકંદર રૂપાળ જોઈ યમદૂત તે આજ, એમ કાઠને પણ લાગે,

ત્યાં આવતાંજ એક ચંડાળ પોતાના સોળતીને કહેવા લાગ્યો
“અરે ! આજ કે તે સાજો ?”

“તે આજ દેખાય છે !”

“મને લાગે છે કે આજ સાજાની આંખો કંઠવાની છે. પણ આપરે—”

‘અલ્યા શું થયું?’

“પેલી તેની આંખો જોઈ કે? કેટલી મોટી ને તેજાળ છે! એજ આંખો કાઢવાની છે કે?”

“આપણાથી તો તેની આંખો સામે જોવાતુંએ નથી! પહેલાં તેના હાથમાં કાગળ તો આપ!”

પહેલો ચાંડળ નીચે જોતો, અને વચ્ચે વચ્ચે કુણાલની આંખો તરફ જોતો, કેટલીક વાર સુધી સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. પછી તે પોતાના સોપતીને કહેવા લાગ્યો ‘અરે દોસ્ત! હવે એને પત્ર આપીને એ શું કરવાના છીએ?’

“એટલે?”

“અરે, થોડીક વારમાં તો એની પત્ર વાંચવાની શક્તિજ નાશુદ્ધ થવાની છે. તો પછી પત્ર શા માટે આપવો?”

“તને ફાવે તેમ કર બાઈ!”

બંનેએ પોતાનાં ધનુષ્ય ખેંચી કુણાલની બંને આંખ-પર તીરે તાકયું-પહેલાં ચાંડળે ડાબી અને બીજા ચાંડળે જમણી આંખ પર નિશાન તાકયું.

કુણાલ તે વખતે ઝટ દહાડા ઉઠી ઉભો થયો, અને તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો “પહેલાં મને હુકમનો પત્ર બતાવો અને પછી તમારે જે કરવું હોય તે કરો!”

પહેલો ચાંડળ બોલ્યો “પત્ર જોવાથી વધારે શું છે? અમે શું કરીએ છીએ તેજ જો એટલે થયું.”

“રાજઆદાનો પત્ર તમે મને બતાવો નહિ, તો હું તમને કંઈજ કરવાં દેવાનો નથી!” એમ કહી કુણાલે તેમના તરફ કંઈ એવી તીવ્ર દૃષ્ટિ ફેંકી, કે તેથી તેમનાં હૃદય અને હાથ પણ થરથર કંપવા લાગ્યાં.

પહેલા ચાંડળના મનમાં કુણાલને પત્ર આપણે એમ ન હતું, તોપણ તેની તીવ્ર દૃષ્ટિથી અને રૂબરૂથી તે ધણેજ ગભરાયો, અને તેને તે પત્ર મૂંઝે મોઢે કુણાલને સ્વાધીન કરવોજ પડ્યો. બીજા ચાંડળે

તે વેળા તેની તરફ અર્થપૂર્ણ નજરે જોઇ તેના મૂક ઉપહાસ કર્યો. તે ઉપહાસનો અને દષ્ટિનો અર્થ પહેલા ચાંડાળને સમજાયો, પરંતુ આ વેળા તેનાથી કંઈ બોલાઇ ન શકાવાથી માત્ર ક્રોધ પ્રદર્શન સિવાય બીજું કંઈ તેનાથી થઇ શક્યું નહિ.

કુણાલે ચાંડાળના હાથમાંથી પત્ર લીધો, અને તે મસ્તકે મૂકી વાંચવાની શરૂઆત કરી. કુણાલની આંખો કાઠી લેવી, એવો કુંજરકર્ણ પર તેમાં હુકમ હતો, અને તેની નીચે ખુદ લિપ્યરસાએ રાજકીય મુદ્રા સાથે પોતાની સહી કરી હતી.

પત્ર વાંચી રહેતાંજ કુણાલ તે બંને ચાંડાળને કહેવા લાગ્યો, “બંધુઓ! હવે મારી કંઈ હરકત નથી! તમને જેવો હુકમ થયો છે તેવો અમલમાં મૂકો—”

પહેલો ચાંડાળ બોલ્યો “પત્ર વાંચી જોયો? હવે તેજ આંખો કાઠી લઉં છું!”

એમ કહી તેણે ધનુષ્ય ઉંચક્યું; પરંતુ કુણાલની આંખ તરફ તેમનાથી જોવાય નહિ. તેના હાથ પશુ કંપવા લાગ્યા. તેણે ધનુષ્ય નીચે મૂક્યું અને કુણાલ પાસે જઈ પોતાની બરછટ જોરદાર આંગળી તેની ડાબી આંખમાં ઝટ દબાવી અને તે બહાર કાઢી!

કુણાલ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો “ધર્મ શરણં ગચ્છામિ। સર્વ શરણં ગચ્છામિ। બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ।”

પહેલા ચાંડાળે કુણાલની ડાબી આંખ કાઢતાંજ તેને બાણે ખૂનજ ચડ્યું! બીજા આંગળીથી જમણી આંખ પશુ કાઢવાને તે તૈયાર થયો.

એટલામાં બીજો ચાંડાળ તેને આડે આવી કહેવા લાગ્યો.

“આ આંખ મારી છે. હું તે તને કાઢવા નહિ દઉં!” એમ કહી કુણાલની જમણી આંખ પોતાના હાથથી ઢાંકી તે તેની આડે ઉભો રહ્યો.

પરંતુ પહેલા ચાંડાળે તેનું કંઈ ચાલવા દીધું નહિ તેણે જોરથી એક હતાપ્રહાર કરી પોતાના સોળતીને દૂર ફેંકી દીધો, અને બીજા

આંગળીથી તેણે કુણાલની જમણી આંખ પણ ચટ લઇને ખેંચી કાઢી. પછી કુણાલની બંને આંખ હાથમાં લઈ સિંહનાદ કરતો તે ત્યાંથી નીકળી ગયો. જતી વેળા તે પોતાના સોજતીને એક બીજી લાત મારવાને ચૂક્યો નહિ!

[૩]

બીજા ચાંડાળના મનમાં એ વેળા કેવો વિચાર ચાલતો હતો, એ અમારાથી કહી શકાતું નથી. તે હજી સુધી મૂગે મોંઢે ઉભો રહ્યો હતો. પહેલો ચાંડાળ નીકળી ગયા પછી તે કુણાલને કહેવા લાગ્યો “તમે મનમાં હજી તેજ મંત્ર ભણો છો કે?”

શાંત, નિશ્ચલ ભાવે અને ગંભીર સ્વરે કુણાલે ઉત્તર આપ્યો.

“હા, તેજ મંત્રનો હું ઉચ્ચાર કરું છું.”

“તમને કંઈ દુઃખ થતું નથી?”

“થતું નથી. એમ કંઈ બને? પણ તે ધણુંજ અલ્પ છે.”

“મહારાજ! તમારી બંને આંખ ખેંચી કાઢવામાં આવી, આખું શરીર લોહીલોહાણુ થયું, અને તમને ધણું દુઃખ થતું નથી એમ તમે કહો છો, એ આશ્ચર્ય છે.”

મને તો સામાન્ય દુઃખ થાય છે, પરંતુ મારા કરતાં કેટલા ગણા બચંકર દુઃખો ભોગવે છે, એવા કેટલા બધા લોક છે?”

“તમે આજ વિચારથી તમારાં દુઃખ વિસર્યા છો કે શું?”

“હા, અમારો ધર્મ અમને એવોજ ઉપદેશ કરે છે.”

“તમારા ધર્મનો ઉપદેશ શો છે?”

“પોતાની તમામ પીડા, પોતાનાં તમામ કષ્ટ વિચારી જા. કેવળ બીજાના દુઃખે તમારા મનને દુઃખ થવા દો અને તે દૂર કરવાનો મન-પૂર્વક પ્રયત્ન કરો.”

“આજ તમારો ધર્મ?”

“હા.”

“તો પછી હું જાઉં છું.” એમ કહી ચાંડાળ નીકળી ગયો. જતી વેળા તેણે કુણાલને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને ધનુષ્યબાણ ને

ગળામાંનો લાલ હાર તેણે દૂર ફેંકી દીધો. પરંતુ કુણાકને આ દેખાયું નહિ.

[૪]

થોડી વેળાએ ત્યાં કુંજરકર્ણુ આવ્યો, અને કુણાલ પાસે આવી બોલ્યો “ કુણાલ ! તારે અહીંજ રહેવું જોઈએ. મહારાણીની એવી આજ્ઞા છે. ”

“ આજ્ઞા પ્રમાણુ ! ” એવું કુણાલે કહેતાંજ તે અધારાવાળી ખેલ્લીનાં આરણ્યં પોતે બંધ કરી, કુંજરકર્ણુ ત્યાંથી નીકળી ગયો !

અકરણુ અઠારસું.

વેરની વચ્ચે.

પટ્ટમહાદેવી તિપ્પરક્ષા એજ હાલ મગધ સામ્રાજ્યની ખરેખરી અધીશ્વરી હતી. પાટલિપુત્ર નગરમાં તો તે કહે તે પૂર્વદિશા, એવી હાલ સ્થિતિ હતી. મહામંત્રી રાધગુપ્ત તેનો જમણો હાથ થઈ રહ્યા હતા. બહુધા પ્રત્યેક બાબતમાં રાધગુપ્તની સલાહ લઈ મહારાણી તિપ્પરક્ષા સામ્રાજ્યનું ગાડું ગમડાવતી હતી. એકાદ બીજી બાબતમાં તે માત્ર અથવા બાવી સમ્રાટ અશોકની પણ સલાહ લેતી હતી, તદ્દન નહિ એમ નહિ.

આવી પરિસ્થિતિમાં ત્રણ ચાર મહીના ગયા. પાંચમાં મહીનાના આરંભમાંજ પાટલિપુત્રમાં એવી બાતમી આવી, કે તક્ષશિલાના દુર્ગમાં કુંજરકર્ણુને બંદીવાન કરી રાખ્યો હતો, ત્યાંથી તે પહેરેગીરની આંખમાં ધૂળ નાખી નાસી ગયો ! વળી બે ત્રણ દિવસે બીજી એક એવી બાતમી આવી પહોંચી કે ‘ કુંજરકર્ણુ પાછું તક્ષશિલા પર જઈ બંદી ઉછું કર્યું છે, અને કુણાલ સાથે મોટી લડાઈ કરવાને તેણે સંપાટાબંધ તૈયારી કરવા માંડી છે ! આ સમાચાર ઠંડા પડે ન પડે, એટલામાં તો બીજી બાતમી આવી ઉભી રહી, કે કુંજરકર્ણુ બંદી બંધ પચાસવી થયું, તેણે યુદ્ધમાં કુણાલનો પરાજય કર્યો અને કેદમાં નાંખ્યો. ”

તક્ષશિલાના યુદ્ધક્ષેત્રથી રાજ્યની સુધી ખાતમી આવતાં ઓછામાં ઓછો એક મહીનો લાગતો હતો. અર્થાત્ કુંજરકર્ણના વિજયની ખાતમી આવવાને જે મહીનાની મુદત લાગી હતી, તે સમયમાં કુંજરકર્ણ શું કરતો હતો. સામ્રાજ્યમાંનાં કયા કયા પ્રદેશ પચાવી પડવામાં તે મુથાયો હતો. એ કાષ્ટનેજ કંઈ સમજાય નહિ !

આવી ખળભળી હોદ્દી પરિસ્થિતિમાં લોકોના તર્કવિતર્કને જે ફાંટા ફૂટતા હતા, તેનું યથાર્થ વર્ણન કોઈથી કદી પણ થઈ શકે એમ ન હતું. પાટલિપુત્ર નગરમાંના નવરા નખોદીઆ લોકોએ તો ખાતમીની રેલ પર રેલ આણી હતી ! પરસ્પર વિરોધી સમાચારનો શહેરમાં એવો જમરો ઘોટાળો થઈ રહ્યો હતો, કે તે સાંભળતાં સાંભળતાં લોકો બેઆકળા થઈ ગયા ! પ્રત્યેક જણ સાંભળેલી ખાતમીને યોડું વધારે મીઠુંભરતું ભભરાવી બીજને કહેતા હોવાથી છેવટે દરેક ખાતમી વિલક્ષણ વિકૃત સ્વરૂપમાં ફરી ફરીને શહેરમાં ચકકર મારવા લાગી. તે પૈકી એક બે ખાતમીના નમુના અહીં આપવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

“ કુંજરકર્ણે કુણ્ડાલનો પરાબલ કરી તેને બંદીખાનામાં નાખ્યો; હવે તે પોતાના વિજયી સૈન્ય સાથે ચડી આવવા નીકળી ચૂક્યો છે.” આવા સ્વરૂપમાં આ ખાતમીનો પ્રારંભ થઈ છેવટે ‘ કુંજરકર્ણ પાટલિપુત્રને ઘેરો નહિ બાહ્યતાં એકદમ રાજવાડા-સુધી સુરંગ ખોદી તે વાટે તે આવશે, અને રાણીને કેદ કરી તરત નીચેથી નીકળી જશે, ’ આવા રૂપાંતરમાં તે ખાતમી ફરી આવર્તન પર આવર્તન લેવા લાગી. બીજી એક એવી ખાતમી કબી થઈ, કે ‘ કુંજરકર્ણે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેનું બ્રાહ્મણ ધર્માનુયાયી સૈન્ય રસ્તામાં મળતા તમામ બૌદ્ધને ફરપણે વધ કરતું આવે છે ! છેવટે ‘ બૌદ્ધ અર્હત અને બિશુક-બિશુકિણીના રક્તથી સ્નાન કરી તેમનાં શિરકમળ બ્રાહ્મણ સૈન્ય પોતાના દેવોને ચઢાવે છે, ’ એવું તે ખાતમીનું પૂર્ણ વિકૃત રૂપાંતર થયું !

આ ખાતમીથી નગરમાંનાં તમામ લોકો આકુળ બ્રાકુળ થઈ ગયા. ‘ અપ્રયુદ્ધ-અજ્ઞાન છોકરીના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર ગયા પછી રાજ્યની

આવી ધૂળધાણી થાયજી ! આવા અર્થના તિરસ્કારના ઉદ્દગાર બહુધા પ્રત્યેક ઠેકાણે નીકળવા લાગ્યા. ‘કુણાલ જેવા જગદેક વીરનોએ પરાજ્ય કરી કુંજરકર્ણે તેને કેદમાં નાખ્યો, તો હવે તેની સામે પાટલિપુત્ર કેમ ટકી શકે ? વૃદ્ધ અને પીડિત અશોક રાજાની તે જોત જોતામાં ધૂળધાણી કરી નાખશે, એમાં તલમાત્ર સંશય નથી !’ એવો સંપૂર્ણ મત આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ નાગરિકોનો દૃઢ થયો. પાટલિપુત્રમાંના હજારો માણસોએ પોતપોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો દૂર દૂરનાં પોતાનાં સગાં પાસે મોકલવાની શરૂઆત કરી. ચોમેર આવી એકજ ધમાકા ચાલુ થઈ !

પોતાના પતિ યુદ્ધમાં બંદીગીર થયા છે, એ ખાતમી સાંભળી ત્યારથી તેને આખું જગત ઉદાસ જણાવા લાગ્યું. કોઈ પણ વાનમાં તેનું મન લાગતું ન હતું. તે મહારાણી પાસે ગઈ, અને રણભૂમિ પર જવાને પરવાનગી માગી, અને તિથ્થરક્ષાને વિનંતી કરી. તિથ્થરક્ષાએ તેની વિનંતી માન્ય કરી નહિ.

પરંતુ આ વેળા કાંચનમાલાનું મન પતિચરણમાં લાગી રહ્યું હતું. પતિના સંકટને લીધે તેના હૃદયમાંથી જાણે રક્તાશ્રુનાં ઝરણુ કૂટતાં હતાં ! તેણે આ વખતે રાણીની આજ્ઞા માની નહિ. આ વખતે તે કોઈની પણ વાત માને એમ ન હતું. તેજ દિવસે રાતે સર્વત્ર ઉંઘાઉંઘ થયા પછી તે પોતાના કુટીરમાંથી બહાર પડી, અને તક્ષશિલાને રસ્તે જવા લાગી.

ખીજે દિવસે સવારમાંજ, કાંચનમાલા અંતઃપુરનો ત્યાગ કરી કોઈ ઠેકાણે નીકળી ગઈ, એવી ખાતમી આખા નગરમાં પવન વેગે પસરી ગઈ. તે સાંભળતાંજ જ્યાં ત્યાં એકજ હાહાકાર શરૂ થયો ! નગરમાં ચોમેર એકજ ઉદ્દગાર નીકળવા લાગ્યો—“મગધ-સામ્રાજ્યની, અશોકરાજાની રાજ્યસક્તિ હવે નક્કી જતી રહી ! હવે સામ્રાજ્ય પર અયંકર સંકટ આવ્યા વિના રહેવાનું નથી !”

નગરનાં દીન, દરિદ્રી અને આતંજનને કાંચનમાલા કેવળ માખાપ જેવી લાગતી હતી. તે નગરમાંથી નીકળી ગઈ ત્યારથી તે આઠે પહોર રાજ્યપર માળોનો વરસાદ ચાલુ રહ્યો. કોઈ કોઈ તો તેની શોધ માટે

તક્ષશિલાને રસ્તે નાકળી પડ્યા; પરંતુ કાષ્ઠનેજ કાંચનમાલાની ભાળ લાગી નહિ.

પાટલિપુત્રથી મોટું સૈન્ય તક્ષશિલા તરફ મોકલવામાં આવ્યું. તે સૈન્ય નગરથી થોડેક દૂર ન ગયું એટલામાં તે સૈન્ય પણ રીતુરી થઇ કુંજરકર્ણને મળ્યું, એવા સમાચાર શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. હવે નગરવાસીઓને ભયની સીમા ન રહી. શત્રુઓ આવી નગરપર હલ્લો કર્યા સિવાય રહેવાના નથી, એવી સર્વને સંપૂર્ણ ખાતરી થઇ. કુંજર-કર્ણનું વિજયી સૈન્ય પોતાનું બલિદાન એકે તડાકે લીધા વિના રહેવાનું નથી, એમ શહેરમાંનાં પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને લાગી રહ્યું.

શહેરનાં રહીશોનાં ટાળે ટાળાં મહારાણી તિષ્પરક્ષાના મહેલની આસપાસ એકઠાં થવા લાગ્યાં. તે લોકોની સંખ્યા ક્ષણે ક્ષણે સમુદ્રની ભરતીના પાણી પ્રમાણે વધતી હતી. તમામ લોકો જોર જોરથી ખૂમ પાડીને કલ્પાંત કરતાં હતાં. શત્રુ તો પાસે આવી લાગ્યો. સરકારે નગરનું અને અમે સર્વનું સંરક્ષણ કરવાનો કયો ઉપાય યોજી મૂક્યો છે! આવું યુમરાણુ કરી મૂકી સર્વના કાન બહેરા કરી મૂક્યા!

મહારાણી તિષ્પરક્ષા પોતાના અધિકારની યુમરાઈમાં હતી. તેણે લોકોના આ યુમરાણુ તરફ એક ક્ષણ પણ કાન દીધા નહિ. લોક પણ કંઈ કરી હકીલા ન હતા. તેમણે મહારાણીને જોર જોરથી ગાળોની ઘટ્ટિ વરસાવી મૂકી. કેટલાક માણસો અશોક રાજાને શોધી કાઢવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા.

આ વેળા અશોક મહારાજ, નગરથી પુષ્કળ દૂર આવેલા વેણુવનમાં મહાહર્ત્ત ઉપગ્રસ્ત સાથે રહેતા હતા. આ બાતથી લોકોને મળતાંજ તમામ લોકો તરતજ વેણુવન તરફ દોડ્યા, અને તેમણે અશોકને ઘેરી લીધો. આવા ભયંકર સંકટ સમયે, મગધ સામ્રાજ્યના, અને જૈન ધર્મના અસ્તિત્વ પરજ ધોડો લાગવાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાતો હોવાથી મહારાજે પોતેજ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવી, એવો સર્વ પ્રજાજને અશોકને આમહ કયો.

પ્રજાજનના આગેવાનોનાં મોંથી ત્રોટક હકીકત સાંભળી અશોકને અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. મહારાણી તિષ્પરક્ષા અને મહામંત્રી રાધાગુપ્ત પર તે અતિશય અસંતુષ્ટ થયો, અને તે તરતજ પ્રજાજન સાથે નગર તરફ નીકળ્યો.

[૨]

નગર તરફ આવતાં આવતાં તેને પ્રજાજનને મોઢેથી આદ્યંત હકીકત મળી તે સાંભળી તેને અતિશય દુઃખ થયું. સેનાપતિ કુણ્ડલ કુંજરકર્ણનો બંદીવાન થઈ પડ્યો છે, અને મગધની પ્રત્યક્ષ રાજ્ય લક્ષ્મી દેવી કાંચનમાલાનો જરસએ પતો લાગતો નથી; આ બંને અત્યંત વિલક્ષણ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારથી તો અશોકના મનમાં હિંમતજ નાશ પામી !

રાજવાડાની દેવડી સુધી આવ્યા પછી અશોકે નાગરિકોને ન મનરાવવા બાબત અશ્વાસન આપ્યું. અને તે રાજવાડામાં પ્રવેશ્યો. પહેલાં તે તિષ્પરક્ષાના મહેલ તરફ ગયો. ત્યાં તિષ્પરક્ષા અને મહા મંત્રી રાધાગુપ્ત બંને કોઈ વિષયની મસલત કરતાં બેઠાં છે, એમ તેને જણાયું.

રાજ એકાએક રાજવાડામાં આવેલા જોઈ તે બંનેને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. રાધાગુપ્તની નજર તેના નરક જતાંજ રાજએ તેને પૂછ્યું “રાધાગુપ્ત ! હું આ સમાચાર સાંભળું છું તે ખરા છે કે ?”

“ક્યા મહારાજ ?”

“પેલો નીમકહરામ બંડખોર કુંજરકર્ણ મોટી સેના સાથે રાજધાની પર ચઢી આવે છે, એ ખરું કે ?”

“એવા સમાચાર અમને તો મળ્યા નથી.”

“તેને તક્ષશિલા આગળ જય મળ્યો એ તો ખરું ને ?”

“હા, એ ખરું છે. કુંજરકર્ણ તક્ષશિલા પર વિજય મેળવ્યો; પરંતુ ત્યાંથી તે બહાર પડ્યાના સમાચાર અમને મળ્યા નથી.”

તેના મોઢેથી આ સમાચાર સાંભળતાંજ અશોકને અતિશય ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો. તેણે એકદમ પ્રશ્ન પૂછવાની શરૂઆત કરી. “કુણાલ ક્યાં છે? તેની શી અવસ્થા થઈ છે? કાંચન ક્યાં છે? તે રાજવાડામાંથી ક્યારે ગયો? તમે આટલા દિવસમાં તે બંડખોરો ઉપર સૈન્ય મોકલવાની તજવીજ કમ કરી નહિ! અને જે સૈન્ય ત્યાં પહોંચેથીજ રવાના થયું છે, તેની ખરી ખાતમી શી છે? આ ક્ષણ સુધી તો તક્ષશિલાની એકંદર સ્થિતિ શી છે, તે બદલ હું એક અક્ષર પણ જાણુતો નથી! આતે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કે મશ્કરી?”

અશોકે આ પ્રશ્નોના પ્રહાર એટલા વેગથી કર્યો, કે રાધગુપ્ત તેમાં ગુંગળાઈ જઈ ગભરાઈ ગયો. તેને રામના પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાનું એ કંઈ જાન રહ્યું નહિ. આ વખતે રાજ મહેલમાં આવશે, એવી તેને કિંવા મહારાણીને બીજકુલ કલ્પના ન હોવાથી તેમનાં પાપી હૃદય ખુબજ ગભરાઈ ગયાં હતાં. તેમાં રામએ પ્રશ્ન પર પ્રશ્નની પરંપરા શરૂ કરી તેથી રાધગુપ્ત તો દિડમૂઢજ થઈ ગયો.

મેં આટલાં પ્રશ્ન પૂછ્યાં, પરંતુ રાધગુપ્તે તેમાંના એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ, એમ જોઈ અશોક સંતાપી ઉડ્યો; અને તેણે ફરી એક વાર પાંચપચીસ પ્રશ્નનો તડાકો ચલાવ્યો. બિચારો રાધગુપ્ત અધિકજ ગભરાયો, અને એકાદ ગાંડા જેવો શૂન્યદ્રષ્ટિએ અશોકના ચહેરા તરફ જોવા લાગ્યો.

એટલામાં દૈવેજ રાધગુપ્તનો છૂટકો કર્યો. તે મહેલમાં એક કંચુકી આવ્યો, અને અમાત્યને નમ્રતાથી પ્રણામ કરી મૂંઝે મોઢે ઉભો રહ્યો.

“અલ્યા શી ખાતમી છે?” રાધગુપ્તે પૂછ્યું.

“તક્ષશિલાથી એક માણસ આવ્યો છે—”

“તે કાણ છે?” મહારાણીએ પૂછ્યું.

“હું એક રસાયનશાસ્ત્રી અને વિજ્ઞાનવેત્તા છું, એવું તે કહે છે; અને મહારાણી સાહેબની મુલાકાત લીધા વિના જવાનો નથી, એમ તે એધડક બોલે છે.”

રાજાએ પૂછ્યું “ શું બોલ્યો ? તે તક્ષશિલાથી આવ્યો છે ? ”

કંચુકીએ નીચા નમી રાજાને પુનઃ પ્રણામ કર્યો, અને કહ્યું
“ મહારાજાનો જય થાઓ ! ”

“ જય થવાનો હશે ત્યારે થશે—તે પોતાની ધુરસદ પ્રમાણે ! પણ
મને પહેલાં કહે, તે માણસ તક્ષશિલાથી આવ્યો છે ? ”

“ એમ તે કહે છે, સરકાર ! ”

“ જા તેને તાપડતોય અંદર લઇ આવ.” અશોકે આજ્ઞા કરી.

કંચુકી પ્રણામ કરી તે માણસને બોલાવવા બહાર જાય, એટ-
લામાં રાધગુપ્ત બોલ્યો “ ઉભો રહે, કંચુકી ! જતો નહિ—”

અશોક રાધગુપ્ત તરફ જોઇ જ રહ્યો ! કંચુકી પણ ગભરાઇને
એક વાર રાજા તરફ અને એક વાર રાધગુપ્ત તરફ વ્યાકુળ નજરે
જોવા લાગ્યો.

“ રાધગુપ્ત ! આનો અર્થ શો ? ”

“ દૂતનો મેળાપ કરવાનો આ વખત નથી. તે ભજતીજ વેળા
આવ્યો, તો તેણે અમારી ધુરસદ પ્રમાણે થોભવું જોઇએ. વળી મહા-
રાણી સાહેબ બહુજ ગળાઇ ગયાં છે. એમનાર્થી દૂતની મુલાકાત લઇ
શકાવાની નથી ! ”

રાજાએ રાધગુપ્ત તરફ એક તીવ્ર દૃષ્ટિ ફેંકી. તે તુચ્છતા
પૂર્વક કિંચિત્ હસી બોલ્યો “ મહામાત્ય ! તેની તમારે શી પંચાત !
આ વેળા હું અહીં હાજર છું. મારો હુકમ અમલમાં મૂકાવોજ જોઇએ
હું કહું છું તેમ મૂગે મોઢે કરો. જા, કંચુકી, જા. તેને હમણા
લઇ આવ.”

કંચુકી પ્રણામ કરી નીકળી ગયો.

તે ગયા પછી રાધગુપ્ત જરા ગુસ્સામાં બોલ્યો “ મહારાજા !
અમારી કારકીર્દિનો પાછો આરંભ થવાને હવે ધણો અવકાશ નથી.”

રાજા દાંત ઓઠ પીસી બોલ્યો “થોડાજ દિવસ છે, એ મને અમર છે; પરંતુ એ વાત મને હરણુંજ યાદ દેવડાવવાનો તારો હેતુ શી છે ? ”

“હેતુ એજ કે એક મોટા પાતકમાંથી આપનું સંરક્ષણ કરવું—”

રાજાએ તેના તરફ પ્રશ્નસૂચક મુદ્રાથી જોયું તે કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“ મહારાજ ! આપે એક વર્ષ સુધી આપનો તમામ અધિકાર રાણી સાહેબને આપ્યો છે. તે મુદત સુધી રતતંત્રતાથી કારભાર કરવાનો તેમનો મોભો હોવો જોઈએ. તેમને કાઠપિણ બાબતમાં આપના તરફથી તક્ષમાત્ર પણ હરકત આવવાથી આપનું વચન ફાકટ જશે અને આપને પ્રતિજ્ઞામંત્ર પાતક લાગશે.”

“ ત્યાં સુધીમાં મગધનું પ્રચંડ સામ્રાજ્ય રસાતાળમાં જશે, તેનું શું ? ” એમ કહી અશોકે રાધગુપ્ત અને તિપ્પરક્ષા તરફ તુચ્છતાથી જોયું.

રાજા તેને આવી રીતે પૂછે છે, એટલામાં તક્ષશિલાના વિજ્ઞાનાચાર્યને લઈ કંચુકી અંદર આવ્યો, અને તેને ધીમેથી મહારાણી અતાવી દઇ તે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

વિજ્ઞાનાચાર્યે મહારાણીને કે મહારાજાને કોઈનેજ પ્રણામ વગેરે કંઈ કર્યું નહિ. પોતાના ઉપરણા નીચેથી એક નાનો સરખો ડબો કાઢી તિપ્પરક્ષાના હાથમાં આપ્યો.

આચાર્ય વેદીઓ હોવો જોઈએ. એમ તેના તરફ જોતાંજ અશોકે તર્ક કર્યો. તેણે તેને પૂછ્યું. “તમે તક્ષશિલાથી આવો છો? ?”

“ કેટલી વાર અને કેટલા જણાને હું કહું કે, તક્ષશિલાથી આવ્યો છું તક્ષશિલાથી આવ્યો—હું તક્ષશિલાથી આવ્યો—હું તક્ષશિલાથી આવ્યો—”

આચાર્યમાં આટલું બધું મૂર્ખત્વ હશે એવું અશોકે ધાર્યું ન હતું. તેને તેના અવિવેક બદલ ગુરસો આવ્યો નહિ—કંઈક કૌતુકજન લાગ્યું.

વિજ્ઞાનાચાર્યે રાજ તરફ જોયું સરખુંએ નહિ. મહારાણી તરફ વળી તે બોલ્યો. “ દેવી ! મારું મુખ્ય કામ તમારી સાથે છે. ”

“ તે શું ? ”

“ આ ડબ્બામાં બે આંખ છે—”

“ શું આંખ ? ! રાજ આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

“ વચ્ચે ગરબડ કરે નહિ ! દેવી ! આ આંખ અહીં સુધી લઇ આવતાં મને એટલું કષ્ટ પડ્યું છે કે ન પૂછો વાત. રાજમાર્ગમાં આવી કાઢેલી આંખ તાજી-રાખવાને “ વિશલ્યકરણી ” ની જરૂર પડે છે તે રાજમાર્ગમાં ન મળવાથી રાનવનમાંથી

કાઢેલી આંખની વાત સાંભળતાંજ કઠોર મનની તિષ્ઠરક્ષાના અંગ પર પણ કાંટા ઉભા થયા વના રહ્યા નહિ. તેણે એક વાર અશોક તરફ જોયું. થોડી વાર તેણે મનમાં-કંઈક વિચાર કર્યો, અને પછી દાંતથી અધરોષ્ટ આવી તેણે તે ડબ્બાધીમેથી ઉઘાડ્યો, તે ડબ્બામાં ખરેખર મનુષ્યની બે આંખ હતી !

તે આંખનું તેજ અને ચળકાટ આગળ પ્રભાણેજ હજીએ અત્યંત ઉજ્જવળ હતાં. કંઈ દઈ ડબ્બા ઉઘો કરી તિષ્ઠરક્ષાએ તે આંખો જામીન પર નાખી, અને તેણે તિરસ્કારથી તે આંખો પગની ઠોકરે દૂર ઉડાવી દીધી. પછી રાજ તરફ કે અમાત્ય તરફ ન જોતાં તે ત્યાંથી ઝપાટક બાંધ દોડતી નીકળી ગઇ !

પ્રકરણ ઓગણીસમું

અશોક સેનાપતિ !

આ સધળો અનપેક્ષિત પ્રકાર જોઇ, તિષ્ઠરક્ષાએ એક ગાંડી જેવું ચલાવેલું વર્તન જોઈ અશોક તો હતપ્રુદ્ધ થઇ ગયો ! તેને ; તેનો કંઈજ અર્થ સમજાય નહિ ! રસાયનાચાર્ય તરફ ફરી તેણે જરા ધમકાવીને પ્રશ્ન પૂછ્યો “આ શો પ્રકાર છે ? આ આંખ કોની ? એ તમને ક્યાંથી મળી ?”

રામના આ પ્રશ્ન તરફ તેણે લક્ષ પાણ આપ્યું નહિ. તક્ષશિ-લાથી આડે માર્ગે આવતાં પોતાના કેવા હાલહવાલ થયા, તેનુંજ તે રસિકપણે વર્ણન કરતો હતો. ‘વિશલ્ય કરણી’ મેળવવા તેને કદી ભયંકર વિષાદિ સર્પના મોંમાં પડવું પડ્યું, તો કદી વાધના યમરૂપી જડામાં સપડવું પડ્યું, આવાં મહા ભયંકર સંકટ જે ન વેક્યાં હોત, તો આ આંખો તાજી રહી શકત નહિ; એ એકજ વાત તે વારંવાર ડોળ્યાં કરતો હતો. મારા જેવો હોશિયાર વિજ્ઞાનાચાર્ય અને હિંમતવાન પ્રવાસી દુનીઆમાં એક પણ નથી, એ તેના રંગનિરૂપણ-માંનો મુખ્ય મુદ્દો હતો.

તિષ્ઠરક્ષા નીકળી ગયા પછી રામએ અને રાધગુપ્તે તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરી જોયા; પરંતુ તેમાં તેમને બીલકુલ જશ મળ્યો નહિ. છેવટે રાધગુપ્ત કોષથી તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો “ તમે માણસ છો કે કાણુ છો ? ”

તે હસીને બોલ્યો “તમારામાં આટલી બધી મૂર્ખતા છે, તે હું બાણુતો ન હતો ! હું માણસ છું, કે બીજું કોઈ પ્રાણી છું, એ મારા તરફ જોઇને પણ તમે સમજી શકતા નથી ?”

“મહારાણી સાહેબ ક્યારનાં નીકળી ગયાં, એ તમને દેખાતું નથી કે ?”

“કેમ ગયાં ?”

“તેમની પ્રકૃતિ સારી નથી. તમને આ બળતી વેળા અહીં આવવાનું કોણે કહ્યું ?”

“ભળતી વેળા કેવી ?”

“ભળતી વેળા નહિ તો બીજું શું ? મહારાણી સાહેબની તબીયત આ વેળા ઘણીજ બગડી ગઇ છે. તેમણે તમારું કહેવું સાંભળ્યું— એ નથી.”

“એ તેમની મૂર્ખતા છે, તેને હું શું કરું ? તક્ષશિલા જેવા દૂરના પ્રદેશમાંથી અતિથય દુઃખ વેડી હું પાટલિપુત્ર સુધી શું કરવા આવ્યો ?”

તમને કાણે મોકલ્યા ?” અશોકે પૂછ્યું.

“મને શી ખબર ?”

“ઐયરે ? તમને મોકલનાર કાણ તેનીએ ખબર નથી ?”

“એકે મને ખૂબ પૈસા આપ્યા અને કહ્યું, કે આ આંખો લઈ તમે પાટલિપુત્ર જાઓ અને તાજને તાજ રાખી મહારાણીને સ્વાધીન કરો. પૈસા આપતાં તેણે મને એમ પણ કહ્યું કે ‘જે તમે મહારાણીના હાથમાં આ આંખો તાજને તાજને પહોંચાડશો, તો તે પણ તમને ઘણી મોટી બક્ષીશ આપશે !”

અશોકે પૂછ્યું “પણ તે માણસ કાણ ? તમને આંખ કાણે આણી આપી ?”

આચાર્ય બોલ્યા “ફરી ફરીને શું પૂછો છો ? મેં એકવાર કહ્યું ને કે તે માણસ કાણ તે હું બીલકુલ જાણતો નથી ?”

“તો પછી તમે આ કામ માથે કેમ લીધું ?” રાજાએ હસીને પૂછ્યું.

“લેવામાં શું છે ? મને લેવાની જરૂરજ હતી. મને પૈસાની ઘણી જરૂર રહે છે. તે માણસે મને ઘણા પૈસા આપ્યા, ને મેં તેનું કામ સ્વીકાર્યું.”

“ તમને પૈસાની કેમ જરૂર પડે છે ?”

“ તમારા જેવા સામાન્ય માણસની પેઠે મને ઉદરપોષણ માટે કે કુટુંબપોષણ માટે પૈસાની જરૂર નથી. મને રસાયનાદિ અનેક

ભૌતિકશાસ્ત્ર સંબંધી અનેક પ્રયોગ કરી જોવા પડે છે, તે માટે મને ધણા પૈસા લાગે છે, તે માણસે મને ધણાજ પૈસો આપ્યો, અને કામ કર્યા પછી ખૂબ પૈસા મળશે એવું તેણે મને આશ્વાસન પણ આપ્યું, માટે મેં આ કામ કબુલ કર્યું. નહિતો અહીં કોને અડી બેઠું હતું ? ”

“ તે માણસ જે તમારા જોવામાં આવે તો તેને તમે ઓળખો ખરા ? ”

“ નહિ. ”

“ તમે આપ્યા ક્યાંથી ? તક્ષશિલાથીજને ? ”

“ નહિ, તક્ષશિલાથી નહિ. ”

“ તો ? ”

“ વાસુકીશિલાથી. ”

“ તે ક્યાં છે ? ”

“ આ કેવું તમારું અજ્ઞાન ? મારા જેવા વિખ્યાત વિજ્ઞાનવેત્તાનું વસતિસ્થાન પણ જાણના નથી ? ”

“ ક્ષમા કરો. ” અશોક હસીને બોલ્યો. “ કહેશો તો મારાં અજ્ઞાનનો નાશ થશે. ”

“ વાસુકીશિલા તક્ષશિલાથી આઠ કોશ પૂર્વે છે. ”

“ એમ ! વારં, તે બાજુ તરફ કંઈ હુલ્લડ તોફાન થયું કહેવાય છે તેની કંઈ ખાતરી તમને મળી છે ? ”

“ હુલ્લડ ? ક્યાં હુલ્લડ થયું છે ? ”

“ તક્ષશિલા. ”

“ હા, હવે યાદ આવ્યું. તક્ષશિલા આગળ હુલ્લડ થયું હતું ખરું. પાંચ કે છ ગંડીના થયા. - કેટલાક કપાએલાં પગ મેં જોવાને તેવા જોડી બરાબર કરી આપ્યા હતા, હુલ્લડની ધમાલમાં તે માણસના પગ કપાઈ ગયા હતા, એવું તે વેળા મને કાઠએ કહેલું સાંભરે છે ખરું. ”

આ આચાર્ય મહા મૂર્ખ છે. એની પાસેથી જોઇએ તે માહિતી મળવાનો સંભવ નથી, એવી અશોકને ખાતરી થઇ. પરંતુ તેની મૂર્ખતા બરી વાતચીતથી મનને કંઇક આનંદ થશે એમ લાગ્યું, અને હજીએ થોડી વાર સુધી તેને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછવા એમ તેણે ઠરાવ્યું,

“ તમને શાના પ્રયોગ કરવામાં આટલા પૈસા લાગે છે?”

“ મેં તમને આગળ કહ્યું છે. તમે ધણીજ ભૂલકણા દેખાએ! છો. અનેક ભૌતિકશાસ્ત્રીના પ્રયોગ મારે કરવા પડે છે.”

“ હાલ કયો પ્રયોગ ચાલે છે?”

“ માણસનુ આંધળાપણું કેમ દૂર થાય, તે વિષે હાલ મારા પ્રયોગ ચાલે છે.”

“ તમને ધણી પૈસા જોઇએ છે ને ?”

“ વાહ ! આ કેરો પ્રશ્ન ? તમને તો પૈસા નહિ જોઇતા હોય ? પૈસાની ભૂખ બધાનેજ લાગી રહેલી હોય છે.”

રાજા હસીને બોલ્યો “ તો પછી તમે અશોક રાજા ગાદી પર બેસે ત્યારે અહીં અવજો. તે તમને ધણું મોટું ધનામ આપશે.”

“ અરે ! અશોક રાજા કેવો ને મને ધનામ કેવું ! મોટા ભોક્તેટલા કંજુસ. મહારાણીનું મેં આટલું મોટું કામ કર્યું, તો તેણે મને એક ફૂટી બદામ તો આપવી હતી !”

“ પરંતુ તે વખતે આવો તો તમને શું નુકસાન થશે ?”

“ હં ! અશોકના રાજપાલિકે સુધી હું અહીં માખી મારતો બેસું ?”

“ બેસો, તો શા તોટો જમ્ય એમ છે ?”

“ રહ્યો હોત, પણ અશોક પાછો ગાદી પર બેસે એવી મને ખાતરી હોત તો અહીં પંદર વીસ દિવસે રહેવાને આગળ પાછળ જોયું ન હોત—”

“ તો તે પાછો ગાદીપર બેસવાનોજ નથી, એમજ ને !”

“અરે તેને તે ગાદી પાછી શાની મળે ? જેણે એકવાર પોતાનું રાજ્ય મૂર્ખતાથી ખીજીને-તેમાં વળી એક મૂર્ખ સ્ત્રીને-ખુદ જાતે આપ્યું, તે શું તેને ફરી મળે ? નામજ છોડો દોસ્ત !

રાધગુપ્તથી હવે ચુપ રહેવાય એમ ન હતું. તે તેને જરા ધમકાવણીના અવાજે બોલ્યો. “તમે તો મને તદ્દન મૂર્ખ જણાવ્યો છો-”

“હું કે તમે ?”

તમે-તમે કોની સાથે બોલો છો. તેનો તમને કંઈ ખ્યાલ પશુ છે કે ?”

“ખ્યાલ હો યા ન હો, ખરું બોલવામાં બ્રહ્મદેવના આપની એ બીજી રાખતો નથી ! પ્રત્યક્ષ યમ આગળ ખરું કહેવાને હું ડરું એમ નથી !”

મંત્રી હસીને બોલ્યો “તમારી આ સત્યપ્રીતિ જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. તમે બહુ થાકી ગયા છો-”

“તદ્દન સાચી વાત છે-”

“માટેજ કહું છું કે તમે અતિથિશાલામાં જઈ હવે વિસામો લો.”

“હવે હું અહીં શા માટે ઉભો રહું ?”

“મહારાણી સાહેબની સલાહ લઈ તમારી ઇનામની વ્યવસ્થા હું કરીશ-પછી તો તમને રહેવાને હરકત નથી ને ?”

“તો હું રહું છું. પણ હું ઇનામની આશાથી ઝાઝા દિવસ પડી રહેવાનો નથી.

રાધગુપ્ત હસીને બોલ્યો “નહિ હું તમને બહુ દિવસ નહિ રોકું ફુનીઆને તમારી આટલી શોધનો ફાયદો છે, તો તમારો વખત નકામો ન ગુમાઉં હું આજેજ તમારા ઇનામની વ્યવસ્થા કરું છું”

“શાબાસ ! શાબાસ !” આચાર્ય આનંદથી ડોકું ધુણાવી બોલ્યો

“તમને માત્ર મારી ખરી પરીક્ષા છે એમ જણાય છે.”

“આલો, આ કુચુકી તમને અતિથિશાલામાં લઈ જશે.”

આચાર્ય અશોક તરફ વક્ર દ્રષ્ટિએ જોતો કુંસુમીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો.

[૨]

આચાર્ય ત્યાં હતા. ત્યાં સુધી તેના વેદીઆપણાના બાપણથી રાજનું મન ઉદ્દિગ્ધતા વિસરી તેમાં લાગ્યું હતું. પરંતુ તે જોતો રહેતાંજ તેને પાછી પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ. અશોકે તીવ્ર સ્વરે રાધગુપ્તને પૂછ્યું ‘આ બધું છે શું?’

રાધગુપ્તે અશોકના પગ પર માથું મૂક્યું અને હાથ જોડી નમ્રતાથી તે બોલ્યો “મહારાજ ! હજી કેટલાક દિવસ સુધી મને આપ પૂછતા નહિ. હું આપનો સેવક છું, પરંતુ હાલ તમેજ મને બીજાના તાબામાં સોંપી દીધો છે. રાજ્યનો કારભાર અતિ કઠણ છે, એ મારે મહારાજને કહેવું પડે એમ નથી. હજીએ કેટલાક દિવસ સુધી મારી માલિકની આજ્ઞા સિવાય હું આપને કંઈપણ કહી શકું એમ નથી.”

“તે દીક છે; પરંતુ નાગરિકનાં બચ નિવારણ કરવાની તમે શી તજવીજ કરી છે ?”

“મહારાણીની ઇચ્છા પ્રમાણેજ સર્વ કંઈ થયે જાય છે.”

એટલામાં તક્ષશિલાથી બીજો એક દૂત આવ્યાની વર્દી આવી. અને અશોકની આજ્ઞાથી તે અંદર આવ્યો. તેણે બચંકર બાતમીજ કહી. કુણાલ બંદીવાન થયા પછી તેનું સૈન્ય કેટલાક બંડખોરને મળ્યું અને બીજા ત્યાંના લોકોપર ખૂબ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા છે ! ત્યાં જો તાબડોતો સૈન્ય અને કોઈપણ નિગાહબાજ શરવીર સેનાપતિ રવાના નહિ થાય, તો લાખો લોકો નાહક માર્યા જશે ! ”

આ બાતમી મળતાંજ અશોક અને રાધગુપ્ત ત્વરાથી મહારાણી પાસે ગયા. મહારાણીનું પ્રભુબ્ધ થએલું મન હજીએ શાંત થયું નહતું તેણે હાથથીજ ઇશારત કરી તેમને ત્યાં થોડીવાર બેસવાને કહ્યું, અને તે પોતાની શય્યાપર જરા આઘોટી.

પરંતુ તેમને ઘણીવાર રાહ જોવી પડી નહિ. થોડી વારમાંજ તિથ્યરક્ષા તેમની પાસે આવી, અને અશોકને ઉદ્દેશી બોલી “મહારાજ! હવે મને રાજ્યની જરૂર નથી ! ગમે તેવી પણ્ય હું સ્ત્રી રાજ્યની ચિંતાનો ભયંકર ભાર હવે મારાથી સહન થતો નથી ! ”

મહારાણીની પ્રકૃતિ ઘણી બગડી તે ફરી ફરીને યુક્તિ પ્રયુક્તિ થી રાધગુપ્ત અશોકને કહેતો હતો. તે બોલ્યો “એમની તબીબત ઠેકાણે છે ક્યાં ? એમને મસ્તકશૂળનો રોગ કાયમનોજ લાગુ પડી ગયો છે. પરમ દિવસે મૂર્છા આવી હતી, કાલે બ્રમ થયો હતો. અને આજની સ્થિતિ તો આપ પ્રત્યક્ષ જુઓ છોજ ”

રાજા બોલ્યો “નહિ. એક વરસની અંદર મારાથી રાજ્ય પાછું લઇ શકાય નહિ ! ”

રાધગુપ્ત બોલ્યો “તો પછી મહારાજે મુખ્ય મંત્રી થઇ મને રાજ આપવી”

“રાધગુપ્ત હોવા છતાં બીજો કયો મહામાત્ય—”

તિથ્યરક્ષા વચ્ચે બોલી ઉઠી “ તો પછી આ આનીઆનીને પ્રસંગે આપે મુખ્ય સેનાપતિ થવું.”

“ તારી આ સૂચના મને સારી લાગે છે. કોઇ પણ્ય યુક્તિથી પાટલિપુત્રના લોકોને શાંત કરી હું તક્ષશિલા જાઉં છું. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તમે જેવો રાજ્યકારભાર ચલાવો છો તેવોજ ચલાવો. માત્ર પ્રજાજનને નાહક ત્રાસ ન આપો ”

તે દિવસથી અશોક સામ્રાજ્યનો સેનાપતિ થયો,

પોતાના પ્રિય પતિ તક્ષશિલામાં કેદ પડ્યો છે, એ અત્યંત અનિષ્ટ વાતથી સાંભળી ત્યારથી કાંચનમાલાના મનની સ્ફૂર્તિ નાશ પામી હતી. પોતાનું નિત્ય કર્મ તે જેમ તેમ કરતી; પરંતુ તેનું કારણ ટેવ અને અભ્યાસ હતું. છતાં તે કરવામાં તેને આનંદ કે હિતસાહ લાગતો નહોતો. તે નિત્ય સંઘ-ભોજન કરાવે, દરરોજ દીનદરિદ્રી ભોડાને અન્નવસ્ત્ર આપે; રોગીદુઃખીની સેવાચારી કરે; પરંતુ આ તમામ કામ નિત્યની ટેવથી કિંવા અભ્યાસથી તે યંત્રની માફક પાર પાડે.

પરંતુ તેને તરતજ સમજાયું, કે મન ઠેકાણે ન હોવાથી આ નિત્યનાં કામ મારે હાથે સારી રીતે પાર પડતાં નથી. એક દિવસ સંઘને ભોજન આપતી વખતે, વ્યાકુળ ચિત્તને લીધે હાથમાંની તમામ ખીર તેણે એકજ પત્રાણીપર પીરસી દીધી ! એક દિવસ એક રોગીને ઔષધ આપી આવી; બીજો દિવસે સવારે તેને એક અમુક જાતના પથ્યનું અન્ન આપવાનું હતું; પરંતુ સંધ્યાકાળ સુધી તેને આ વાતનું બીલકુલ સ્મરણ થયું નહિ. સંધ્યાકાળે યાદ આવતાંજ કાંચન ત્યાં દોડતી ગઇ; કંઠપશુ અન્ન પેટમાં ન જવાથી તે રોગી ભૂખથી મૃતપ્રાય થઇ ગયો છે, એવું તેને જણાયું. એક દિવસ તે એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ માટે કોઈ ખાવાનો પદાર્થ લઇ તેની ઝૂંપડી તરફ જતી હતી. રસ્તે જતાં એક પુષ્કરણીને કાંઠે આવી, એટલામાં હું અને કુણાલ એક દિવસ આમાંજ સ્નાન કરવા આવ્યાં હતાં, એ વાત યાદ આવી અને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. વિચારપર વિચાર આવવા લાગ્યા. ગર્વાશીર્ષ પર્વતપર કુંજાલે વાઘનો શિકાર કર્યો હતો ત્યાંથી તે તે દિવસના મુખ્ય મુખ્ય વાતોના ચિત્ર એક પછી એક તેના હૃદયપટ પર ચિતરાવા લાગ્યાં. પુષ્કરણીને કાંઠે ઉભી રહી તે કેટલી વાર સુધી આજ ચિત્રપટ દર્શનમાં દંગ થઇ ગઇ-આત્મચિંતનમાં તે નિમગ્ન થઇ ગઇ; એટલામાં એક હિંમતવાન પક્ષીએ તેના હાલમાં ખાવાના પદાર્થપર બેઠકક હલ્લો કર્યો. અને જોતજોતામાં તે પદાર્થ સફાવટ થઇ ગયો.

મનની આવી સ્થિતિમાં, કાંચનમાલાને હવે ઘેર રહેવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. જે કામમાં મનને ઉત્સાહ નહિ, આનંદ નહિ, તે યાંત્ર પ્રમાણે કરવામાં અર્થ શો? જ્યાં રહેવાથી મનને ઉલ્લાસ લાગતો નથી, ત્યાં રહેવું યોગ્ય નથી, એમ તેને અંતરમાં લાગવા માંડ્યું. છેવટે વિચાર કરી કરીને કાંચનમાલા ઘરમાંથી બહાર નીકળી. એ પહોર રાત વીતી ગયા પછી ઘેર અધિકારમાં કાંચનમાલા પોતાનું કાંચનકુટીર છોડી પતિની શોધમાં નીકળી. એક પણ અલંકાર કે પહેરેલાં વસ્ત્ર સિવાય બીજું વસ્ત્ર તેણે લીધું નહતું. ઘર બહાર પડતાંજ તેણે શાક્ય બિહુ-કીનો વેશ ધારણ કર્યો. લાલ વસ્ત્ર પહેર્યો. જે સુંદર કાળો કેશપાસ તેના પગ સુધી લટકતો હતો, તે તેણે પોતાના હાથે કાપી નાખ્યો. પોતાના અંગપર મૃતિકા લગાવી, પોતાની તપ્ત સુવર્ણ પ્રમાણે શોભતી કાંતિની ખૂબ ખરાબી કરી નાખી. પછી તેણે બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘને ભક્તિભાવે પ્રણામ કરી હળવે હળવે રાજવાડા બહાર આવી, અને અનંત અધિકારના કાળા સમુદ્રમાં સોમતી સિવાય તેણે કંપેલાવ્યું.

[૨]

પાટલીપુત્ર નગરથી તક્ષશિલા ધણીજ દૂર હતી. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ચિટ્ટી-પત્ર લાવ લઇજ કરવાને કમીમાં કમી એક મહીનો લાગતો હતો. આટલું દીર્ઘ અંતર કાપી કાંચનમાલા તક્ષશિલા સુધી કેમ જશે ? પરંતુ કાંચનમાલા એ એક યોગી ઋષિની કન્યા હતી. તેનો જન્મ પર્વતપરજ થએલો હોવાથી તેનું આગપણ ગિરિગુફામાંજ ગયું હતું. રાજવાડામાંનાં સુખોજ તેને કષ્ટદાયક લાગતાં હતાં. પક્ષી-ઓથી રાજવાડામાં દીલ ખોલી મુક્ત કંઠે ગવાતું નથી ! પર્વતના શિખરપરનો જે પવન પ્રદુલ્લિત કરે છે, તે મુક્તવાયુની ગંધ પણ રાજવાડામાં કદી લાગતી નથી ! રાજવાડામાં એકમેક સાથે દીલ ખોલીને ખોલીએ શકાતું નથી ! આ સર્વ પરિસ્થિતિથી કાંચનમાલાને રાજવાડોજ કષ્ટકર લાગે, તો તેમાં કંઈજ નવાઈ નથી. તેને રસ્તાના અમની જરાપણ ખીક લાગી નહિ.

પરંતુ આ પ્રસંગે રસ્તે ચાલતાં કાંચનમાલાને સ્પષ્ટ સમજાયું, કે પૂર્વના રસ્તે ચાલવામાં અને આ રસ્તે ચાલવામાં કેટલું અંતર પડ્યું હતું ! હવે ભાવનાના ભારથી મનને અતિશય પીડા થવાને લીધે રસ્તો ધણેજ લાંબો, અને નીકતાં નીક નહિ એવો લાગવા માંડ્યો. મારા પગ જાણે ઉપડતાજ નથી એવું તેને લાગ્યું. બીજા વટેમાર્ગ કરતાં તે ઝડપથી ચાલતી હતી ! પરંતુ તેનું મન બીજી તરફજ ભ્રમણ કરતું હતું !

રાજમાર્ગે જઈ, તો કદાચ મને કોઈ ઝોળખી લે, એ શંકાથી કાંચનમાલાએ તે માર્ગ છોડ્યો. રાજમાર્ગે વાંકાયું કો હતો. મગધ સામ્રાજ્યમાંના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય શહેર આ એકજ માર્ગ પર હોવાથી તે માર્ગે હું જઈ તો ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવાને અતિશય વિલંબ થશે, એવો વિચાર કરી તેણે વચ્ચે પગ રસ્તો પકડ્યો હતો. કદી મેદાન-માંથી, કદી ખેતરમાંથી તો કદી રાતમાંથી; કદી ગામમાંથી તો કદી મોટી મોટી નદીનાળાં તરી જઈને, તે પ્રતિનિષ્ઠ સાધ્વી કુળશિરોમણિ કાંચનમાલા પતિની શોધ માટે એક સરખી રસ્તો કાપતી જતી હતી. તેના હૃદયમાં પતિની મૂર્તિ રમતી હોવાથી, પતિના ચિંતનમાં તેને રસ્તાનો શ્રમ કદી પણ લાગ્યો નહિ !

એક દિવસ શરૂ નદીના તીર પર પુષ્કળ સ્ત્રીપુરુષ એકઠાં થયાં, તેમને એકાએક એવું જણાઈ આવ્યું, કે મધ્યાહ્નના દેદીપ્યમાન સૂર્ય-કિરણમાં તલપતી એક દિવ્ય મૂર્તિ-એ-દેવ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર કે કિન્નરે કોણ જાણે-એકદમ શરૂના પાણીમાં ઝપલાવ્યું ! તે વેળા શરૂ નદી મોટી મોટી ભયંકર તરંગમાલાથી મૃત્યુના જડખાંમાંની બીપણુ દંત-પ્રકિત પ્રમાણે ખળખળતી અને પ્રક્ષુબ્ધ જણાતી હતી. બધા લોકો 'હાં હાં' કરતાં તેની પાછળ પાછળ દોડવા લાગ્યાં; કોઈ કોઈ તો નૌકા લઈ પાણી પર તેની પાછળ પાછળ જવાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યા; પરંતુ તે દેવતાએ હાથથી ઇશારત કરી, કે મારી પાછળ કોઈ આવો નહિ, અને મોઢે ધર્મ શરણ ગચ્છામિ । સંઘ શરણ ગચ્છામિ । સુંદર શરણ ગચ્છામિ ।' એ પાવન મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતી કરતી

અને હમેસાં પ્રમાણે ઝપાટામંઘ પાણી કાપનારા હાથની સહાયથી અને સુદૃઢ છાતીની સહાયથી, શસ્ત્રની પ્રચંડ બીષણ તરંગમાલા ભેદી તે દિવ્યમૂર્તિ પાર તરી ગઇ અને થોડાજ વખતમાં શસ્ત્રના બીજા તીરપર પહોંચી. પછી તેવાંજ બીનાં વચ્ચે તે મૂર્તિએ પોતાનો આગળનો રસ્તો પકડ્યો. [૩]

એક દિવસ રાતે, જે પહેારને સુમારે અહિચ્છત્ર નગરમાંનાં લોકો એકાએક ઉઘમાંથી જાગી જઇ સાંભળે છે, તો પોતાની કામલ મધુર-સુમધુર સ્વરલહરીથી આકાશપાતાળ ગળવી નાખી ગાથાનું ગાયન ગાતું ગાતું કોઇ જઇ રહ્યું છે, એવું તેમને સમજાયું. કોઇ કહે, કે એ નગરની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે ! અને કોઇ કહે, કે એ એક દિવ્ય વિદ્યાધરી ગાતી ગાતી જઇ રહી છે !

બીજા થોડા દિવસની વાત. સંધ્યાકાળે મદિપુરના લોક એક મોટા તળાવની ચારે બાજુએ અસ્તવ્યસ્ત ઉભા રહી જોર જોરથી કક્લાણ કરી રહ્યા હતા. તે તળાવમાં એક છોકરો પડ્યો હતો, તેને બહાર કાઢે એવો એક પણ છાતીવાળો પુરૂષ ત્યાં નહતો ! તે બાળકનાં માઆપ મૃતપ્રાય થઇ છાતી કુટતાં જોર જોરથી રડી રહ્યાં હતાં. કોઇ કોઈ તેમને વેદાંત સમજાવી તેમને સાંત્વન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; કોઈ તેમની સાથે રડતાં હતાં; અને કોઇ તારાને લાવવા નીકળી પડ્યા હતા. એટલામાં તેમને એક વિલક્ષણ ચમત્કાર જણાયો. જયધર્મ ! જય સંઘ ! જય બુદ્ધ ! એવો મંત્રોચ્ચાર કરતી એક લાલ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલી દેવી ત્યાં આવી. તે કોઇ સાથે એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. તેણે આવતાંની સાથે તળાવમાં ભૂરકો માર્યો. તે એકદમ પાણીને તળીએ જઇ બેઠી. પછી કેટલીક વારે તળાવનું પાણી પૂર્વવત્ થયું. તળાવમાં બે માણસ છે, એવું એક પણ ચિન્હ પાણીના પૃષ્ઠભાગ પર જણાયું નહિ ! બધાંને લાગ્યું, કે કોઇ પણ યક્ષિણી આવી બાળકને લઇ પાતાળમાં પેસી ગઇ !

અરે બાપરે ! આ શો ચમત્કાર ! થોડીજ વાકમાં તે બાળકને ખાંધ પર લઈ તે દેવી પાણી પર તરતી જણાવા લાગી. બાળક તદ્દન મૂર્છિત અવસ્થામાં પડ્યો હતો, અને તેને કંઈ પણ; ચૈતન્ય નહતું.

દેવી કંઠા પર આવતાંજ, બાળકને લેવા માટે તેનાં માઆપ તેના તરફ દોડતાં આવી પહોંચ્યાં; પરંતુ તેણે તેમને હવાને કપો નહિ. બાળકના અને પગ પકડી તેને ચક્રચક્ર ફેરવવા લાગી લોકો તદ્દન આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. બાળકનાં માઆપ ગમરાઈ જઈ દેવીનાં હાથ પકડી લેવા લાગ્યા; પરંતુ દેવીના હાથ રોકી શકે એટલું સામર્થ્ય ક્યાં માણસમાં હોય? થોડી વાર પછી દેવીએ તે બાળકને તેની માના ખોળામાં ધીમેથી સુવાડ્યો. જરા વાર રહીને તે બાળક પોતાની માના ખોળામાં હસવા-રમવા લાગ્યો. તમામ લોકો બાળકનાં માઆપના આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં.

આણી મેર તે દેવી ક્યારની અંતર્ધાન થઈ ગઈ હતી !

પ્રકરણ એકવીસમું.

સાચો શિષ્ય.

કાંચનમાલા હળવે હળવે માણિક્યાલા નગરે આવી પહોંચી. માણિક્યાલા નગરથી બંડખોરના પ્રદેશની શરૂઆત થતી હતી. માણિક્યાલાના મુખ્ય મઠમાં કાંચનમાલા એક રાત રહી સધળાં દેવ-મંદિરોની તેણે પ્રદક્ષિણા કરી, અને સવારમાં બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘનું મનમાં ને મનમાં સ્મરણ કરી નિર્ભય હૃદયે બંડખોરના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો.

એ ત્રણ દિવસ સુધી તો તેને કંઈજ વિદ્ય નડ્યું નહિ. ત્રીજે દિવસે શતદ્રુ નદીને સામે પાર પહોંચ્યા પછી ત્રણ ચાર કોશ જતાંજ એક ઠેકાણે મોટું સૈન્ય એકત્ર થયું છે, એવું તેને જણાયું. સૈન્ય ભેગું થએલું જોઈ કાંચન બીજોજ રસ્તે જવા લાગી, અને થોડે દૂર આવેલા શાલવનમાં ધીમે ધીમે જઈ પહોંચી. તેથી આગળ થોડા અંતર પર ગઈ ન ગઈ, એટલામાં તેના મનને એકાએક બીક લાગવા માંડી. વનમાં ચોમેર પ્રચંડ શાલવૃક્ષ. તે વૃક્ષમાંથી અંદર ધ્રુસવાને ખરા બખોરનાં સૂર્યકિરણોનીએ છાતી ચાલતી નહતી. તે અધકારમાં તેને એવું જણાયું કે કોઈ ઠેકાણે કામળા પડ્યા છે, કોઈ ઠેકાણે ફૂટેલાં માટીનાં રાંધવાનાં વાસણો પડ્યાં છે, અને કોઈ ઠેકાણે નાનાં મોટાં લાકડાંના ઢગલા પડ્યા છે; પરંતુ એ સર્વ પદાર્થ પાંદડાંના ઢગલાની આડે અને લતાનાં પર્ણપદ્મવની ઓથે સંતાડેલાં છે! આવા મોટા વિસ્તીર્ણ શાલવનમાં એક માણસ પણ દેખાતો નથી.

કાંચનમાલાએ ચોતરફ નીરખી જોયું, તો ખરેજ! એક પણ મનુષ્ય પ્રાણી તેને જણાયું નહિ. પાછલી બાજુએ ધણેજ દૂર કોઈ પણ આવે છે, એવો ભાસ થયો હતો; પણ આવનાર માણસ હતો કે એકાદ જનવર હતું, એ તેને કંઈજ સમજાયું નહિ! તે ત્વરાથી આગળ જવા લાગી. થોડેક છેટે તે ગઈ ન ગઈ એટલામાં એક વિકટ, ને ભયંકર અવાજ તેને સંભળાયો. તે અવાજના અનુરોધથી તેણે લક્ષ

પૂર્વક જોયું, તો કેટલાક પ્રયંત શરીરના ઘોડેસવાર કેટલાક શિકારી
મનવર લઇ આવતા જણાયા. આ દેખાવ નજરે પડતાંજ કાંચનમાલા
ઝાડની ઓથે ઓથે જવા લાગી.

આખી વનભૂમિ કંપાવનારો પ્રયંત સિંહનાદ થયો, કે તરત
પ્રત્યેક વૃક્ષપરથી બબ્બે ત્રણ ત્રણ એમ સેંકડો માણસો નીચે ઉતર્યા,
અને આખું અરણ્ય ભરાઇ ગયું. જ્યાં જ્યાં કાંચનમાલા દૃષ્ટિ ફેંકવા
લાગી, ત્યાં ત્યાં તેને રણુવેશજ જણાવા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાં આલ્પજી
સૈનિક નજરે પડ્યા. તેમનાં શરીર કદાવર હોઇ તે ખૂબ શક્તિમાન
જણાતા હતા. તેમનાં શરીર પરનાં વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં હતાં.
તેમનાં શરીર અતિશય મેલાં જણાતાં હતાં. કેટલાકને ખભે યજ્ઞોપવિત
હતાં, અને કેટલાકને ન હતાં. વૃક્ષપરથી ફૂદકો મારતાંજ સંઘળા સૈનિક
પેલા ઘોડેસવારો તરફ દોડતા ગયા. આ ઘોડેસવારોએ સૈનિકો માટે
ખાદ્ય સામગ્રી આણેલી હોવી જોઇએ, એમ જણાતું હતું; કારણ કે
સંઘળા તેમની તરફ કાવરા આવરા દોડી ગયા.

આ બધો ચમત્કાર જોઇ, હવે મારો અહીં નિભાવ થવો શક્ય
નથી, એમ વિચારી કાંચનમાલા ધીમે રહીને પાસેના એક વૃક્ષ પર ચઢી
અને બે ડાળીથી તૈયાર થએલી બેઠક પર જઇ બેઠી. પરંતુ તે આગમચ
કેટલાક દુષ્ટ સ્વભાવના સૈનિકોએ વૃક્ષ પરથી બેઠા બેઠા એક અસામાન્ય
સુંદર રૂપની સ્ત્રી-જાણે સ્વર્ગની દેવતાજ-અરણ્યમાં આવેલી જોઇ હતી.
કાંચનમાલાને જોતાંજ પ્રત્યેકના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રત્યેકના મનમાં જાત
જાતની ભાવના જાગૃત થઇ હતી; પરંતુ તેઓ શું કરે? તે ઘોડેસવાર
આવે ત્યાં સુધી ઝાડપરથી કાઢીએ નીચે ઉતરવું નહિ, [એવો તેમને
સખત હુકમ હતો; તેથી તેઓ અત્યાર સુધી કંઈજ કરી શક્યા ન હતા !

કાંચનમાલા ઝાડપર ચઢી સંતાઇ બેઠા પછી, તે અલૌકિક રૂપ-
સુંદરી ક્યાં જતી રહી, તે સંબંધી તેમાંના કેટલાક હવે શોધ કરવા
લાગ્યા; પરંતુ તેને શોધી કાઢવામાં તેમને ઝાઝો વખત લાગ્યો નહિ.
તેઓ આમ તેમ કાકદૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યા હતા, તેવામાં કેટલાકને એક

ઝાડ નીચે લાલ વસ્ત્ર નાખેલું મળી આવ્યું. તરતજ તે ઝાડ તરફ ભાત આઠ સૈનિકો દોડતા આવ્યા. મારી સંતાવાની જગા સૈનિકોને જણાઇ ગઇ, હવે સંતાઇ બેસવું શક્ય નથી, એવી જ્યારે કાંચનમાલાને ખાતરી થઇ, ત્યારે તે તે વૃક્ષપર વધારે ઉંચે ચઢી ગઇ, અને બોલી “ સાંભળો, મારા પતિની શોધ માટે હું અતિશય ચાલી અહીં સુધી કષ્ટ વેડી આવી છું. મારા પતિ તક્ષશિલામાં બંદીવાન થઇ મડયા છે. હું ત્યાં જાઉં છું. મને કોઇ વિધન કરતા નહિ ! ”

તે સૈનિકોમાંનો એક હલકટ સિપાઇ બોલ્યો. “ પતિ માટે એટલે દૂર જવાનું તને કંઇ કારણ નથી ! તને આઠેકાણેજ અમારામાંથી જોઇએ તેટલા પતિ મળશે ! ”

બીજા એકે કાંચનને પૂછ્યું “ ખરું કહે, તું પતિની શોધ માટે નીકળી છે કે ઉપપતિની ? તને પતિ જોઇતા હોય તો અહીં જોઇએ તેટલા મળશે; ઉપપતિ જોઇતા હોય તો તે કહે, તેમનો પણ અહીં ખૂબ વધારો છે ! ”

એમ કહી તે અને તેના એક બે સોબતી તે ઝાડપર ચઢવા લાગ્યા. કાંચન તેમને ધમકાવીને બોલી. “ ખબરદાર હોં, ઝાડપર કોઇ ચઢતા નહિ ! યાદ રાખજો કે કોઇ પણ ઉપર આવશે તો લાત મારીને નીચે ફેંકી દઇશ ! ”

કાંચનનું આ બોલવું સાંભળી સધળા જોર જોરથી હસવા લાગ્યા, અને તેના બોલવાની મજકરી કરી અપાટાખંધ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. ચઢતાં ચઢતાં એક જણ કાંચનની છેક પાસે આવી લાગ્યો, એટલામાં કાંચનમાલાએ તેની છાતીમાં એવી જોરથી લાત મારી, કે તે લોહીના કાગળા એકતો ઝાડ નીચે અમળાઇને પડ્યો.

પોતાના સોબતીની આવી સ્થિતિ જોઇ પેલા બીજા બે સૈનિક ઉપર ન ચઢતાં અપાટાખંધ હેઠે ઉતર્યા. જરાવારમાં તે ઝાડ નીચે તેમનું ટોળું મળ્યું, અને આગળ શું કરવું તે સંબંધી માંહોમાંહે ચર્ચા શરૂ થઇ. પરંતુ ઝાડપર ચઢી કાંચનને શિક્ષા કરવાની હિંમત હવે એકને

પણ થઇ નહિ. કાઠ તેને ' ઝકણુ, ચૂડેલ ' કહેવા લાગ્યા, તો કાઠ ' એ દેવીજ હોવી જોઇએ ! ' એમ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. ' એને મૂંગે મોઢે જવા દો ' એમ કેટલાકે સલાહ આપી, તો ' એ જે અર્થે પતિની શોધ માટે આવી છે, તે અર્થે એને એક બે પતિ કરીજ આપવા જોઇએ, ' એમ બીજા કેટલાક જોર જોરથી કહેવા લાગ્યા.

તે સૈનિકોમાં એવી ચર્ચા ચાલુ છે, એટલામાં દૂર બેગાં કરેલાં લાકડાં અને કામળામાં આગ લાગી છે, એવું બધાને જણાયું. આજ ક્ષણે ક્ષણે વધતી ચાલી. અગ્નિદેવ પોતાની પ્રચંડ લળ લળ થતી જીમથી તે આખા રાતનેજ સ્વાહા કરી નાખે છે કે શું, એવો સર્વને ભાસ થયો. તે આગની આસપાસ બચકર ધુમાડો પ્રસરીયો, અને તેથીઆખા જંગલમાં ધાડો અંધકાર વધારે ધાડો થયો. જે ઠેકાણે ઘોડેસવારોએ આખેક દિવસ ખટખટ કરી, અતિશય શ્રમ કરી ખાધપદાર્થના ઢગલેઢગલા રચી મૂક્યા હતા, તે ઠેકાણે જોતજોતામાં પ્રચંડ આગ બડકતી આવી પહોંચી. સેનાપતિ વારંવાર રણશિંગ અને કર્ણ કુંકવા લાગ્યો. તે પ્રચંડ સૈન્યનો પ્રાણુ જેના પર અવલંબી રહ્યો હતો, તે અન્નરાશિ પાર કરવાની, તે પોતેજ ઓછાં કરવાની અધિ નારાયણે ખટખટ ચલાવી હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તે વેળા પેલા ઝાડ નીચે બેગા થએલા સૈનિકો ખાધ પદાર્થનું અગ્નિથી રક્ષણ કરવાને ત્યાં દોડતા જઈ પહોંચ્યા. ફક્ત કાંચનમાલાએ જોને લંતાપ્રહાર કરી નીચે નાખ્યો હતો, તે અને બીજો એક અચંડ ને વિકટ આકારનો માણસ તે ઝાડ નીચે રહ્યો. તેઓ વારંવાર તે ઝાડ તરફ પોતાની દૂર દૃષ્ટિ ફેંકતા હતા. તેમના મનમાં શો હેતુ હોવો જોઇએ, એ કહેવું કઠણુ હતું. પણ એકંદર તેમનો ડોળદમામ જોતાં તેમનો હેતુ દુષ્ટ હોવો જોઇએ, એવું અનુમાન કરવું વાજબી હતું.

ઝાડ નીચેના તમામ ભોડો ચાલ્યા ગયા છે એવું જોઇ હવે ઝાડ પરથી નીચે ઉતરવું, એવો કાંચનમાલાએ વિચાર કર્યો; પરંતુ બીજાજ ક્ષણે આવા દૂર, દુષ્ટ પચ્છતના હાથમાં સપડાવું એ આત્મમાત ક્યા

સમાન છે, એમ તેણે ધાર્યું. તે હવે નીચે ઉતરવાને બદલે ઝાડના ઉપશ્ચા ભાગ તરફ જ ધીમે ધીમે ચઢવા લાગી, અને નીચેના બે દુષ્ટ ચમદૂતના હાથમાંથી છૂટકો થવાનો ઉપાય છે કે નહિ, તે વિષે મનમાં વિચાર કરવા લાગી.

પરંતુ પ્રત્યક્ષ ભગવાન સિવાય પતિવ્રતાની વહારે ધાનાર કોણ છે? પ્રભુએ કાંચનમાલાના છુટકાની તક આપોઆપ આણી આપી. તે ઝાડ ખુબ ઉંચું હતું. કાંચન છેક ઉંચે જઈ આમ તેમ જોવા લાગી તો તે અરણ્યને ઘેરો ધાલતાં ધાલતાં અસંખ્ય સવાર પૂર વેગથી દોડતા આવી રહ્યા છે, એમ તેને જણાઈ આવ્યું. તેમના તીક્ષ્ણ ધારવાળા બાલાના પાના પર બપોરના સૂર્યનાં કિરણ પડી, પરાવર્તન પામી છિન્ન બિન્ન થતાં હતાં.

તેઓ ઘેરો ધાલતાં ધાલતાં જોત જોતામાં પેઠા, અને જે વૃક્ષ પર કાંચનમાલા ચઢીને બેઠી હતી તેની પાસેજ આલ્પજીવેનાની પાછળ પડી જબરદસ્ત હડતો કર્યો. જતાં જતાં એક સવારે તે ઝાડ નીચે બેઠેલા પેલા અને ચોદાની પીઠપર પોતાના બાલાના બે જબરા ધા કર્યા; એટલામાં તેમણે પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ સરસર પોતાની તલવાર બહાર કાઢી; પરંતુ તેટલામાં બાલાના બીજા પાંચ સાત ધા વાગતાંજ તેમનાં શરીર ઘણાં ધાયજ થયાં અને ધડ દઈ જમીન પર પડ્યાં.

આવી સ્થિતિમાં આલ્પજીવ સૈનિકો અતિશય ગભરાઈ જાય, એમાં આશ્ચર્ય જોવું ન હતું. તેમની આગળ ભયંકર, પ્રચંડ આગ હતી, અને પાછળ ઘોડે સવારનું અસંખ્ય સૈન્ય હતું. આવી ભયંકર કાતર વચ્ચે સપડાવાથી તેઓ કેટલીક વાર મુઠ્ઠી તો હતપ્રુદ્ધજ થઈ ગયા. પરંતુ તેઓ પણ વીરજ હતા. લડાઈમાં પાછા હરવું એ તેમની ઘણી પેઠી થયાં જાણ્યુંજ ન હતું. ઋગ્મંત્ર બણી અગ્નિ દેવની સ્તુતિ કરી, પછી તેને ભક્તિભાવ પૂર્વક નમસ્કાર કરી તેમણે પોતાનાં મોં ફેરવ્યાં, અને સવારના સૈન્ય પર તેમણે પણ ચઢાઈ કરી. તે વખતે સવાર સાથે

સવાર, ઘોડા સાથે ઘોડા, સવાર સાથે પાયદળ; અને પાયદળ સાથે ઘોડા લડતાં લડતાં ભયંકર શૂરાતન દેખાડવા લાગ્યા.

કાંચનમાલા તે વૃક્ષ પરથી 'યુધસ્ય રમ્યા કથા' પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરતી હતી. ધુમાડાના ગોટાથી ઉત્પન્ન થએલા અંધારથી તેને કોઈપણ ઠેકાણે સારું જણાતું ન હતું; પરંતુ તેને માત્ર સારી રીતે સંભળાતું હતું. ઘોડા કર્ણકંઠાર ચીસ પાડતા પાડતા ધમાધમ પડના હતા, અને ભયંકર રણહાંકલ કરતા કરતા માણસ પર માણસ પટાપટ પડતા હતા. ભયંકર આગમાં માણસનાં અને ઘોડાનાં શરીર બળી બળીને નીકળતાં હતાં, પરંતુ કોઈએ પણ રણભૂમિ પર શત્રુને પીઠ બતાવી ન હતી.

આ ભયંકર દેખાવ કાંચનમાલાથી ધણીવાર જોઈ શકાયો નહિ. તેણે તરતજ પોતાની નજર પાછળ ફેરવી. જે એ ચમત્ક્રમના ભયથી તે ઝાડ પરથી નીચે ઉતરી શકતી નહતી, તે હવે જમીન પર અસ્તાવ્યસ્ત થઈ પડ્યા હતા, એવું તેને જણાયું. તેમની એવી રિયતિ જોતાંજ કાંચનમાલાનું ક્રૂરુથ હૃદય અતિશય કળકળ્યું. તે એકદમ વૃક્ષ પરથી નીચે ઉતરી, તેમની પાસે આવી જુએ છે, તો તે બંને મરણદ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા છે, એવું તેને જણાયું. ભાલાનાં પાનાં તેમની છાતીમાંથી પસાર થઈ પીઠ ચીરી બહાર નીકળ્યાં હતાં, એવું કાંચનમાલાને જણાયું. તેઓ શુદ્ધિમાં નહતા એમ કહીએ તો ચાલે

કાંચનમાલા તેમની છેક પાસે ગઈ ત્યારે મહાકળે હાથ જોડી અત્યંત ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું “દેવી ક્ષમા-” તેનામાં વધારે બોલવાની શક્તિજ રહી ન હતી.

પહેલા સૈનિકના હૃદય પર હાથ મૂકી, તેના નાક આગળ આંગળી લઈ જઈ કાંચનમાલાએ ધણીજ પરિક્ષા કરી; પરંતુ તેના શરીર પિંજરમાંથી પ્રાણપક્ષી ઉડી ગયું છે, એવું તેને જણાયું. તે બીજા સૈનિકની પાસે આવી લક્ષપૂર્વક જોવા લાગી. તેનામાં થોડું બહું

ચેતન્ય છે, એવું જણાયું. તેના શરીરમાં ધુસેલો ભાલો જો કાઢવામાં આવે, તો તે જીવે, એમ તેને લાગ્યું.

ધીમે ધીમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કાંચનમાલાએ તેના શરીરમાંનો ભાલો ખેંચી કાઢ્યો. તરતજ તેના શરીરમાંથી રક્તધાર વેગથી વહેવા લાગી. કાંચને તરતજ પોતાના રક્તવસ્ત્રને એક છેડો ચરૂર લઈ ફાડી નાખ્યો, અને તે ધીમે ધીમે તેના જખમમાં દાખ્યો. આસપાસ પાણી ન જણાયાથી તેણે એ ચાર ચપટી ઝીણી ધૂળ લઈ જખમના મોં પર ભભરાવી અને પાસેની એક ખે લતાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેથી તે જખમ ભરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

એટલામાં એક ઘોડેસવાર ઢુકડી ત્યાં આવી પહોંચી, તેના સાથે વજન લાધેલાં ઉંટ અને ગધેડાં પણ હતાં. તેમનામાં એક કદાવર અને જમરો સવાર હતો, તેજ તેમનો નાયક હોવો જોઈએ એમ એમ જણાતું હતું ત્યાં આવતાંજ ખે માણસ મૃતવત્ પડ્યા છે. એવું તેને જણાયું. તરતજ તેણે પોતાની ટાળીમાંના માણસોને તેઝાડ તરફ સપાટા બંધ આવવાને ઇશારા કરી, અને તે તેમની ઘણી પાસે આવ્યો. તે વેળા કાંચનમાલા લતાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે જખમી માણસના જખમમાં નાંખવાની ખટપટ કરતી હતી.

પેલો નાયક જરાવારમાં પોતાના ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી પોતાના ગધેડા પરનો બોળો નીચે ઉતારવા લાગ્યો. એક ગાંસડીમાંથી તેણે દોઢ એક ઔષધ બહાર કાઢ્યું. અને તે તે રોગીના સર્વાંગે ધીમે ધીમે ચોળી તેના તરફ જોયા કર્યું.

થોડી વાર પછી પેલો રોગી શુદ્ધિમાં આવ્યો. તેણે કાંચનમાલાની સામે જોઈ કહ્યું “કાણુ દેવી તું ?—”

નાયકે કાંચનને પૂછ્યું “આ તારો કાણુ ?”

એટલામાં રોગી વચ્ચે બોલી ગઈ “હું એવો કદો શત્રુ ?”

નાયકે પાછું કાંચનને પૂછ્યું “તું તારા શત્રુની સેવા કેમ કરે છે ?”

કાંચનમાલા બોલી “એને ભયંકર દુઃખ થાય છે, એ જોઈ હું પાછલી બધી વાત ભૂલી ગઈ!”

કાંચનના આ શબ્દ સાંભળી પેલાં નાયકના મનની ચમત્કારી સ્થિતિ થઈ. તેણે એક મોટા નિસાસો નાખ્યો અને આકાશ તરફ જોઈ તે “ગુરુદેવ-ગુરુદેવ!” બોલી ઊઠ્યો.

આ જોઈ કાંચનમાલાને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ તેણે પૂછ્યું “તમારા ગુરુદેવ કોણ?”

તેણે આકાશ તરફ જોઈ હાથ જોડી કહ્યું “મારા ગુરુદેવ કયા તે હું જાણતો નથી.”

“એટલે? કાંચને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.”

“માતા! હું પહેલાં ચાંડાળ હતો. અને તક્ષશિલા નગરીમાં મારાનું કામ કરતો હતો. એક દિવસ તે નગરીના અધિકારીએ મને અને એક બીજા ચાંડાળને કિલ્લામાંની એક એકાંત અંધારી કોઠડીમાં બોલાવ્યા, અને ત્યાં અગાઉથી આણી રાખેલા એક પુણ્યશીલ ઋષિની આંખો કાઢવાનું કામ અમને સોંપ્યું. મારા સોમતીએ પોતાની આંખ-ગીથી તેની આંખો કાઢી. પ્રત્યક્ષ આંખો કાઢવામાં આવી, તોપણ તે મુનિને કંઈજ થયું નહિ, એમ મને જણાયું, હું તેમને તે બદલ પૂછતો હતો એટલામાંજ—માતા, તેં જે હમણા મને કહ્યું, તે સાંભળીને તે મુનિના તે વખતના શબ્દ મારા કાનમાં ગુંજવા લાગ્યા! તે પછી મેં મારા ગુરુદેવને શોધી કાઢવાનો ધણેએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ દુષ્ટ ચાંડાળ બ્રહ્મણે તેને કયા સંતાડી મૂક્યો છે, તેનો બીજકુલ પતોજ લાગ્યો નથી. તે દિવસથી મારો દુષ્ટ ધંધો મેં છોડ્યો, અને યુદ્ધમાં જખમી થઈ પડેલા માણસને આપંધોપચાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. મારી સાથે જે આ ક્ષેત્રે આવ્યા છે, એ બધા ચાંડાળ છે. અને એમણે મારો મત માન્યો છે. અમે બધા એજ કામ કરીએ છીએ.”

તે ચાંડાળ આ બધી હકીકત કહેતો હતો ત વેળા કાંચનમાલાના હૃદયની સ્થિતિ કંઈ વિચક્ષણજ થતી ચાલી હતી. તેના મનને અતિશય

દુઃખ થવા લાગ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તે દિવસના સ્વપ્નનું સ્મરણ થતું, અને તેથી તેનું હૃદય કંપી ઉઠતું. ચાંડાળનો ગુરુ, પોતાના પતિ વગર બીજો કોઈ નહિ, એવું તેને લાગવા માંડ્યું.

ચાંડાળની વાત પુરી ન થાય એટલામાં કાંચન ઉતાવળી બોલી ઉઠી “ મહોત્તર ! તારા ગુરુદેવ મને એકવાર બતાવશે કે ? ”

“ મને તેનું દર્શન થાત, તો હું તેમને ચરણે આત્મસમર્પણ કરત, માતા ! ”

“ મહાભાગ ! મારા દુઃખથી તારા મનને દુઃખ થયું, માટે હું તને કહું છું, મારા પતિ આ યુદ્ધમાં કેદી થયા છે. તે મહારાણીના મુખ્ય સેનાપતિ હતા. તારા ગુરુદેવનું મને દર્શન થાય, તો મારા પતિ પણ મને મળે એમ સમજ. તારી હકીકત પરથી એમ જણાય છે, કે તે પણ પાટણિપુત્રથીજ આવ્યા હોવા જોઈએ.. ”

એટલામાં પેલા રોગી કુથતો કુથતો બોલ્યો. “ તમે બંનેએ મને જીવતદાન આપ્યું. તેથી તમને એક વાત કહું છું. આ પાસે મરેલા મારા સૌજાતીએ એક દિવસ મને બે આંખ આપી વાસુદેવશિલા મોકલ્યો હતો. મને એ સિવાય બીજી ખબર નથી. જોટલું જણતો હતો તેટલું કહ્યું. ”

તરતજ તે બૌદ્ધ ચાંડાળ પેલા મરેલા હિંદુ ચાંડાળ પાસે ગયો, અને તેને બારીકાથી જોઈ બોલ્યો. “ હા, હા, એણેજ મારા ગુરુદેવની આંખો કાઢી હતી ! ” એમ કહી તેણે તેના વસ્ત્રમાં હાથ ધાલ્યો; પરંતુ કંઈજ મળ્યું નહિ. ફક્ત એક સંકેતની મહોર તેને મળી, ત્યારે તે કાંચનને કહેવા લાગ્યો “ માધ ! ચાલો, હું તમને મારા ગુરુદેવનો મેળાપ કરાવી આપું. તુરંગમાં પ્રવેશ કરવાની આ ઉત્તમ યુક્તિ મને આજે મળી. હું ખાતરથી કહું છું કે મારા ગુરુદેવ તેજ તુરંગમાં છે ! ”

પેલી સાંકેતિક રાજકીય મહોર મળતાંજ પેલો જોદ્ધ ચાંડાળ રણભૂમિ તરફ ગયો. ત્યાં જખમી થઈ પડેલા જોદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સૈનિક સારૂ ઓસડવેસડ અને સેવાચારીનું કામ પોતાના અનુયાયીને સોંપી, કાંચનમાલાને સાથે લઈ તે તક્ષશિલા ગયો.

આ વેળા તક્ષશિલાની સ્થિતિ અતિશય શોચનીય થઈ ગઈ હતી. અશોકના રાજ્યકારભારનો લોપ થવાને આજે પુષ્કળ દિવસ થયા હતા. લડાઈ પર લડાઈ થએલી હોવાથી બહુધા પ્રત્યેક મોટું કુટુંબ, વિધવાની એક એક મોટી ધર્મશાળાજ બન્યું હતું રાજવાડામાંજે ધણા લોકો નહતા. માત્ર રાજ અશોક, સેનાપતિ થઈ મોટી સેના સાથે ચઢી આવે છે, એવી બાતમી આવી ત્યારથી બંડ-ખોરાનું આખું સૈન્ય સીમા પરના પ્રદેશ તરફ લડાઈ માટે નીકળી ગયું હતું. નગરના રક્ષણ માટે રાખેલા સૈનીકમાંના કેટલાક યુદ્ધ માટે અને કેટલાક લૂટફાટ કરવા માટે નગર છોડી ફાવે ત્યાં નીકળી ગયા હતા. અને કેટલાક નગરના સંરક્ષણ માટે રહ્યા હતા તેમના બચંકર અત્યાચારોથી નગરવાસી લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યા હતા ! નગરમાંના મોટા લોક ગરીબ ગરબાપર ધણોજ જીલમ અને જખમરદસ્તી કરતા હતા, તેમ ગરીબગુરબા પંથુ એક સંપ થઈ મોટા લોકોનાં ઘરો લૂટતા હતા. આવી રીતે તક્ષશિલા નગરીમાં ચોમેર હુલ્લડ તોફાન થઈ રહ્યું હતું..

કાંચનમાલા અને પેલો ચાંડાળ મહાકપટે કારાગૃહના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યાં. જોકે તે તુરંગ બંડખોરો માટે હતો, તોપણ તેપર પહેરો વગેરે બંદોબસ્ત ધણો નહતો એમ તેમને જણાયું જે બેચાર પહેરેગીર હતા, તેઓ દરવાજા પાસેની એક નાની ખોલીમાં માંહોમાંહે લડતા હતાં કોઈ લૂટના ભાગ માટે તકરાર થતી હતી.

તે જોદ્ધ ચાંડાળે આ વેળા આગળના જેવો હિંદુ ચાંડાળને શે શે લીધો હતો. તેણે દરવાજા આગળ જતાંજ પેલી સાંકેતિક મહોર

બતાવી. એક પહેરેગીરે બહાર આવી પૂછ્યું “શું કામ છે ?”

“રાજના હુકમનો અમલ કરવાનો છે.”

“આજ કેટલા જણા ?”

“ત્રણે.”

“બધાનું એક સાથેજ કામ છે કે—”

“રાજનો હુકમ !”

એટલામાં ખોલીમાંથી એક પહેરેગીર બૂમ પાડી બેઠો “કમરે, બહાર શી ગરમડ મચાવી મૂકી છે ? અહીંના કામનો એક વાર નિકાલ કરી જાને !”

અરે જરા ઉભો રહે. સરકારી કામ—”

“શું સરકારી કામ સરકારી કામ કરી રહ્યો છે. અરે આ વેળા તો જે દાવ સાધી લેવાનો છે તે સાધી લેવો જોઈએ.”

બહારના પહેરેગીરને પોતાનાં સોબતીઓ આ યુક્તિવાદ ગળે ઉતર્યો હોય એમ જણાયું. તેણે ચાલ્યો એક ઝુમખો ચાંડાળના હાથમાં આપીને કહ્યું “અરે ભાઈ ! મને હમણા અંદર આવવાની દુરસદ નથી. તું પણ સરકારી નોકરજ છે. જા અંદર પાછા આવતાં ચાવી આપી જાહે.”

એક તદ્દન અજાણ્યા માણસને તુરંગની બધી ચાવી બે શીકર સોંપી દઈ, તે પહેરેગીર લૂટનો ભાગ પાડવામાં ગરકાવ થઈ ગયો !

ચાંડાળની સાથે અંદરજતાંજ કાંચનમાસાના અંગ પર કાંટાજ ઉભા થઈ ગયા ! અંદર ઘોર અંધકાર હોઈ ધ્રુસ, ઉંદર અને છાંદરે ધોળે દહાડે પોતાનું અનિયંત્રિત સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. બે હાથ પરનો પદાર્થ જણાતો નહતો, કે રસનોએ જણાતો નહતો. હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ચાંડાળે એક વાર દરવાજા તો શોધી કાઢ્યો. બારણું મળતાંજ ચાવી શોધી કાઢી, તાળું ઉઘાડી તેણે દરવાજા ખોલ્યો. ખોલી ઘણીજ નાની એક માણસથી જેમ તેમ રહેવાય એવી હતી. ખોલીમાં એકજ કેદી હતો. તને ઓઢવાનું કે પાથરવાનું કંઈજ નહતું. પીવાને પાણી પ્રજા નહતું. ફક્ત કેદી માટે આપવામાં આવેલો માત્ર એક બોટો હતો.

આ બંને અંદર જતાંજ કેદી કુથીને બોલ્યો “ અરે ! મને કોઈ મારી તો નાખો ! તરસથી મારો જીવ જાય છે ! આ કેવા હાલ ! કોઈ પીવાને પાણી સરખુંએ આપતું નથી ! જે મારું ખુનજ કરવું હોય તો એકદમ કેમ નથી કરતા ? મારા હાલહવાલ કેમ કરો છો ? ”

કાંચન ચાંડાળને કહેવા લાગી “ અરેરે ! અહીં તુરંગમાં ભયંકર હાલહવાલ કરે છે કે ? ”

કાંચનના કોમળ સ્વરથી કેદી કિંચિત્ શાંત થયો. ચાંડાળ બોલ્યો “ કેદી બાઈ ! અમે તમારા શત્રુ નથી. અમે તમારા મિત્ર બોદ્ધ છીએ અમે તમારો છુટકો જલ્દી કરીશું. કુણાલ નામે રાજપુત ક્યાં છે તેની તને ખબર છે ? ”

કુણાલ ક્યાં છે ? સર્વથી પહેલાં તેને તો કેદ કર્યો. તેને ક્યાં અને કંઈ સ્થિતિમાં મૂક્યો છે તે કંઈ સમજાતું નથી. તે બિચારો જીવે છે કે મરે છે, તે કોણ જાણે ! ”

“ અહીં તમે કોણ કોણ છો ? ”

“ તે મને કેમ સમજાય ? હું આ બોલીમાં છું ; એટલુંજ મને માત્ર માહિત છે. જ્યારે મારાથી દુઃખ સહન થતું નથી, ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે હું ખુબ ખુબ પાડી ઉઠું છું. પાસેની બોલીમાંથી પણ એવીજ રીતે ખુબ પાડી ઉઠતા કોઈ સંભળાય છે. કોણ કોને કેવો જવાબ આપે છે તે સમજાતું નથી ! હું તમને ખરેખર કહું છું કે હું મરણના મોંમાં આવી પડ્યો છું ! ”

“ તમને ખાવાને શું આપે છે ? ” કાંચને દયાભાવે પૂછ્યું.

“ પહેલાં પહેરેગીર ખાવાને કંઈક આણી આપતો હતો. હાલ સાત આઠ દિવસ થયા મને કોઈએ કંઈજ ખાવાતું આપ્યું નથી. આ ઉપર નાના સરખા બે એમસા દેખાય છે ને, તેમાંથી કોઈ મને બે રોટલા રોજ આપે છે. વખતે રાતે આપે છે, અને વખતે દિવસે આપે છે. તે ખાઈ આવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. પણ મને પાણી તો કોઈ આપતું નથી. તરસથી જીવ બહુ બાકુળ થાય છે ત્યારે કરીર

પરનો પરસેવો ચૂસું છું.”

કાંચનભાલા બોલી “ તો હું પહેલાં આને પાણી પાણી આપું ”

ચાંડાળ બોલ્યો “ માઇ ! એ કામ તું મા કર. હું એનો થોડા વખતમાં છુટકો કરું છું. ”

કેદીએ દૂધનાં દૂધતાં પૂછ્યું. “ બાઈ ? કોઈ બાઈ અહીં આવી લાગે છે. માઇ ! તમે કોણ છો ? તમારો અવાજ જોળખીતો લાગે છે. હું પાટલિપુત્રમાં આગ્નરી હતો, ત્યારે મારે જોશીકે બેસી મા જેવી મમતાથી તમેજ મને દૂધ પાતાં હતાં. હા, તે મારી માતાનેજ આ અવાજ ! ”

“હા, તેજ હું પણ આ વેળા હું પણ તારી પેટે દુદ્ધેવના ફેરામાં સપડાઈ છું, બાઈ !”

“સમજ્યો !” કેદી બોલ્યો “કુણાલના સમાચાર પૂછ્યા, તે ઉપરથી બધું મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. હવે માતા ! તમે જેને લીધે અહીં આવ્યાં છો તેને લીધે અમારો પણ છૂટકો થશે, એમાં શક નથી !”

પાણી અંદર ફેવી રીને લઈ આવતું તે બદલ ચાંડાળ કાંચનની સલાહ લેવા લાગ્યો “બહાર ગયા પછી જે પહેરેગીર અંદર આવવા ન દે તો બધુંજ નકામું જશે ! જે તેમને આપણી થોડી ઘણી ખાતમી લાગશે, તો તેઓ ત્યાં ત્યાંજ આપણને છાંટી નાખવામાં કમીના રાખશે નહિ !”

ચાંડાળે કેદીને પૂછ્યું “કેમ બાઈ ! તારા શરીરમા થોડી બહુ શક્તિ છે ? તારાથી અમને થોડી મદદ અપાઇ શકાશે ?”

“સાત આઠ દિવસમાં કંઈ શરીરની તમામ શક્તિ જતી રહે છે ? છૂટકો થશે એવી મનને ખાતરી થયા પછી મારા અંગમાં દશ હાથીનું બળ આવે એમ છે ! બોલો હું આ વેળા શું કરું ?”

“તુરંગમાંની તમામ કાટડીનાં બારણાં ઉઘાડવાનાં છે.”

“હમણાંજ ઉઘાડું છું”. એમ બોલી તેણે થોટથી જ્યધ્વનિ કર્યો તેજ વખતે પાસેની બે આર કાટડીમાંથી તે ધ્વનિને ‘જય’

શબ્દથી ઉત્તર મળ્યો.

તે પ્રયંડ જયધ્વની બહારના પહેરેગીરના કાન પર ગયો. બે ગાળાં ચીમડી તે બોલ્યો “કેટલે મોટથી નાહક લવારો કરે છે. જુઓ તો ખરા! એમ કહી તેઓ લૂટના પૈસા ગણુવા લાગ્યા.

[૨]

એક કેદીની મુક્તિ કર્યા પછી તેઓ એકંદર ત્રણ માણસ થયાં બીજા એક કેદીનો છૂટકો કરતાંજ ત્રણનાં ચાર માણસ થયાં. એજ ક્રમે તેઓ પાંચ, છ, સાત, આઠ થયાં. ચાંડણે ચાવીનો ઝુમખો તોડી તમાંની ચાવી બધાને વહેચી આપી, અને ‘જે જે ખોલી ઉઘાડે તે ઉઘાડી તેમાંના કેદીને મુક્ત કરે! એમ તેણે સમજાવે સાફ કહી દીધું.

તે અંધારો કોટડીમાંથી ક્રમે ક્રમે દોઢસો યૌદ્ધ વીર બહાર પડ્યા, દેવી કાંચનમાલા પોતાની મુક્તિ કરવા આવી છે, એવું જ્યારે તેમને જણાયું, ત્યારે તેમને એટલો આનંદ થયો, કે તે હર્ષમાં તેમણે જ્વેરથી જયધ્વનિ કર્યો.

પહેરેગીરોની માંહોમાંહેની ભાંજધડ હજીએ મરી નહતી, તોપણ આ વખતનો કેદીઓનો પ્રયંડ જયધ્વની સાંભળી તેમને પણ બધ લાગ્યો. તેઓ પોતાની ખોલીમાંથી બહાર આવીને જુએ છે તો તમામ કેદી પોતપોતાની કોટડીમાંથી બહાર આવી પ્રયંડ જયધ્વની કરતા હર્ષોલ્લાસથી મોટા દરવાજા તરફ ઝપાટાબધ આવે છે, એવું તેમને જણાયું. ત્યારે પોતાની કેટલી મોટી ભૂલ થઇ, તે તેમને સમજાયું; પરંતુ હવે સમજાયું તેમાં કંઈ અર્થ નથી એવું જોઇ જે જે કંઈ હાથ લાગ્યું તે તે લઇ તેમણે પણ “**य पलायते स जीवति**” એજ માર્મનું શાસ્ત્રપણથી અવગ્રહન કર્યું. લૂટના કેટલાક ભાગ પાડ્યા હતા, કેટલાક પાડવાના હતા, કેટલાકને ભાગ મળ્યો હતો, કેટલાકને બીલકુલ મળ્યો. નહતો, અને કેટલોક લૂટનો માલ ત્યાંજ પડી રહ્યો હતો; આવી સ્થિતિમાં પહેરેગીરો ત્યાંથી નાસી ગયા.

તુરંગમાંથી બહાર આવ્યા પછી, કેદીઓને ખાવાપીના માટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. એમ કાંચનમાલાએ પોતાના સોબતીને સૂચવ્યું. તેણે પણ તે માન્ય કર્યું. સધળા મળી પહેરેગીરોની કેદી-માંથી ખાવાપીવાની તમામ જથ્થાસ લૂટી લાવ્યા. પછી કાંચનમાલાએ પોતાને હાથે સ્વયં પાક કરી ભૂખ્ય અને તરસ્યા કેદીઓને વહેંચી આપી આકાંઠ તૃપ્ત કર્યા.

પેટ ભરી જમ્યા પછી તે સધળાએ થોડી વિશ્રાંતિ લીધી પછી તેમનામાંના કોઈની તરફથી કુણાલની ખાતમી મળે છે કે કેમ તે જાણવા કાંચનમાલા તેમને મળવા ગઈ. તેણે દરેકને કુણાલ વિષે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પ્રશ્ન પૂછ્યા, પરંતુ તેમને કુણાલની કંઈજ ખબર નહિ તેથી તેઓ બિચારા શું કહે!

મહારાણી તિષ્પરક્ષાની ગુપ્ત આજ્ઞા કહેવા માટે કુંજરકર્ણ કુણાલને લઈ ગયો તે પછીની ખાતમી કોઈને કંઈ પણ મળી ન હતી. સેનાપતિની શોધ કે ખાતમી ન લાગવાથી તેના સૈનિક કોધાતુર થઈ ગયા. ત્યારે જુદી જુદી યુક્તિથી કુંજરકર્ણે અસંતુષ્ટ સેનાપતિઓને પણ તુરંગમાં ધોંચી લાવ્યા. તેણે કોઈને મહારાણીની આજ્ઞાનું નિમિત્ત કહ્યું, તો કોઈને રાજસમામાંથીજ બહારોબહાર તુરંગમાં મોકલી આપ્યા, વળી કોઈને યુદ્ધમાં પરાજય કરી જોલજનના કરાવી. તેમાંના કેટલાકના તેણે ગુપ્તરીતે પ્રાણ લીધા, અને કેટલાકના પ્રાણ લેવાના ખાકી હતા, તેમને કાંચનદેવીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકત કર્યા.

કાંચનમાલાને પતિની જરાએ માળ લાગી નહિ, ત્યારે કેદીઓમાંના એક સારો હાંસિમાર અને પસંદગી માણસ ચૂંટી કાઢી, તેણે તેને બધા કેદીઓને જુઓ સોંપ્યા. કાંચને તેને કહ્યું “ મારા પતિની શોધ માટે હું અહીંજ રહેવાની છું. તમે બધામાંથી જેને જ્યાં સોંધ લાગે ત્યાં જાઓ, અને યોગ્ય લાગે તે રીતે આત્મરક્ષણ કરો. ”

આંકળે તે સધળાને એક ઠંકાણું એકઠા કરી સધળાના મત લીધા. સધળાએ એકે મતે કહ્યું કે “ અહીં બેસી રહેવાથી આત્મરક્ષણ થવું

અશક્ય છે. ચાલો મિત્રો! આત્મરક્ષણના મોહમાં ન પડતાં આપણે લડાઈનોજ માર્ગ સ્વીકારીએ!"

કારાગૃહ રાજવાડાથી કંઈ બહુ દૂર નહતું—ધણુંજ પાસે હતું, તે સધળાએ મળી એક રાતે કારાગૃહથી રાજવાડા પર્યંત એક મોટું ભોંયર ખોદી તૈયાર કર્યું. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે તેમાંના પચાસ જુવાનોએ ભોંયરાને માર્ગે રાજવાડાના મુખ્ય દરવાજા પર હક્કો કર્યો. રાજવાડામાં પહેરેગીર ધણા ન હતા, તેથી તેમના કબજામાં રાજવાડા આવવાને ઘણી વાર લાગી નહિ. પછી એ તમામ માણસો તુરંગ-ને બદલે રાજવાડામાંજ આવી રહ્યા. રાજવાડામાંની ખાદ્ય પદાર્થોની ભરચક ભરેલી કોઈ તેમના તાબામાં આવી, તે પ્રમાણે ત્યાંનો ખજાનોએ તેમને હાથે ચડ્યો. એ લોકો અશોકને નામે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. જેઓ ઘોટાળાથી, ધાંધલથી અને નિરંકુશત્વથી ત્રાસી ગયા હતા, તેઓ પણ એમને આવી મળ્યા.

અશોકના સૈનિકોમાંના જેઓ સ્વતંત્રતાથી આમનેમ લુટફાટ કરી પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતા હતા. તેઓ પણ ધીમે ધીમે આ લોકોને ચાવી મળ્યા. હેવટે તેમની સંખ્યા અતિશય વધી. થોડાજ વખતપર અશોકે કુંજરકર્ણનો પરાભવ કર્યો હોવાથી તેને બંદીવાન કર્યાની ખાતમી એમને પ્રસરી. પરંતુ તે કેદમાંથી નાસી ગએલો હોવાથી તેની શોધ માટે અશોકે એક મોટી ટુકડી રવાના કરી છે, એવીએ ખાતમી પહેલીની પાછળ મળી. બંડખોરોનો કોઇજ આગેવાન ન હોવાથી તેઓ નાસીપાસ થઇ તક્ષશિલા આગ્યા. પણ અહીં આવીને જુએ છે, તો રાજવાડાના દુર્ગપર અશોકનું વિજયી નિશાન ફેંકેડતું જોયું, ત્યારે નિરુપાય થઇ જેમને જ્યાં રસ્તો મળ્યાં ત્યાં નાસી દુટકા. આવી રીતે તક્ષશિલાનું બંડ પૂરેપૂરું સમી મયું.

વિખરામ ગએલા બોધે પોતપોતાને ઠેકાણેથી આવી એકત્ર ચલા લાગ્યા. માત્ર બે જણનો પત્તો કોઈનેજ લાગ્યો નહિ! કુશાલ ક્યાં છે તે કોઇ કહી શકતું નહતું; તેજ પ્રમાણે કારાગૃહની ખોલીમાં

જે રોટલા નાખતો હતો, તેનો પથુ પતો ન હતો !

એક દિવસ કાંચનમાલા હસતી હસતી બોલી “એ સધળું યૌદ્ધ ચાંડાળનું કામ !”

ચાંડાળ હાથ જોડી વારંવાર કહેવા લાગ્યો “નહિ માધ ! એવું કામ અમે કદી સ્વપ્નમાંએ કરીએ નહિ.”

બંડ સમાધ જઇ સર્વત્ર શાંતતાની પ્રસ્થાપના થઇ. પોતાના વિજયી સૈન્ય સાથે અશોક ટુંક વખતમાં તક્ષશિલા આવી પહોંચશે, એવાએ સમાચાર મળ્યા; પરંતુ કાંચનમાલાના મનને લાગેલી ચિંતા કમે કરી દૂર થાય નહિ, કે જરાવાર તેને શાંતિ લાગે નહિ. જે જે ગુપ્ત કિંવા પ્રગટ ઠેકાણે લોકોને બંદીવાન કરી મૂકવામાં આવ્યા હતા, તે સ્થળની એક યાદી માહિતગાર માણસ માર્ફત તૈયાર કરી, અને ચાંડાળને સાથે લઇ પોતે તે ઠેકાણે જઈને પતિની શોધ કરવા લાગી. આવી રીતે ફરતાં ફરતાં એક બીજા પ્રમુખ યૌદ્ધની તેણે મુક્તિ કરી પરંતુ કુણ્ડાણની શોધ તેને ક્યાંએ લાગી નહિ.

એક દિવસ સાયંકાળને સુમારે એક ગાઢ વનભાગમાંથી કાંચન-માલા ચાંડાળ સાથે આવતી હતી, તે ચાંડાળની સાથે અનેક પ્રકારની વાતો કરતી હતી. તેને ધર્મની અને ઇતિહાસની અનેક વાતો કહેતી હતી. એટલામાં જતાં જતાં તે એક ઠેકાણે એકાએક સ્તંભિત થઇ ઉભી રહી. બંને કાનમાં સર્વ શક્તિ એકત્ર કરી એકાગ્ર મનથી તે કંઈ સાંભળવા લાગી.

ચાંડાળે પૂછ્યું “કેમ માધ ?”

કાંચનમાલાએ જમણે હાથે ઇશારત કરી “જરા ઉભો રહે—”

આશ્ચર્યચકિત થઇ કાંચનમાલાના ચહેરા તરફ અને કૃતિ તરફ જોઈ ચાંડાળ કેટલીક વાર સુધી સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો.

થોડીવાર પછી હર્ષનિર્ભર અવાજે કાંચન બોલી ઉઠી. “પતો લાગ્યો હો—પતો લાગ્યો તેમનો !”

“ક્યાં માધ ક્યાં ?”

“ તેઓ આ ઠેકાણેજ છે ! ”

“ માધ ! તમને આટલું ચોક્કસ કેવી રીતે સમજાયું ? ”

“ સાંભળ આ અવાજ. ”

“ ક્યાં માધ ! ? ”

“ એ મને સારી રીતે સંભળાય છે. જોત જોતામાં મેં તેમને ઝોળખી કાઢ્યા. એમાં શંકાનું સ્થાનજ નથી. જરાબર તેમનોજ કંઠ-શબ્દ ! ”

“ કેવો શબ્દ માધ ! ક્યાંથી સંભળાય છે ? ”

“ તને નથી સંભળાતો ? તે અવાજે મારા કાન ભરી દીધા છે. તે શબ્દસુખથી હું આ વેળા સ્વર્ગસુખ અનુભવું છું, એવું મને લાગે છે. આ ધ્વનિ કરતાં બીજો અધિક ઝોળખાણનો ધ્વનિ એકે નથી. મારા શરીરમાં આનંદની લહરી પસરવા લાગી છે. મારું બાન હરાએયું લાગે છે. નહિ—મારાથી હવે ઉભાએ સ્થેવાતું નથી. ચાલ મારી પાછળ આવ—”

એમ કહી તેને સ્પષ્ટ સંભળાતા સ્વરના અનુરોધથી કાંચનમાલા ઝપાટાબંધ દોડતી ચાલી. લતા, ઝાડ, વગેરેને નિર્દયપણે પગ તળે છૂંદી, કાંટાની તીવ્ર અણી પગથી ચોળી, વીંછી, સાપ, વગેરે જંતુનો, તેમજ વાઘ, સિંહ વગેરે હિંસક પશુનો ભય બીજકુલ ન ગણતું કાંચનમાલા વાયુ વેગે દોડી, અને કેટલેક અંતરે આવેલા એક કુવા પાસે આવી. “ આ હું આવી નાથ ! ” એમ ખુબ પાડી તેણે જોત જોતામાં તે કુવામાં ફૂદકો માર્યો !

આશ્ચર્યમાં છક થઇ બૌદ્ધ ચાંડાળ પણ તેની પાછળ પાછળ સપાટાબંધ દોડતો હતો. બેચાર ક્ષણ પછી તે પણ કુવા પાસે આવી પહોંચ્યો. કુવા આગળ કાન દઇ તે સાંભળવા લાગ્યો, એટલામાં ‘**ધર્મ શરણં ગચ્છામિ । શુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ । સંઘ શરણં ગચ્છામિ ।**’ આ પરમ પવિત્ર શબ્દો તેને કાને સંભળાવા લાગ્યા.

ચાંડાળે અંદર ડોકાવી જોયું, તો કુવાલ ‘**સર્વ-ધર્મ-મમતા**

‘વિપશ્ચિત્’ નામક સમાધિના બળથી બાલજ્ઞાન-શૂન્ય થઈ તે કૂપમર્દ બેસી રહ્યો છે, એવું તેને જણાઇ આવ્યું. કુવાને તળીએ, પોતાના પ્રિય પતિનો હાથ, હાથમાં લઇ કાંચનમાલા પણ મૂર્ચ્છિતપ્રાય થઈ બાલજ્ઞાનશૂન્ય વૃત્તિથી ઉભી હતી !

[૩]

થોડી વારે ચાંડાળ કુવામાં ઉતર્યો, અને કુણાલ તથા કાંચન-માલાને પોતાની ખાંધ પર લઇ ઉપર આવ્યો. બંને શાંત, બાલજ્ઞાન-શૂન્ય અવસ્થામાં હતાં.

ઘણી વારે કાંચનમાલા શુદ્ધિમાં આવી, પરંતુ કુણાલને ખીલ-કુલ શુદ્ધિ નહતી. આખી રાત તે પોતાની સમાધિની જ્ઞાનશૂન્ય સ્થિતિમાં હતો. તેના મોંમાંથી માત્ર ‘ધર્મ, સંધ અને ખુદ્’ એ પવિત્ર નામનોજ ઉચ્ચાર થયા કરતો હતો.

અરુણોદય થતાં કુણાલ બાનમાં આવ્યો, અને તેને બાલસ્થિતિનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું. કાંચનમાલાનો સ્પર્શ થતાંજ, તે પોતાની અર્ધાંગ-નાનો સ્પર્શ છે, એમ તેને તરતજ લાગ્યું.

તે કાંચનને કહેવા લાગ્યો. કાંચન ! તું પાટલિપુત્રથી અહીં સુધી આવી શી રીતે ? ”

કાંચનમાલાનું હૃદય બરાબ આવવાથી તે તેના નેત્ર વાટે વહેતું હતું, તેથી તેના મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળે નહિ. તેણે પતિના ચહેરા તરફ નીરખી જોયું તો તેની આંખને ઠેકાણે માત્ર ખાંચા છે, આંખ નથી એમ જણાયું ! તે આશ્ચર્યથી એકદમ ખુબ પાડી ઉઠી “આ શું ? ”

“ શું થયું ? ”

“ અરે પ્રભુ ! આંખો—” કાંચન રડતી બોલી.

“ કાંચન ! શોક મા કર. પરમેશ્વર જે કંઈ કરે છે, તે મનુષ્યના હિત માટે કરે છે. મારી આંખો ગઇ તેથીજ મને સમાધિ ચડાવતાં આવડી. આંખ હોત તો મને એ સુખ કદી પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ. ”

ચાંડાળે કાંચનમાલાને પૂછ્યું “ મને લાગે છે, કે આપણે નગરમાં

જાઈએ તો ઠીક, નહિ વાર ?”

કુણાલ બોલ્યો “હવે મને નગરસાથે શો સંબંધ છે ? હવે હું આજ ઠેકાણે રહીશ. હું અહીં રહું તો મારી સમાધિને કોઈપણ પ્રકારનું વિધન લાગે નહિ.”

ચાંડાળે ચારે બાજુ દૃષ્ટિ ફેંકી, ત્યારે તેને જણાયું કે લતા અને સુવાસિત ફૂલઝાડથી તે કુવો અને તેની આસપાસની જગ્યા અત્યંત રમણીય સ્થાન બન્યાં હતાં. જાણે કોઈ કુશળ કારીગરે પોતાનું તમામ કૌશલ્ય ખરચી ત્યાં માંડવો અને ચંદરવો તૈયાર કર્યો હોયની! તે ચમત્કાર જોઈ ચાંડાળને અતિશય આનંદ થયા વિના રહ્યા નહિ.

આ તમામ અદ્ભુત હકીકત નગરમાં પહોંચાડવા ચાંડાળ ત્યાં ઉપડી ગયો. કુણાલ અને કાંચનમાલા એક બીજાની આગલી પાછલી તમામ હકીકત કહેવામાં અને બીજી વાત કરવામાં ગરક થઈ ગયાં હતાં.

[૪]

ધીમે ધીમે એક એક બખ્ખે માણસ આવતા જઈ બીડ વધતી ચાલી. છેવટે તમામ બૌદ્ધો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

અશોક રાજ તક્ષશિલા નગરમાં પોતાના સૈન્ય સાથે રાતેજ આવેલો હોઈ પોતાની પુત્રવધુના કૌશલ્યથી અને પ્રયત્નથી દેશમાં શાંતિ સ્થાપન થયાનું સાંભળી અતિશય આનંદ પામ્યો. આજે પોતાના પુત્રની સમાધિ સફળ થએલી સાંભળી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાની સાથે સધળા માણસને લઈ તે તે વનમાં દાખલ થયો.

તમામ માણસો આવેલા જાણી કુણાલ તેમને ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. ભગવાન યુદ્ધની અવધાનની કથા કહી સંભળાવી તેણે સધળા લોકોને મંત્રમૂહ કરી નાખ્યા.

કુણાલના મુખમાંથી યુદ્ધદેવની કથાનો જે અમૃતપ્રવાહ ચાલ્યો હતો, તેનું સેવન કરતો રાજા કેટલોક વખત સ્તબ્ધ બેઠો પરંતુ આગળ તેના આનંદની મર્યાદા ન રહેવાથી, કુણાલ પોતાના દિવ્ય વક્તૃત્વમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલો હોવા છતાં અશોકે તેની પાસે જઈ

તેને દ્રઢ આલિંગન કર્યું.

તરતજ કુણાસે પિતાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા.

આ પિતા પુત્રનો મેળાપ ધણે દિવસે થવાથી બંનેના અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યાં અને કુસકે કુસકે રડવા લાગ્યા. પોતાના પુત્રની આંખોમાં ખાડા પડ્યા છે, આંખો નથી એ વાત અશોકને હમણા સમજાઈ. તેના આશ્ચર્યની, તે પ્રમાણે ક્રોધની પણ સીમા રહી નહિ.

અશોકે રડતાં રડતાં પૂછ્યું “કુણાલ! તારી આ દશા કાણે કરી?”

કુણાસે આ પ્રશ્નનો સરળ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તે એટલું જ બોલ્યો “મહારાજ! મારી આંખ હોત તો હું કદી પણ સમાધિ સાધી શકત નહિ!”

કુણાલના ઉપદેશાનુસાર પાન કરતાં સમ્રાજા લોકો તે વનભાગમાં એકા એક, એટલામાં કેટલાક સૈનિકો કુંજરકર્ણને બંદીવાન કરી તેજ રસ્તે તક્ષશિલા તરફ જતા હતા. અશોક મહારાજ પણ આવ્યા છે, એ ખાતરી તેમને મળતાંજ કુંજરકર્ણને લઈ, તેઓ અશોકની સામે આવ્યા. કુંજરકર્ણના હાથપગમાં લોખંડની શૃંખલા હતી, અને તે ચાર સૈનિકોએ પોતાના હાથમાં પકડી હતી.

પુત્રની આંખો કાંઈપણ દુઃખે કઢાવી છે, એ એકજ વાત અશોકના મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી. વિજ્ઞાનાચાર્ય પાટલિપુત્રમાં આવેલી આંખોનું તેને સ્મરણ થયું. તિબ્બરક્ષાએ તે આંખો પગની ઠોકરથી દૂર ઉડાવી દીધી ત્યારથી તે વિલક્ષણ પ્રકારનું તેને કદી પણ વિસ્મરણ થયું ન હતું. તે આંખો કોની હશે, તે કાણે મોકલી હશે, ઇત્યાદિ પ્રશ્ન તેના મનને ત્રાસ આપતા હતા. કુંજરકર્ણ દ્રષ્ટિએ પડતાંજ અશોકની આંખ ફાટી, અને સર્વ પ્રકાર સારી રીતે તેના ધ્યાનમાં આવ્યા.

કુંજરકર્ણ દ્રષ્ટિએ પડતાંજ અશોક તેના શરીરપર ધસી જઈ બોલ્યો “નીચ, નરાધમ! મારા કુણાલની આંખો તે કઢાવી?”

કુંજરકર્ણે એકવાર તુચ્છતાથી રાજ તરફ જોયું, અને બેદિક-
રાધથી તે હસ્યો.

“મૂખં જોવો હસે છે શું ? કુણાલની આંખો કાણે કઢાવી ?”

કુંજરકર્ણે એકવાર પાછું રાજ તરફ તીવ્ર દ્રષ્ટિથી જોયું, અને તે બોલ્યો “સેનાપતિ અશોક ! હું તારી પાસે દયાની યાચના બીલ-
કુલ કરતો નથી ! તેં જ્યાં સુધી સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો ન હતો, ત્યાં
સુધી હું પણ તારો વિશ્વાસુ નોકર હતો. પરંતુ તેં ધર્મ ત્યાગ કર્યો ત્યારથી
તારો કદો શત્રુ થયો છું; ત્યારથી મેં તારી સાથે તીવ્ર વેરજ બાંધ્યું
છે. હું આજ સુધી બૌદ્ધ સાથે કદી પણ સાચું બોલ્યો નથી; પરંતુ
આજે મારા આયુષ્યનો છેલ્લો દિવસ છે માટે હું આજે તારી સાથે
ખરું બોલું છું. ધર્મના બચથી હું તને સત્ય કહું, એમ નથી;
વિધર્મી માણસો સાથે બોલું બોલવું કિંવા તેમને ફસાવવા એમાં
અધર્મ કેવો ? હું તને આજે સત્ય કહીશ, તેનું કારણ એજ કે
તેથી તારા મનને અતિશય સંતાપ થશે ! સાંભળ, સેનાપતિ અશોક !
બરાબર કાન દબને સાંભળ ! જેનાં પર તારો અત્યંત પ્રેમ છે, જેને
તેં સામ્રાજ્યની અધીશ્વરી કરી છે તે એક બ્રહ્મચી છે. તેણેજ તારા
આ પુત્રની આંખો કઢાવી છે ! તે બૌદ્ધ નથી, પણ પાકી હિંદુ છે !
તારી દિક્ષાને દિવસે જે તોફાન થયું હતું, તેમાંથી તેણેજ મારો
છુટકો કર્યો હતો. સામ્રાજ્ય વિરૂદ્ધ જાંડ જગાવવા તેણેજ મને સલાહ
આપી હતી. યુદ્ધમાં કુણાલે મને ખંડીવાન કર્યો; પરંતુ તારી રાણીએ-
તે બ્રહ્મ તિષ્ઠરક્ષાએ મને તેના કબજામાંથી છોડવો, અને અહીંના
રાજ્યકારભાર તેણેજ મને સોંપ્યો. હજીએ મગધ સામ્રાજ્યની અધી-
શ્વરી તિષ્ઠરક્ષાજ છે. મારી આ શંખલા તારે હાથે તોડી તું મને
તારે હાથે તક્ષશિલાતું રાજ્ય આપે, એવો હુકમ મંગાવી મેં હજીએ
તારા પર તે બળવો હોત- પરંતુ તિષ્ઠરક્ષાને હાથ યુદ્ધિશુદ્ધિ જરા
એ નથી. તે હાલ ગાંડી બની ગઇ છે, તેથી નાઇલાજ થઇ તેવો
હુકમ કઢાવી શક્યો નહિ. મારા માણસો પાછા ફર્યા, નહિ તો હું

જડત પણ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તું અહીંથી પાટણપુત્ર જવાજ ન પામે, એવો બંદોબસ્ત કર્યો હોત ! પણ શું કરું ! દૈવ કરી બેઠું !

આ પ્રમાણે કુંજરકર્ણ બોલતો હતો; તે વેળા રાજના અંતઃ કરણમાં હજારો વૃશ્ચિકડંશની યાતના થતી હતી. તે આશ્ચર્યથી સ્તંભિતજ થઇ ગયો ! તેના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ તીકળી શક્યો નહિ.

કુંજરકર્ણે બેઘડક પૂછ્યું “ અશોક ! મને તું કંઈ શિક્ષા કરશે ? ”

ત્યાં સુધી તિબ્બરક્ષાનો અધિકાર કાયમ છે, ત્યાં સુધી તારે આજ સ્થિતિમાં રહેવું જોઈએ. ”

“શક્ય હોય તો તેમ કરી જો—આજે ત્રીજો પહોરે આ દેહ પંચત્વ પામશે ! તારી શિક્ષા હું માનતો નથી ! ચાલો સૈનિકો ! મને લઇ ચાલો ! ”

મંત્રમૂઢ થએલા માણસ પ્રમાણે સૈનિકો કુંજરકર્ણને લઈ ગયા. તેજ દિવસે ત્રીજો પહોરે ઇંટ દેવતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં કુંજરકર્ણ દેહ મૂકી !

તરતજ, તે વનમાં અશોક એવી ઢાંડી પીટાવી, કે આજથી સામ્રાજ્યનો સર્વ ભાર મેં લીધો છે, અને હવેથી રાજયશકટ હુંજ હાંકવાનો છું. આવાજ અર્થનાં આજ્ઞાપત્ર તેજ દિવસે ચારે દિશામાં રવાના કર્યાં.

પછી કુણાલ અને કાંચનમાલાને લઈ અશોક તક્ષશિલા આવ્યો. સંસારની બાંધમાં પડવા કુણાલ હવે કષ્ટ થતો ન હતો. ત્યારે રાજ્યએ તેને કહ્યું “ભગવાન બોધિસત્ત્વ ! આપ માફ આતિથ્ય સ્વીકારો, અને દેવી સુભદ્રાંગીને એક વાર મળો, એટલીજ મારી વિનંતી છે.

કુણાલે રાજનું કહેવું માન્ય કર્યું. પછી તક્ષશિલાના સંરક્ષણનો અને રાજ્યકારભારનો ચોક્કસ બંદોબસ્ત કરી, થોડા વિશ્વાસુ અને શૂરા સૈનિકો લઈ, બોધિસત્ત્વ કુણાલ અને કાંચનમાલા સાથે અશોક પાટલિપુત્ર તરફ રવાના થયો.

[૨]

પાટલિપુત્ર પહોંચતાંજ, “તિષ્ઠરક્ષાને ન્યાયમંદિરમાં લઈ આવો,” એવો રાજ્યએ એકદમ હુકમ છોડ્યો; પરંતુ હુકમ પહોંચ્યા પૂર્વેજ તિષ્ઠરક્ષા પોતેજ ત્યાં આવી હાજર થઈ. તિષ્ઠરક્ષાના હાલહવાલ થઈ ગયા હતા. તેનો તે પોશાકનો ભપકો અને દમામ નાશ પામી ગયો હતો. મસ્તક પરના સુંદર કેશપાશની જટા બની ગઈ હતી. તેના અંગ પર એક ફાટું તૂટું વસ્ત્ર રહ્યું હતું.

ત્યાં આવતાંજ તિષ્ઠરક્ષાએ રાજને કહ્યું “તું મારા આસન પર બેસ મા—ચાલ ઉઠ !”

રાજ તીવ્ર અવાજે ધ્રુમવાદને બોલી ઉઠ્યો “ચાલ દૂર થા, પાપિણી !”

તિષ્ઠરક્ષા ખીજવાદને તેને ઠોસો મારવા એકદમ ઢાંડી આવી. રાજ્યએ તેને પકડી લેવા પહેરેગીરાને આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેઓ મહા-

રાણીને પકડવાની હિંમત કરી શક્યા નહિ. ત્યારે કાંચનમાલાએ ઉડી તેને એકદમ પકડી લીધી.

કાંચનમાલાના ચહેરા તરફ એકાટસે દૃષ્ટિ માંડી તિષ્ઠ્યરક્ષાએ મૃદુસ્વરે તેને કહ્યું “ માતા ! તને નમસ્કાર કરું છું હોં ! અમારા અધિકારનો ત્યાગ કરી તું કેમ ચાલી ગઈ ? તને મેં કેટલી શોધી પણ માતા ! તું આજ સુધી ક્યાં ગઈ હતી ? ” એમ કહી તે કાંચનના મુખ પર હાથ ફેરવવા લાગી.

પછી થોડી વારે કાંચન પાસેથી દૂર ખસી રાજા સામે જઈ તિષ્ઠ્યરક્ષા તીવ્ર સ્વરે તેને કહેવા લાગી “હું જે બ્રષ્ઠ થઈ ન હોત, તો તું મુવો રાજા શી રીતે થાત ? અને તને ફસાવી હું સાત્રાજ્યની અધીશરી કેમ બનત ? મેં કુંજરકર્ણને કહ્યું ‘તું તક્ષશિલા જઈ ત્યાં બંડ કર. હું તને જોટલા પૈસા લાગે તેટલા પૈસા પૂરા પાડીશ. બંડ વિજયી થશે તો આ મુવા મુક્તકરને હાંકી કાઢી આપણે બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરીશું.”

અશોક એકદમ બૂમ પાડી ઉઠ્યો “હવે આગળ સાંભળવાની મારી ઇચ્છા નથી ! પાપિણી, દુષ્ટ ચાંડાળણી, ઢોંગી સંન્યાસી ! મને નંદી બળદ બનાવી તેં યુક્તિએ યુક્તિએ કમે કમે ફસાવી દીધો ! બૌદ્ધ ધર્મ પર આટલો બકિત પ્રગટ કરી, તું તારી મેજેજ બૌદ્ધ થઈને ? કેટલું ફૂર, કેટલું નિષ્કુર તારું હૃદય ! ચાંડાળણી ! મારા આ પ્રિય પુત્રનાં નેત્ર તેં કેમ કઢાવ્યા ? એમ કરવાનો તારો હેતુ શો હતો ? પણ તારો હેતુ સારો ક્યારે હોય ! તે હંમેશાં પાપીજ હોવાનો ! આજ જ, તારું કાળું મોં બધ મારી સામેથી ચાલી જ !”

તિષ્ઠ્યરક્ષા ‘ભઃ ભઃ’ કરી હસતી હસતી બોલી “અરેરે ! મરી, બરાબર મરી ! પણ કેવું મધુર ગાયન ગાયું-ગા, એક વાર ફરીથી ગા ! ગાશે, તો મારું રાજસિંહાસન હું તને આપી જઈશ.”

એમ કહી તિષ્ઠ્યરક્ષા કુણાક પાસે ગઈ, અને તેની હનુવટી પકડી બોલી “હે બાળ ! તારાં તે બે રત્ન ક્યાં છે ?”

મને જોતાંજ તે આંખો મારા પર ફેરવી ઝટલછ બાજુએ વાગતો હતો, નહિ કે? પણ તારી ખૂબ મજા થઈ, ખરું કે? આ આમ આમ-આમ-આમ લાતથી તારી આંખો દૂર ફેંકી દીધી- તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા, કેમ ઠીકને? જોયું મોટું નીતિનું પુતળું? અહો ધર્મમૂર્તિ! એક વાર મારી સામે તો જો!" એમ કહી તે પાછી કુણાલની આંખમાં આગળી ધાલતી હતી, એટલામાં તેને પકડવા સધળા લોકો દોડી આવ્યા. તરતજ તે કુણાલના અંગ પર હાથ ફેરવવા લાગી.

રાજાએ તિથ્થરલાને ધમકાવીને પૂછ્યું "હજમના છોકરી-હજમ-મડી! તેં હુંજરકર્ણને કેવો હુકમ આપ્યો હતો?"

"હું હજમડી? અરે હું તો રાજરાજેશ્વરી છું, સમજ્યો? થોડા દિવસમાં તો મેં આખા સામ્રાજ્યપર મારો પ્રતાપ જમા દીધો! અને મને કહે છે હજમડી?"

"નહિ, નહિ, તું તો મોટી સીતા સાવિત્રી! તને ધન્ય છે!"

"હું સીતા સાવિત્રી નથી. હું બ્રષ્ટ છું!"

આ ચાલતો પ્રકાર કાંચનમાલાથી જોઈ શકાયો નહિ. તે હાથ જોડી રાજાને કહેવા લાગી "મહારાજ! એને તો ગાંડપણુ લાગ્યું છે. મનજ ઠેકાણુ નથી. તમે એનો આટમો તિરસ્કાર શું કરવા કરો છો? એને શિક્ષા કરશો, તોપણુ તેથી કંઈ ફાયદો નથી. મહારાજ! મને એક ભિક્ષા આપો—"

"છોકરી! તારી શી આત્મા છે?"

"તમે એને મારા સ્વાધીનમાં સોંપી દો. હું એનું ગાંડપણુ હજવે હજવે દૂર કરીશ અને એનું મન ધર્મમાર્ગ તરફ વાળીશ."

રાજા ખિન્નતાથી હસીને જોલ્યો. "છોડી? એ શક્ય નથી! તને એ કામમાં યશ નહિ મળે."

"મહારાજ! એ કામનો તમામ જુઓ મારા પર સોંપો. સાસુ-જીનું મન ઠેકાણુ આવવાથી એમનો ઉદ્ધાર થશે. હું તો માટે અનેક

ઉપાયોની વ્યવસ્થા કરીશ. જો એમાં મને જશ ન મળે તો આપ શિક્ષા કરવાને મુખત્યાર હોજ.”

“ વાર, ઠીક છે. એનું ગાંડપણ ગયું; કે હું એને દેહાંત શાસન કરીશ.”

“ નહિ, મહારાજ ! નહિ ! એને સર્વ અપરાધની ક્ષમાજ આપવી જોઈએ.”

રાજા ઉદાસ થઈને બોલ્યો. “ ગાંડી છોડી ! આવા ભયંકર અપરાધથી માણસને જો શિક્ષા કરવામાં ન આવે તો શિક્ષા કરવી કોને ? મેં આ રાજદંડ મારા હાથમાં શું કરવા ધારણ કર્યો છે ? ”

તિષ્પરક્ષા નાયતી નાયતી રાજા સામે આવી બોલી. “ અરે ! તું ગળામાં દોરીનો ફાંસો ધાલી એક વારનો મરી જા ! ”

કાંચનમાલા કહે “મહારાજ ! ગમે તે હો; આપે એના સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરવા જોઈએ. મારા પતિની આંખો એણે કઢાવી. મારા પતિ બોધિસત્ત્વ-એમણે એ સંખંધી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નથી. એમણે એ સંખંધી આપ આગળ ફરિઆદ કરી નથી. માટે હું ફરીથી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરું છું કે મારી સાસુજીને ક્ષમા કરો. ધર્મ ખરો હશે, મારા પતિને ધર્મનો આધાર હશે, તો તેમને ફરીથી દૃષ્ટિનો લાભ થશે ! ”

રાજા હસીને બોલ્યો “ચતુર છોડી ! તું કેમે કરી તારો આગ્રહ છોડતી નથી, તો તું એને તારા તાઆમાં લે-એ તારી દાસી થઈ રહેશે.

રાજાના મુખમાંથી એ વચન બહાર પડતાંજ કાંચનમાલાએ તિષ્પરક્ષાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. એકાદ મંત્રમુગ્ધ માણસ પ્રમાણે તે પણ તેની સાથે મૂંગે મોઢે જવા લાગી.

[૩]

તિષ્પરક્ષાના જવા પછી, રાજા ઉઠવાની તૈયારીમાં હતો, એટલા માં પ્રતિહારીએ આવી રાજાને પ્રણામપૂર્વક કહ્યું “ વાસુકીશીલાયી વિદ્યાનાચાર્ય આવ્યા છે અને તે મહારાજને મળવાની અપેક્ષા રાખે છે”

રાજાએ આચાર્યને લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. આચાર્ય આવ્યા પછી અશોકે પૂછ્યું “આચાર્ય ! કેમ આગમન થયું ? ”

“આપની સ્મરણશક્તિ આટલી નિર્બળ હશે, એવું હું ધારતો ન હતો ! આપેજ મને કહ્યું હતું ને કે અશોક રાજ્યારૂઢ થયા પછી તમને ખૂબ પૈસા મળશે ? તમારા કલ્પા પ્રમાણે હું આવ્યો છું. હવે આપ મને એક લાખ રૂપીઆ આપો-”

રાજાએ હસીને પૂછ્યું “તમે એટલા રૂપીઆ લઈ શું કરશો ? ”

“મરેલા માણસને સજીવન કરવાનો હાલ પ્રયોગ કરી રહ્યો છું. ઘણાખરા રૂપીઆ તો તે પ્રયોગના ખર્ચમાંજ વપરાશે. બાકી જે કંઈ વધશે તેમાંથી મારી બાયડી સારૂ દાગીના કરાવવા પડશે; કારણ કે રાંડ મારા પર બંદ ખીજવાય છે ! ”

“ ડીક છે. તમને એક લાખ રૂપીઆ આપું છું, અને તમે મને ‘મૂર્ખ’ કહી મારામાં જે ચેતન આપ્યું, તે માટે ખીજા પણ એક લાખ રૂપીઆ તમને આપું છું. વાર, હું તમને એમ છું પૂછું, કે તમે માણસનો અંધાપો દૂર કરવા જે પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો, તેમાં તમને કંઈ જરા મળ્યો કે ? ”

“ જરા એટલેજ મળ્યો છે, કે એકની આંખો ખીજાની આંખમાં આબેહુબ બેસાડી હું તેને દૃષ્ટી આપી શકું છું. હજી મને નવી આંખો તૈયાર કરતાં આવડી નથી. ”

“ વાર, તો ખીજા કોઈની આંખો લઈ આ આંધળા માણસને જોતો કરી આપો, જોઈએ. ”

પરંતુ આંખો કણ આપે ? જે તે આંખો આપવાને બડબડવા લાગ્યા. છેવટે બૌદ્ધ ચાંડળે પોતાના ગુરુદેવ માટે ઝટ લઈ પોતાની આંખો કાંઠી આચાર્ય સામે મૂકી ! કુણ્ડલે બહુ બહુ રીતે વિનવી તેને તેમ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેણે તેનું ખીસકણ સાંભળ્યું નહિ.

આચાર્યે ચાંડળની આંખો લઈ કુણ્ડલની આંખના ખાડામાં

આમેહુમ બેસાડી દીધી. કુણાલને પૂર્વવત્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. તેની પૂર્વની અને હાલની આંખોમાં તલભાવ ફેર રહ્યો નહિ !

એટલામાં તિષ્ઠરક્ષા કોણ જાણે કયાંથી ત્યાં આવી પહોંચી, અને નાયતી નાયતી બોલી “ મારા પુત્રની ગએલી આંખો પાછી આવી ખરી ! ” એમ કહી તે ત્યાંથી ઝપાટાબંધ ચાલીએ ગઈ ! તિષ્ઠરક્ષા શાક્ય બિશ્નુકી થઈ છે, એવું સર્વને સમજાઈ ચૂક્યું.

પુનઃ દૃષ્ટિલાભ થતાંજ કુણાલે તે બૌદ્ધ ચાંડળને પૂછ્યું “ ચાંડળ ! તે મારા ખાતર તારી આંખો અર્પણ કરી. તારો ઉપકાર મારાથી કદી પણ ભૂલાવાનો નથી, ચાંડળ ! આંખો કાઢતી વેળા તને અત્યંત દુઃખ થયું હશે નહિ ? ”

તારે ચાંડળે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કુણાલને અથડતિ કહી સંભળાવ્યો. અશોક તે સાંભળીને અરબલિત અશ્રુવિસર્જન કરવા લાગ્યો. છેવટે ચાંડળે કહ્યું “ ગુરુદેવ ! જે મારા કૃપાળુ થઈ મને જ્ઞાનચક્ષુ આપ્યાં, તેને માટે મારા ચર્મચ્છેદ આપવાને જો મેં આનાકાની કરી હોત, તો હું પાપી કૃતમ્મ અને દુષ્ટ માણસ હત. ”

પણ કેવો ચમત્કાર ! આ સત્ય વાત કહેતાંજ ચાંડળની આંખો પૂર્વે જે પ્રમાણે હતી, તે પ્રમાણેજ થઈ ગઈ !

પતિને પુનઃ દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, એવી ખબર મળતાંજ કાંચનમાલા ત્યાં વાયુવેગે દોડતી આવી. તેની આંખમાંથી આનંદાશ્રુની એકસરખી ધારા વહેવા લાગી !

રાજાએ કહ્યું “ કાંચન ! તારું ભવિષ્ય કથન ખરું હતું ! તારા જેવી મહા પતિવ્રતાનો શબ્દ પરમેશ્વર શી રીતે નીચે પડવા દે ? ”

કાંચનમાલા લાજથી નીચે જોતી જોતી ત્યાંથી તરતજતી રહી.

[૪]

પછી કુણાલને ઉદ્દેશીને રાજાએ કહ્યું “ કુણાલ તું હવે બોધિ-સત્ત્વ થયો છે. મારાથી તારા પર હવે કંઈ ઉપકાર થાય, એ વાત સંભવનીય નથી. પરંતુ જો તારું કંઈ પણ શ્રેય મારા હાથે થવા જેવું

હાય, તો મને કહે-હું તે તત્કાળ કરીશ.”

કુણ્ડલ હાથ જોડી બોલ્યો “મહારાજ ! સંસારનો ત્યાગ કર્યા છતાં હું પાછો જે કાર્ય માટે રાજસંસારમાં જોડાયો, તે કાર્ય આપ મારા તરફથી ઉપાડી લો.”

“કહે હું શું કરું ?”

કુણ્ડલ બોલ્યો “આજથી આ વિશાલ મગધ-સામ્રાજ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મજ પ્રચલિત થશે, એવીજ મહારાજે આજને આજ ચારે દિશામાં દોડી પિટાવવી. તેજ પ્રેમાણે સામ્રાજ્યની બહાર પણ જેથી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થાય, એવીએ વ્યવસ્થા કરવી. તક્ષશિલામાં બૌદ્ધ ધર્મનાં બી ધણાં રોપાયાં નથી, માટે ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થાય, તે માટે મહારાજે મને તક્ષશિલાનો ધર્મોદ્યક્ષ ઠરાવી મોકલવો.”

અશોક રાજાએ એમરે દોડી પિટાવી, કે આજથી બૌદ્ધ ધર્મ એજ મગધ-સામ્રાજ્યનો ધર્મ ગણાશે.

રાજાએ પોતાના પુત્રોમાંથી કોઈને સિંહલદ્વીપમાં અને કોઈને પારસ્ય દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે મોકલી આપ્યા.

રાજાએ કુણ્ડલને કહ્યું “કુણ્ડલ ! પંચનદ દેશનો ધર્મોદ્યક્ષ અને રાજપ્રતિનિધિ તું થવો જોઈએ.”

કુણ્ડલ હાથ જોડીને બોલ્યો; “મહારાજ ! આપે રાજપ્રતિનિધિત્વ બીજા કોઈને પણ આપવું.”

તો પછી હું તે કામ કાંચનમાલાને સોંપું છું. વાસ્તવીક રીતે કાંચનમાલાએજ તક્ષશિલા પર જય મેળવ્યો છે.”

કુણ્ડલે કહ્યું “કાંચનમાલાને સંસાર કાર્યની બીલકુલ આવડ નથી”. એમ કહી તેણે ચાંડાળ તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી.

ચાંડાળ હાથ જોડીને બોલ્યો “પ્રભુ ! ગમે તે પણ હું નીચ જાતનો છું તો માત્ર ચુરુચરણની સેવાજ કર્યા કરીશ. દયામય ! રાજપથાસનનું કામ મારા માટે નથી !”

ત્યારે અશોકે રાજ્યપથાસનનું કામ બીજા એક હોશિયાર માણસ ને સોંપ્યું.

[૫]

તે દિવસે જે કામ થયું, તેના પ્રતાપે ભરતખંડમાં બૌદ્ધ ધર્મ,
એક હજાર વર્ષ સુધી ટકી રહ્યો. તેજ દિવસના કાર્યથી આખા
એશિયાખંડે બૌદ્ધ ધર્મનો આશ્રય લીધો.

[૬]

કાંચનમાલાના આશીર્વાદથી તિપ્પરક્ષાએ પોતાનું ‘ઋદ્ધિમતિ’
નામ ખરેખર સાર્યક કર્યું !

